

Jókai Mór
A historiai
tarokkparti

Mercator
Stúdió

Felelős kiadó a Mercator Stúdió vezetője

Műszaki szerkesztés, tipográfia: Dr. Pétery Kristóf

ISBN 963 606 225 0

Mercator Stúdió, 2006

Mercator Stúdió Elektronikus Könyvkiadó
2000 Szentendre, Harkály u. 17.

www.akonyv.hu

Tel/Fax: 06-26-301-549

Mobil: 06-30-305-9489

e-mail: peteryk@t-online.hu

JÓKAI MÓR

A HISTÓRIAI TAROKKPARTI

(Más hátrahagyott írásokkal)

Tartalom

A hajdani Nemzeti Színházról (1900)	6	VI.	55
A színház külseje	6	VII.	58
A gáz	8	VIII.	61
A Nemzeti Színház környéke és tűzveszélyei	9	A hajdani hangos Budapest (1900)	66
A Nemzeti Színház látogatói	11	Március tizenötödike Bécsben	70
Régi gárda, régi gázsik	13	Adatok a magyar szabadságharc kisebb történetéből	76
Színész honvédek, Egressy Gábor	15	Adatok a magyar szabadságharc kisebb történetéből	77
Elfelejtett nevek	17	Érdemrendek kiosztása Debrecenben	80
Hazafias párbajok	25	Visszaemlékezések 1849-re	84
A népszínmű	27	A sánta koldus	84
Idegen szó a Nemzeti Színházban IRA ALDRINGE	29	Az eldugott kéz	85
Rachel Félix, Toste, Ristori, Löwe	31	A kecskeméti fiúk	85
Művészetpótlók	33	Aki még a királyon kívül viselte a Szent István koronáját (1880)	86
Versenytársak	35	Vörösmarty apánk (1900)	91
Főúri előadások	37	Czakó Zsigmond (1848)	95
A sajtó és a cenzúra Magyarországon (1866)	39	A legátus-világ (Korrajz)	98
I.	39	A legerősebb fej (1896)	100
II.	42	A villásreggeli (1890)	102
III.	45	Gróf Zichy Nándor és A Hon (1896)	105
IV.	49	A felszabadult felfogadás (1901)	116
V.	52	I.	116

II.	117	A győri ütközet emléke (1897)	178
III.	124	A régi boldog újságírók	180
Deák Ferenc a koronázás napján (1892)	127	Mivel töltötték az időt a hajdani diákok? (Korrajz) (1902)	183
Deák Ferenc alakja (1903. október 17.)	129	Az el nem mondott válasz (1897)	185
Az első néptribun (1898)	132	A magyar inszurrekció emlékszobra (1897)	186
Lendvay (1858)	136		
A Kántorné királyi palástja (1887)	138		
Az első szereptanulás (1887)	139		
Katona József Bánk bánja (1899)	140		
Látogatás a Helikonon (1880)	149		
A történelmi tarokkparti (1895)	154		
Rudolf trónörökös (1886)	157		
A trónörökös betegsége (Bécsi levél)	158		
Andrássy Gyula gróf (1890)	160		
Kossuth ravatalánál (1894)	161		
Tisza Kálmán I. (1902)	163		
Tisza Kálmán II.	164		
Nehéz esztendő (1902)	166		
Blaháné (1896)	168		
A kedves László (1895)	169		
Erzsébet emlékezete (1899)	170		
Munkácsy (1900)	172		
Munkácsy özvegyénél (1900)	174		
Madártávlattól (1892. jún. 8.)	175		
„Csináljunk magunknak egy jó napot” (1892)	176		

A hajdani Nemzeti Színházról (1900)

A színház külseje

Még az ötvenes évek elején nem volt az az oszlopos csarnok a színház homlokzatán, mely most egy tornácos erkélyt emel; a vasrács sem volt. Az utcáról egyenesen benyitottunk az udvari kapun a pénztárhoz, mely egy oldalcellában volt elhelyezve, ahol a még akkor sem pénztárnoknak, sem pénztárosnak, hanem kaszírusnak nevezett, rangfokozatra nézve másodosztályú leggorombább embere a közéletnek, Kolozsi úr regnált autokrata módon.

Arra is kevesen emlékeznek már, hogy hajdanában, ha valaki ezt a nevet kiejtette a száján: „Kolozsi”, a vele beszélő rögtön utána kiáltotta a másik nevet: „Barkóczi”, háromszor. Mivelhogy a Kolozsi név szerencsétlenséget jelent, a Barkóczi ellenben szerencsét.

De még ismeretesebb volt az a hiányos rím, amit a színészek hangoztattak a hónap első és tizenhatodik napján a kassza fizetőablaka előtt: „Kolozsi! Van-e gázsi?” Amire a hatalmas úr nagy gyakran olyan feleletet adott, hogy megérdemelte vele titulását: megmondta, hogy „mi” van.

Pedig a kassza ablakától a kapuig állt ember hátán ember; színész, kórista, aki a nagy leszámítolást várta. Ne felejtsük ki a pontosan megjelenők sorából azokat a köztisztelőben álló hölgyeket, akik a gázsit felvevő művészekről bizonyos kamatokat felvenni serénykedtek. – Nem! Nem voltak zsidóasszonyok. Igazhitű keresztények voltak, akik negyvennyolc percentre dolgoztak.

Egyáltalában nem volt még akkor a színháznál zsidó; se szavaló, se énekes, se táncos. No, de zsidó kritikus sem volt. Drámaíró is csak egy volt, a derék Bernstein. De az is eltagadta a nevét, s úgy írta magát, hogy „Hugo Károly” (Hugo Viktornak az öccse).

Tehát az olyan gázsinapokon, amikor a kassza feneke nem volt lyukas, ott tartotta Kolozsi úr a nagy komputust a nyitott ablak hídpárkányán, a jól rovincsolt lajstromból kiszámítva, hogy kinek mi lehúzása van, megbüntett törvényszegés, próbaelmulasztás, elkésés, koránbelépés, szerepnemtudás címe alatt. Előleg? Az nem ismertetett.

A színház udvara még akkor fákkal volt beültetve (morusok és acer negundók voltak) s csak a fal melléke volt kikövezeve. Esős napok után a szép csiperkegombák hatalmas fejükkel kiemelgették a nagy gránitkockákat a földből, amire embererő nem lett volna képes. Ezek az Olympon termelt champignonok a színház titkárának, Csepregi úrnak a deputatumát képezték. (Akiról majd később még meg fogok emlékezni.)

A színház előtt még akkor (1848) nem állt semmi szobor.

Csak később díszítette azt fel az én igen kedves barátom, tehetséges író társam s később nagylelkű mecénás, Tomory Anasztáz, ki elébb a legnagyobb magyar drámaíró ércszobrát készítette el Czüllichhel: aki már akkor sok jó mellszobrot csinált, Széchenyiét, Vörösmartyét, Petőfiét, Jókainéét, amik nálam még mind ékeskednek; de Katona szobrával nem volt szerencséje. A drámaírót balett-táncos induló mozdulatában ábrázolta, aki magasra felemelt kezében egy író tollat tart az ég felé, mintha a tintáját oda akarná fecskelni a csillagok közé. Ennek a szobornak nem volt e helyt maradása. Tomory kicseréltette azt később idősb Lendvay Márton ércszobrával, melyet Dunaiszki szobrász készített; az már jobban bevált. Sokáig fogadta Lendvay szobra a színházba járó közönséget, s csak nagy későn helyeztetett nyugalomra a színház belsejében.

A műzsák templomának a teteje veresrézből volt jól egymáshoz forrasztott érclapokból összekovácsolva. Egy szép estén egy ádáz vihar aláfurakodott az érc tetőnek, s az egészet szépen felgöngyöltette, mint egy ív kartonpapirost, s átdobta a szomszédes botanikus kertbe. Soha én annál rémségesebb mennydörgést nem hallottam. A színházban éppen Macbethet adták: a közönség azt hitte, hogy az új mennydörgő gép produkáltatik ily sikeresen, csak akkor bámult el aztán, mikor a tetőtlen padlásról betörő szél kioltotta a lámpásokat. – Az a jó volt benne, hogy legalább új tetőt kapott a színház, amire nagy szükség volt, mert már a végén nagyon beesett a színházra a záporosó, s hiába! Coriolánt mégsem lehetett eljátszani paraplé alatt. Ámbár én bizony nem tudom, hogy miért ne lehetett volna, ha a római matrónák krinolinban szerepelhettek.

Az utcáról könnyű volt a nézőtérre betalálni. Ruhatár nem volt. Télen minden okos ember magával viszi a színházba a felső kaputrokját: hideg van ott szörnyen! A zártszékek közötti közlék pádimentomán ugyan vannak lécekből készült szelelők; de azokból nem meleg jön elő, hanem pincelégvonat. A nyughatatlan újságírók ugyan eleget lamentáltak, hogy fűtés már a színházat, de Komlóssy úr azt felelte rá, hogy „nincs fa”. – Ő volt a színház gazdája.

A gáz

A Nemzeti Színházat már a negyvenes években gázzal világították. Ez volt az egyedüli légszeszvilágítás a fővárosban. Saját gázfőzője volt ott azon a helyen, ahol most a színpadra bejárnak. Az itt termelt gáznak egy kicsit áporodott savanyú káposztaszaga volt; de hát eltűrtük azt nemzeti büszkeségből. Kívül az udvarban állt egy óriási vasmedence, amiben víz állt. Ez kellett a gázfőzéshez.

A szabadságharc alatt Hentzi bombái a Nemzeti Színházat is fölkeresték. Egy százötven fontos ott csapott le a színház udvarán; de a magyarok Istene úgy intézte, hogy a bomba éppen a víztartó medencébe bukják bele, ahol a víz megfojtotta. Ha egy ölnyivel odább esik, az egész színházat felgyújtja, porrá égeti.

Aztán következett az osztrák uralom. Az új gazdák behelyezkedtek a rommá dúlt két városba. A Nemzeti Színház volt az egyetlen múzsatemplom, mely épen maradt. A német színészeknek pedig hely kellett, ahol játszhassanak. A budai basa felidézte magához a Nemzeti Színház igazgatóját, Simoncsicsot, aki a kormány által volt kinevezve, s felszólítja, hogy a Nemzeti Színházat engedje át a német színészeknek minden második napra. Simoncsics nem felelt rá semmit. Ekkor a nagy potentát elkezdett vele alkudozni, hogy no, hát minden harmadnapra jusson egy német előadás. Simoncsics ezt is hallatlanná tette. Ekkor aztán keményen rászólt a hatalmas úr, hogy beszéljen hát, hányszor engedi át a német színészeknek a Nemzeti Színházat hetenkint?

Erre a jó öreg, zsíros szájú táblabíró, a maga budai német akcentusával így válaszolt:

– Wenn i reden musz, so sag i „ámól”, wenn i reden darf, so sag i „kámól”.

S maradt a „kámól”. A Nemzeti Színház marad a magyaroknak. Hanem a légszeszfőzést a saját konyháján csakhamar betiltották; amint a gázgyár elkészült a kerepesi temető átellenében. Attól fogva onnan kellett a gázt a színháznak bevásárolni.

Csakhogy a gázgyárból még nem volt a színházhoz csővezeték. Azt elébb a belvárosban kellett létrehozni.

Tehát ezen a hiányon akként segítettek, hogy készítettek egy óriási kaucsuktömlőt, akkorát, mint egy cethal. Azt megtöltötték légszesszel, s ezt a felfújt szörnyeteget két ember a vállára kapta, s végigcepelte a városon. A gáz könnyű. A színháznál aztán a tömlőből átréselték a gázt a tartályba, s onnan bocsátották ki a világító csövekbe.

Egyszer egy drámaíró valami rémhosszú tragédiát bocsátott a színpadra; történelmi darab volt, melynek az ötödik felvonása belenyúlt a tizenegy órába. Egyszer rohan nagy rémulten Komlóssy úr, a gazda, a színpad közepére: „Urak, végezzék be hamar a darabot, nincs már több, mint kétujjnyi gáz a tartályban, mindjárt sötétben marad a színpad és a nézőtér”.

Nosza, rajta a jó Szentpétery, aki mint kegyetlen apa ott várakozott a kulissza mögött a jelenetére, félretéve elveit és haragját, berohant a színpadra, s nagy hirtelen összeadta a szerelmes párt: „Minden el van felejtve, legyetek boldogok!” S azzal eresztették le a kurtinát.

Legjobban bámult ezen maga a szerző, aki el nem tudta képzelni, hogy lett az ő tragédiájából vígjáték? Holott annak a végén tömeges gyilkosságoknak és öngyilkosságoknak kellett volna következni. A közönségnek így tetszett a darab jobban.

Mikor pedig valami háttérből jövő világítást kellett kimesterkélni, akkor egy kisebb cápanagyságú kaucsuktömlőt hoztak a színpadra, azt oda helyezték el a primadonnák öltözője előtti tornácba: arra a tömlőre egy színpadfalatoló ráült, s a saját testének súlyával nyomta ki a napvilágot szolgáló gázt a csőbe.

Egyszer aztán az történt, hogy a szokottnál súlyosabb legény ült rá a tömlőre: ezt a kaucsukcápa nem állta ki, szétpukkant, a rajta ülő tritont bedobta a művésznők szobájába a betört ajtón keresztül, s aztán keresztültörte a zsinórpadrást, a színház palafödélét (most már ilyen volt), s betöltte a robbanás hangjával az egész várost.

Én akkor a színházzal átellenben laktam, íróasztalomnál ültem, a nagy robbanásra az ablakomhoz ugrottam; s láttam, amint a színház födeléből emelkedik ki a fehér füstoszlop. Éppen Shakespeare „Téli regéjét” adták, s abban a feleségem játszotta a szoborrá vált királynét. – Soha ekkora ijedséget! –

A Nemzeti Színház környéke és tűzveszélyei

A Nemzeti Színház telke, amelyen fölépült, hajdan a török temető volt. (Absit omen! †††).

Még azután is sok törökvilágbeli állapot maradt körülötte.

A hozzá vezető utca torkolatát Hatvani Kapunak nevezték. Annak a Magyar utcai keresztelését még ékesítették a régi Pest bástyafalai. Az utcát záró szöglet ház neve volt a Zrínyi. Füstös tanyája valamennyi korhelynek, kártyásnak.

Az országút felől (most Múzeumgyűrű) állt a színház tőszomszédságában egy régi granárium; olyan magas, mint a színház maga: patkányok eldorádója. A másik oldalához a Kerepesi út felől támaszkodott hozzá a Griff: a főváros legrongyosabb, szutykosabb földszintes csárdája; szekérállással, széna-szalma boglyákkal az udvaron.

Innen feljebb aztán félbeszakadt a gyalogjáró kövezete. A legközelebbi ház egy urasági kastély; a múlt században hatalmas, nagy hírű mágnás-család megszálló helye: ez idő szerint lakatlan tanya, jó a fizetéstelen fiskálisnak meg a házfelügyelőnek. A tulajdonos főúr a börtönben ül, gyilkosság miatt; a nagy, két szárnyra épített kastély udvara egy nagy pocsolya, s annak a latyakja kiterjed az utcai gyalogjáróra is; esős időben lépésnyi távolban lerakott téglák teszik lehetővé az áthatolást. Pedig a színészek és színésznők többnyire arrafelé laknak. Egyszer aztán Réti koma (a vén csikós színész) arra a tréfás ötletre vetemedett, hogy összeszedett a Rákosparton egy zsák eleven békát, s azokat éjszaka beeregette a kastélyudvar posványába. Reggelre iszonyú kuruttyolást míveltek az unok: az emberek összeszaladtak a csodájára. Erre a szégyenre mégis megemberelte magát a fiskális, és hozatott egynehány szekér kavicsot, azzal feltöltötte a kastély udvarát, meg a gyalogjárót. Használhatott volna tímárcsert is hozzá, ahogy az Aldunásor házai előtt szokták trottoárnak, csak hogy az drágább volt.

Azt a nagy granáriumot kibérelte a színházigazgatóság a dekorációk számára; ott festették az új színpalakat is. Még akkor Telepy bácsi volt a mesterük.

Egyszer aztán a gyantafőzésnél kigyulladt az atelié: a laboránsok szétfutottak; a pajta teteje csakhamar tüzet fogott. Még akkor nem volt begyakorolt tűzoltó-dandár; mire az egyetlen városi fecskendő megérkezett, akkorra már ropogott füstben-lángban az egész tető.

A színészek és hölgyeik a színházudvarról nézték a pompás látványt. A színház tőszomszédjában volt. Egyszer valaki elkiáltja magát: „Hát a vasajtó!”

Mivelhogy a magazint egy vasajtó zárta el attól a fafolyosótól, mely a díszletraktárt a színtérrel összeköti.

A vasajtót bizony nyitva felejtették a festők.

Nosza, hamar a két elsőrendű drámai hős, Szigeti Józsi és Lendvay Marci, vizes pokrócokat ragadnak a kezükbe, úgy rohannak a színpadon át a folyosóra, amit már akkor megtöltött a sziporkákkal vegyes füst. A két dalia keresztültör a füstfellegen, megtalálja a vasajtót, ráfordítja a becsapó lángra, s bezárja vele a nyílást. Ezzel a hőstettel meg lett mentve a Nemzeti Színház a porig leégéstől, amihez ugyan közel volt.

De nem soká kellett várakozni az új veszedelemre. Következő esztendőben meg a másik szomszéd gyulladt ki. Valami részeg kocsis pipástul feküdt le a szénába, s a Griff korcsma lángba borult miatta. A Nemzeti Színház melléképületei voltak veszélyeztetve. Ekkor megint a fiatal színészek mentették meg a színházat a leégéstől; Lendvay, Szigeti, Hegedüs felmásztak a színház-igazgatósági épület tetejére, úgy oltogatták el a födéltre hulló zsarátnokot. Persze csak a drámai színészek; az operisták féltek, hogy a torkukra megy a füst.

Egyszer meg én magam mentettem meg a Nemzeti Színházat a leégéstől. Macbethet adták, valamennyi színfaltoló, masiniszta mind el volt foglalva a kísértet-királyok tologatásával; én a proscénium-színfal mögött álltam. Egyszer csak észreveszem, hogy egy színfali gázlámpa csövének a csavarja kiesik, s arra a tág lyukból karvastagságnyi lánggal tódul elő a gáz. Csak egy percnyi habozás, tétovázás, s az a gázláng felcsap a zsinórpadlásig, s a színpad lángba borul. Én azonban nem vesztettem el a lélekjelenléteimet. 1861 volt az év, magyar ruhát viseltünk: hirtelen lekaptam a fejemről az asztrakán süvegemet, s egy pillanat alatt elfojtottam vele a kiömlő gázlángot. No, hát nekem is van egy hőstetem, amivel dicsekedni lehet.

A Nemzeti Színház látogatói

A nézőtérnek a közepén volt a bejárat, s azt egy nehéz pokróckárpit takarta, melyet a belépőnek saját tehetségéből kellett félrehárítani: a kalucsnikat kinnhagyhatta az ajtóban, az esernyőt azonban jó volt magánál tartani: a botra pedig éppenséggel szükség volt, majd tetszésnyilvánítás, majd türelemfogyás tudtuladása végett.

A színház elég sötét: pedig még a mostani erkélysorozat nem létezik: de a félhomály részint onnan van, hogy a középső csillár égői nem gyújtatnak meg: az csak magas létráról eszközölhető akrobatai légtornászati útján: aztán meg attól a kaszinó-páholy látogatói mind megvakulnának; másrészt emeli a sötétséget a páholyoknak hajdan bíborvörös, később barnapiros burkolata (az olajlámpáktól és a hozzá támaszkodástól barna). Az első emeleten levő két szélső páholyt állandóan takarja egy shirtingponyva. Azok ott az udvari páholyok: azokban nem szokott ülni senki: '48-ig egyért-másért, '49 után pedig egyért is, másért is. Ahogy a régi magyarok szokták mondani: „tantum ita saltem sic” (új magyarul: „hát csak így meg amúgy”).

Az udvari páholy alatt azonban kitűnt a földszinti sarokpáholy azáltal, hogy az oldalán egy nagy zöld selyem ellenző volt kifeszítve: ami a proscénium lámpás-sor szemkápráztató fényének az elhárítására szolgált. Ezt a kedvezményt meg kellett engedni a páholy tulajdonosának, aki nem volt csekélyebb személység, mint a *Honderű* szerkesztője, Petrichevich Horváth Lázár.

Az átelleni sarokpáholy törzsbérlője volt egy nagybirtokos öreg úr, aki csak alunni járt a színházba. Az egész felvonáson keresztül ott bóbiskolt szépségesen a karszékében, csak amikor a végjeleneteknél felhangzott a taps zaja, emelte föl fejét, s akkor aztán ő is tapsolt, mint aki legjobban élvezte a darabot. Még az sem zavarta meg nyugodt szendergésében, hogy a szomszéd páholyban az előadás alatt a legélénkebb társalgás folyt. Az egy előkelő főúr tanyája volt, kinél a magas arisztokrácia nő és férfi tagjai szoktak estenkint találkozni, fesztelen diskurzust folytatva úgy, hogy a parterre közönség válogathatott benne, hogy azt hallgassa-e, amit a színpadon trécselnek, vagy azt, amit a páholyban parlíroznak?

Az ajtó melletti földszinti páholyban, ellenkezőleg, Van Dyck ecsetére méltó jelenet volt látható minden este. Előkelő öreg asszonyság ült ott régi divatú öltözetben, fehér wuklikkal. Rosszul látott már, és nagyot hallott. A társalkodónője hallótülkőn keresztül magyarázta neki, amit a színpadon beszélnek és cselekesznek. De azért soha egy előadást el nem mulasztott, s végig kivárta a darabot.

Az első emeleti nagy páholy volt a kaszinóé. Nem volt még akkor több egynél, hát nem kellett neki predikátum. Ott lehetett látni a főváros úri celebritásait (kettesével, hármassal a drámai előadásokon, teljes sorral az operában, drei mann hoch a balettben).

A második emeleti sorban voltak a színésznők páholyai: Hollóssy Kornéliának, Laborfalvy Rózának, külön mindegyiknek, a többieknek párjával; a jobb oldalon pedig volt a tudósok páholya. Ez mindig tele volt vén akadémikusokkal, de vendégjoggal jelentek meg benne az ifjabb írók is. Rendszeresen eljöttek az operai napokon. Nem azért, mintha az operát jobban szerették volna, mint a drámát, hanem azért, hogy az operai csinadrattabummaratta alatt kedvére vitatkozhatott a tudós: nem zavarta vele a közönséget. Egyszer egy ilyen felbuzdult vita alkalmával, mely a trombiták a dobok működése alatt keletkezett, hirtelen, a karmesteri pálca egy intésére elhallgatott minden zeneszerszám, s a rögtöni szünet percében aláhangozott a tudósok páholyából egy ismeretes szentori hang: „Juhász kutyája!” Ami elég drasztikus befejezése egy irodalmi polémiának.

Mennyi női szépség az úri páholyokban. Az a szőke hajú rózsasarc a földszinti páholyban, aki hivatta volt, hogy egykor Andrassy Gyula gróf

neje, s az Andrásnyak anyja legyen, a Diana-alak Csekoniczné (még akkor nem grófnő), az a görög arcélű delnő, kihez Hador írta ábrándos költeményeit (a hölgy nem is tudott róla), meg az a feltűnő kreol szépség, kinek kezét Petőfi megkérte a sok milliomos bankár apától. S az apa nem utasította el: azt mondta neki: nyerve meg a leánya szívét, ő beleegyezik. Petőfi nem, de egy híres államférfi nyerte azt el. Utódját mégis csaknem egy napon emlegetik Petőfiével. (Március 15–17.) Aztán a mindig magányosan, mindig gyászruhában látható halavány hölgy: két férje is volna, mégis özvegy, homlokán viseli gyászos végzetét. (Méreg!) Végül az A B C páholyban virágzó hármás virágszál, kik közül az egyiket, a legkinyíltabbat Lisznyay Kálmán, a palócköltő nevezi menyasszonyának; a legifjabb egykor a sportvilágban legjobban emlegetett grófné lesz, versenystállók tulajdonosa. Aztán azok a nemzeti viseletben büszkélkedő matrónák: mintha az ősi termék ódon képrámáiból szálltak volna alá: közben egy-egy csintalan gyermekfej, göndör fürtökkel (nőegyletek elnökei manapság). Most is szemem előtt tündöklök ez a kép.

Régi gárda, régi gázsik

A szabadságharcnak vége volt.

A Nemzeti Színház tagjai innen-onnan összeverődtek.

Az opera legjobb erőivel fogyott meg. Schodelné falura ment gazdálkodni, kivette haszonbérbe Nyáry Pál birtokát az elkobzó kormánytól: a birtok gazdáját hatévi várfogságra s vagyonesztésre ítélték. Norma sarlója, ezüsből, drágakövekkel kirakva a múzeumba került. Hollóssy Kornélia, a nemzet csalogánya elszerződött külföldre. Csak a kóristák maradtak meg.

A drámából megmaradt a régi gárda, meg a népszínmű szereplői. A derék Füredinek egy nap Bandi csikóst kellett játszani, másnap Nabukodonozort énekelni. A jó öreg Szentpéterit is hallottam operába énekelni, Fra Diavolóban játszotta az egyik rablót.

A drámai színésznőkkel az történt, hogy a forradalom melegében valamennyi mind férjhez ment. Elkezdte Laborfalvy Róza, utána Lendvayné, nagyhamar Szilágyi Lilla, azután Szathmáryné: mindannyian szegény ördögöket választottak férjül a Bohème világából. Becsületes, jámbor asszonyok lettek.

Bajza, a forradalom alatti igazgató örülhetett, hogy élve elmenekülhetett. Helyette kinevezték igazgatónak az öreg Simoncsics Jánost. Derék,

becsületes, régimódi táblabíró volt, akinek mindenhez érteni kell: még a színházigazgatáshoz is.

Dunántúli kiejtése volt, amit megörökített abban a mondásában, melyet Szigeti Józsefnek adott válaszul, midőn az előterjesztést tett neki a színháznál mutatkozó bajok és hiányosságok felől; „Jobb is lesz ma, ha főhannak maguk azza a színészetyee.”

Persze, hogy az lett volna a legradikálisabb megoldása a színházi bizonyodalmaknak, ha a színészek felhagytak volna a színészettel.

Hát addig is be kellett érni a részletes reformmal.

Mi a legelső paragrafusa a színházi reformoknak?

Hát hisz azt mindenki tudja: a gázsileszállítás.

Új szerződési év közeledtével összehívta Simoncsics a személyzetet. Előtte feküdt az asztalán kiterítve a tagok gázsilistája. Aztán mondott nekik a következő szavakon kezdődő nyájas üdvözlőt:

– Ki volt az a bolond, aki a maguk fizetéseit ilyen szörnyűséges magasra fölrujtatta?

A befejezése pedig ekként hangzott: – Ezennel tudatom magukkal, hogy a jövő esztendei gázsijukból húsz percent le fog húzattatni, akinek tetszik, a kontraktust írja alá, akinek nem tetszik, elmehet.

Voltak pedig e szörnyűséges magas fizetések a következők: Legmagasabb drámai fizetése volt Jókainé Laborfalvy Rózának 3100 forint, száz forinttal több (kitüntetésül), mint a másik két primadonnának, Lendvay Latkóczynének és Komlóssy Idának. Szathmáryné fizetése volt 2400 forint, Bulyovszkynéé 1800. De ebbe már a ruhapénz is bele volt számítva. A férfiaknál legnagyobb fizetése volt idősb Lendvay Mártonnak és Egressy Gábornak, 2400 forint; de ezeknek az igazgatóság csináltatott jelmezt. Azután fokozatosan lefelé 2000, 1800, Szigetinek, Fán csinak s a kisebb félisteneknek. Az újabban fölvetett tagoknak nem volt rendes fizetésük; hanem azoknak napidíj adatott, ami a napi kiadások rovatába íródott, a színház macskáit után. Szerdahelyi Kálmán sokszor tréfálózott később Munkácsy Flórával: „Mikor mi még a színház macskáival voltunk egy gázsiban!”

Az igazgatónak ez a redukciós ajánlata általános elszörnyedéssel fogadtatott a művészársaság részéről.

Fizetés redukció!

Mit tesz az ember ilyen esetben?

Elpanaszolja az ember a keserű méltatlanságot az újságíróknak. Az újságíró lelkes ember, pártul fogja az üldözött művészetet, s ír egy hatalmas filippikát a gázsiconkításban sántikáló intendáns ellen.

S mit cselekszik erre az intendáns: Megijed? Visszavonja az ukázt? Vagy replikát ír a hírlapi támadásra, a megvédelmezi az elfoglalt álláspontját?

Dehogycselekszi azt! Simoncsics felhívatta magához az illető hírlap szerkesztőjét, s azt mondta neki: „Hallja az úr, én nem disputálok holmi firkással, hanem ha még egyszer ellenem rugódozni fog, én azt a fickót becsukatom.” S ezzel be volt fejezve az ügy.

Színészek, színésznők szép engedelmesen aláírták a redukált gázsiskontraktusokat.

Színész honvédek, Egressy Gábor

No, de hát legyünk igazságos – prókátorok!

Hát nem elég nagylelkűség volt a hatalomra került osztrák kormányzattól, hogy a Nemzeti Színházat egyszerűen el nem konfiskálta a magyaroktól? Hogy beérte a húsz percent gázsilevonással?

Holott annyi ok és büntanújel lett volna rá.

A Nemzeti Színház tagjai legelőször is azon kezdték, hogy mikor a nemzet pénzgyűjtést indított a honvédsereg felszerelésére s a magyar bankjegy-alapra, az egész keservesen összegyűjtött színészi nyugdíjalapjukat, mintegy húszezer forintot, letették a haza oltárára. Ahány krajcár, annyi falat kenyér!

Azután maguk is fegyvert ragadtak.

Már hallott valaha ember ilyen képtelenséget! Hogy a színész, aki hőst játszik, valósággal beálljon verekedő hősnek? Akinek a színpadi kardja se éllel, se hegygel nem bír, akinek a színházi puskája csak pukkan, de nem sebesít, aki maga csak tréfából hal meg –, kirohanjon a harcmezőre valóságos karddal, puskával hadakozni! Ilyesmi semmi nemzet krónikában nincs feljegyezve. A magyar színészek megtették ezt. Az ifjabb Lendvay Marci vitézül harcolt Klapka seregében mint kapitány, Egressy Béni, a zeneszerző, tüzerőtiszt colt, Egressy Ákos (Gábor fia) hadnagy, Feleki Miklós százados, Kőrösi Sándor hadbíró, Benkő tüzer, Gózon Antal tábori biztos, Komáromi hadnagy. És ezek mind szépen visszatértek a színpadra, mintha semmi sem történt volna, lemosták a puskaporfüstöt a képükről, más szemöldököt pingáltak a homlokukra, más szakállt ragasztottak az állukra, s a magas kormám azt sem kérdezte tőlük, hogy „Hol voltál, mikor az ég zörgött?”

Hány jeles hazafi kiegyezett volna Bachhal és Haynauval, húsz percent levonásra, ha lehetett volna!

Örüljünk, hogy élünk!

Hanem egy színésznek mégsem lehetett csak úgy simán kitörülközni. Ez volt Egressy Gábor: a Coriolán, a Bánk bán, III. Richárd, a Gritti személyesítője.

Ezt is rávitte a hazaszeretet bűne, hogy otthagyja a színpadot, s elmenjen igazi háborúban szerepelni.

Ott is a hős szerepét töltötte be. Kormánybiztos volt, szabadcsapat vezére; lelkesítő szónoka a harci lángra fogékony népgyülekezetnek.

– Nézze csak, komám, mondá a szegedi polgár, mikor a hős szónok lelkesítő beszéde vége felé hangját erőteljesen kifejtette: – várjon csak: most mingyárt meg fog halni! Ismerem már a szokását. Mikor így felcsapja a mondókáját, akkor nemsokára meg szokott halni. – Ez a mondás örök időkre fennmaradt minden későbbi szónokok számára: „Most mingyárt meg fog halni!”

A fegyverletétel után Egressy Gábor is kimenekült a magyar hadsereg maradványával Törökországba. Az ottani élményeit leírta, ki is adta egy kötetben. Hanem aztán őt is megszállta a honvág: hazatérési engedélyért folyamodott. Kérvényét a banáti osztrák hadtest főparancsnokához, Hauslab tábornokhoz kellett intéznie. Annak a beleegyezése elég volt, hogy Törökországba kimenekült magyar harcosoknak a hazatérés megengedtesék. Csakhogy idebenn az a kitüntetés várt reájuk, hogy az osztrák hadseregbe közkatonáknak besoroztattak. Így lett Podmaniczky Frigyes báróból és Nedeczky Istvánból is közvitéz. (A magyar hadseregben századosok voltak.)

Ettől a sorstól Egressy Gábort meg kellett menteni.

A derék Szentpéteri (Petur bán és kedélyes táblabírák személyesítője) sógora volt Egressynek: ő ment fel Budára személyesen előterjeszteni a kormányzónak Egressy ügyét. Az öreg úr nem volt nagyon otthonos a német nyelvben, mégis csak előadta valahogy a kérelmét, támogatva azt a tényállással, miszerint Egressy Gábor fia, Ákos, már úgymint szolgál, mint besorozott honvédtiszt az osztrák hadseregben, s az mégsem illenék, hogy a fiú mint káplár abrikolja az apját, mint közkatonát. A teljhatalmú úr kegyesen válaszolt rá: „Jól van, meglesz; hazajöhet, nem bántják: csak arra az egyre intem önt, hogy Hauslab tábornokot ne nevezgesse folyvást Haasenfusznak.” (Szentpéteri azt hitte, hogy ha már minden magyar szót németre kell fordítani, hát legyen a „láb”-ból is „fusz”.)

No, hát hazajöhetett Egressy Gábor bántatlanul.

Csakhogy itthon nem volt számára hely. A Nemzeti Színház költségvetése már be volt fejezve, felsőbb helyen jóváhagyva, abba egy szeget nem lehetett többé beverni. És így az első drámai hősszínésznek le kellett maradni a színpadról.

Ekkor aztán én elővettem egy ív papirost: magam megkezdtem az aláírást 25 forinttal, sorbajártam vele az ismerőseimet, felhívtam az egész országban létező művészetkedvelő honleányokat és honfiakat az adakozásra, s rövid időn összegyűlt annyi pénz, amennyi a magyar dráma legkiválóbb alakjának visszatérését az egyetlen Nemzeti Színház deszkáira lehetővé tette.

Mulatságos állapotok voltak ezek nagyon!

Elfelejtett nevek

Szegény színészek! Elfelejtett énekes madarai az erdőnek!

...Amíg színházi emlékeimet írogatnám, gyakran szükségem volna egy-egy adatra: nem a megtörtént dologra, mert arra jól emlékezem, hanem az évszámra meg a személyekre. Nem találok sehol. A világirodalom legnagyobb Conversations-lexiconaiban nem található a nevük. Minden fűzfapoéta, aki egy ritmust itt felejtett, minden ponyvaíró, akinek a poémája a kalácssütő tepszi fenekéhez odaragadt, megtalálja a helyét a hírhedt alakok milliós lajstromában, csak a színpad kísértetei nem járnak fel a feledékenység sírjából többé.

Hiába keresek olyan neveket, mint Hasselt-Barth, Lagrange. Nem tud róluk senki. Arról meg már kutatni is nevetség, hogy ezeknek mi dolguk volt a pesti nemzeti színpadon? Pedig még nincs annak ötven esztendeje.

A Nemzeti Színház új igazgatót kapott. A hatalom kezelői mégis csak átlátták, hogy nem özönvíz előtti táblabírók valók művészi intézetek igazgatására: Simoncsicsot felmentették a „színészettyee” küzködéstől (aminek bizonyosan ő maga örült legjobban), s helyette kinevezték teljhatalmú igazgatónak Tolnai Festetics Leó grófot.

Ennek a nevét már feltaláljuk a Conversations-lexiconban. Röviden bánnak el vele. Hogy nagy zenekedvelő volt, s igazgató korában az operát protezsálta a dráma rovására.

Az egykorú világ igazságtalan volt iránta. Én igazságosabb akarok lenni.

Festetics Leó jó igazgató volt, s a drámát nem süllyesztette alá az opera kedvéért.

A megelőző igazgatóságot terheli inkább ez a vád: – ha ugyan vád.

Hisz az első feladat az volt a letört szabadságharc után, hogy a közönységet beédesgessék a Nemzeti Színházba. A páholyok tátongtak az ürességtől, a zártszékeket belepte a por.

Az operával kellett a lelkesedést felidézni. Az be is következett. Ez volt a „Próféta” korszaka.

Itt nem kímélte az igazgatóság a költséget.

Láttunk olyan pazar kiállítást, aminőt még Budapest nem ismert: fényes csarnokokat, korhú fegyverzetet, korcsolyázó vitézeket és hölgyeket, koronázási díszmenetet; végül romokba dülő királyi palotát.

Aztán micsoda darab volt az! A proféta. Szövegét Scribe írta, zenéjét Meyerbeer; amaz a költészetben, ez a zenében lángész.

Micsoda zene volt az! Mikor a proféta álomlátását kísérik a sourdinával tompított hegedűk, csellók, violin d'amourok, egyesülve az oboék, fuvolák, klarinétok bűbajos pianó ensembléival, s aztán egyszerre az anya, Fides közbekiáltásánál: „Légy átkozott!” beleordítanak a trombiták, dobok, gordonkák, kürtök, réztányérok, hogy az álkirály trónját hallotta az ember re-csegni, összeomlani!

Hanem aztán kellett is Meyerbeer csodás zeneművéhez két olyan szerepvivő, aminő Lagrange asszony volt, mint Fides, és Stéger, mint Leydeni János, a proféta. Egy tökéletes művésznő énekben és játékban, és egy fenomenális hangerejű, nagy temperamentumú tenorista.

Valljuk meg az igazat, hogy ezek hódították meg a közönséget a Nemzeti Színháznak. Amíg Lagrange itt vendégszerepelt, mindig telt színház volt, felemelt árak mellett. S az idegen művésznő magyarul énekelte a szöveget, szép kiejtéssel. Sőt, még azzal is kedveskedett a magyar közönségnek, hogy az Erkel operájában, Hunyadi Lászlóban betanulta s eljátszotta Szilágyi Erzsébet szerepét; az igazgatóság készítette számára a pompás magyar jelmezt és azt emlékül neki ajándékozta.

Hanem erről mind nincs szó a krónikában.

A Lagrange-kultusz után következett egy még nagyobb szenzáció, mely paroxizmusba ejtette a közönséget, a Pepita-őrjöngés.

Spanyol táncosnő volt a bálványozott művésznő, Pepita da Olivának hitták. Csak egy táncot produkált, az „El olé”-t (spanyolul olajcsepp). A hölgy keresi ruhája fodrai között a ráesett olajcseppet, s aztán mikor megtalálja, a közönségnek is megmutatja. De odáig a delírium minden démonainak szokelléseit, mozdulatait elköveti, sarkig érő leeresztett fekete haj-sátora lebeg termete körül, a táncot kísérő szilaj zene mellett, míg végül a zene buja, csábító melódiává fajul, amikor a művésznő már csak fél lábon áll, derekát hátrahajtva, s engedve fején túlemelt lenge öltönyeit megszámlálhatni, nagy tűzszemeivel szórva a villámokat! – Azt a tapsvihart kellett aztán hallani! A közönség férfirésze örülten ment haza. – De hát erre van szüksége a színháznak. Pepitáról sem beszél már senki, nevét csak egy kockás kelmeszöveget őrizi: viselik a bakfisok szoknyának, s a diákok mellénynek.

Drámai színészetünk kitűnő volt a régi időkben. Olyan Shakespeare-előadásokat nem látunk többet se most, se valaha. De biz azok nem kellettek a közönségnek, kivált az arisztokráciának.

Egyszer egy Rómeó és Júlia előadás után egy nagyon magas állású úr a mágnási kaszinóban ráförmedt az igazgatóra:

– Wie heiszt der langweilige Kerl, der aus der Oper Montecchi e Capuletti das Schauspiel Romeo und Julia gemacht hat?

– Shakespeare.

– No, von diesem verfluchten Kerl sollt's mir kein Stück mehr aufführen.

Hát bizony volt nagy művészet, de üres kassza. Minden pénteki napon: ez volt a dráma napja.

Volt azonban mégis egy vonzereje a Nemzeti Színháznak, melyet a magunk emberségéből tudtunk életben tartani: a népszínmű.

Valódi gondviselészerű ötlete volt a műsának, hogy Szigligetinek ez új színműfaj megteremtését sugalmazta.

Soha magyar író nagyobb hatással nem volt a nemzetre, mint Szigligeti a népszínműveivel. Ő egymaga többet tett a magyarság terjesztésére Budapesten és az egész országban, mint az összes írók és tanintézetek. Különben is nagy tehetségű költő volt; de akinek sikerült a magyar népéletben feltalálni a költői aranytelér Kaliforniáját, korábban, mint Petőfinék és társainak. Mi még diákok voltunk, mikor már: „Az alföldön halászegény vagyok én!” nótáját énekeltük, s Petőfi, mint fiatal színész, még debütált Szigligeti népszínművében, mint vőfély, a nemzeti színpadon, megörökítve fellépését azzal, hogy a vőlegénytől azt kérdezte: „Uraságod a menyaszszony?”

S a szerencsés összetalálkozása a szellemszikrának olyan tűzijátékot idézett elő, hogy az fénnel árasztotta el egyszerre a nemzeti Olympot; mégpedig trikolór fénnel: népelet, költészet, művészet ragyogott benne.

Egy régi német írótól ezt a mondást jegyeztem fel emlékemben: „A magyar huszár úgy terem, mint amint egy fiú megszületik, ugyanakkor egy csikó is születik, s ezek azontúl együtt nőnek fel, a fiú a csikó hátán, míg huszár lesz belőlük.”

No, hát ez éppen így történt. Amint Szigligeti szárnyas pegazusa létrehozta a népszínmű szárnyas csikóját, rögtön ott termett rajta a Csikós, a Szökött katona, a Sobri Jóska: egy személyben Füredi Mihály.

Kovácsműhelyből ugrott fel a színpadra, s nem kellett neki se konzervatórium, se színiakadémia: kész művész volt; hangjegyet sohasem látott, de kész énekes volt. Úgy kellett azokban a szerepekben járni, beszélni, mozogni, éppen ahogy ő tette.

Az összes színházi személyzet közül egyedül Füredinek volt privilégiuma hegyesre kifent bajuszt viselni, de büszke is volt rá. Különben pedig kedves jó cimborá volt, aki értette a tréfát.

(...Mielőtt tovább hajtának a fakó szekereimmel, elébb álljunk meg egy itatásra az útszéli csárdánál. Úgy illik, hogy annak a borát is megköstöljük. Szigligeti előtt is voltak már népies színdarabok, Gaal József Peleskei nótáriusa, Nagy Ignác Tisztújítása, Balogh Mátyás diákja; meg a Tündérlak Magyarországon (nem tudom kitől, de már azoknak a szereplőire gyöngén emlékezem); Megyerit láttam mint nótáriust, Szentpéterit mint falusi bírót, Hubenayt mint vad Marczit, Komlóssyt mint becsületes kortes korcsmárost. Kettőt a darabok közül még most is hébe-hóba felelevenítenek. Hát hiszen én is szeretem a karcost, de óbornak mégiscsak jobb a bakator.)

Gyerünk tovább.

Füredi Miska mellett még ott voltak speciális népszínműi alakokul Réthi koma, az univerzális paraszt, aki oly naturalisztikusan tudta adni a számadó csikóst, hogy mikor a bojtárjára megharagszik a csárdában, elkeseredésében két üveg vörös bort hajt fel egymás után anélkül, hogy az ádámalmacsutkája egyet mozdulna. Volt erre taps elég. „Ezt csinálja utánunk a német!” – Azután Telepi és Szerdahelyi (Hugli és Stuczli), a derék Szentpétery (táblabírák és falusi bírák típusa), meg a jó öreg Udvarhelyi: kántorok, iskolamesterek, kegyes atyák mintaképe. (Aki egyébiránt a legnagyobb színpadi hatását Lear királyban érte el, Glostert személyesítve. Gyöngült már az öregnek a memóriája, még a színfalak közt a jelenésére várva is folyást a szerepét magolta; mikor aztán ki kellett lépnie, közderültséget keltett a megjelenésével: lévén már akkor Glosternek a két szeme kiszúrva, s a szemkötelék fölé egy nagy zöld pápaszem feltolva.)

Aztán itt volt a derék vén Kovácsné, amilyen komikát sohasem fog a színpadi aszaló produkálni: csúnya volt, de tele édes humorral. Csúnya volt, de abban tökéletes.

Beszéljünk inkább a népszínmű primadonnáiról. A legelső volt Lászlóné (és egyúttal a leghíresebb).

Én még mint De Caux Mimit láttam kecskeméti diák koromban. Akkor még drámai színész nő volt, szomorú- és vígjátékokban szerepelt.

Soha tökéletesebb női alakot nem lehetett képzelni. Olyan volt, mint Thorwaldsen Eufrozinéje: az arca örök mosolygásra gömbölyült; termete magas, ruganyos, karcsú, telt idomokkal. Hangja csengő, nagy regiszterű.

Egyszer a kecskeméti színtársulat előadta Lear királyt, De Caux Miminek osztották Gonerilt, de ő Cordéliát követelte, akinek a szerepe háládatosabb. Lear király (Deési) protestált ellene. Learnek Cordéliát halottan kell az ölében kihozni. „Én azt a termetet el nem bírom az ölemben.”

Volt egy híres gavallér a városban, aki minden primadonnának udvarolt. A szép Mimi azonban visszautasította a nyájaskodását; mire a szeladon azzal fenyegette meg, hogy legközelebbi föllépténél ki fogja füttyülni: „De akkor aztán pusztuljon is az úr Kecskemétről, mert én megbotozom az utcán!” – De futott is a gavallér! Megtette volna, voltak hozzá képességei.

Szigligeti népszínművei aztán a Nemzeti Színházhoz hívták De Caux Mimit, ahol egyszerre kedvence lett a közönségnek. Gyönyörűn énekelt. A játékában ugyan a magyar parasztleányruhából kiragyogott a párisi lorette (francia vér volt benne, az apja zongoramester), de ez a pikantéria még új zamatot kölcsönzött a játéknak; olyan volt az, mint az őszibarack ananászlébe mártva.

Szépségével épp úgy feltűnt, mint a hangjával.

Élt akkor az országban egy derék magyar mágnás, aki nagy kedvelője volt a színészetnek: maga is híres zeneszerző. Amellett nagybirtokú földesúr. Nőtlen volt. De azért nem nőgyűlölő. Sőt ellenkezőleg.

A főúr rögtön fölfedezte az új művésznőben a nagybecsű artistai kincset, s határozott a sorsa iránt. Ily kiváló tehetségnek nem szabad a Kerepesi úti múzsabarlangban elparlagosodni paraszt színművek mezején, azt ki kell képeztetni a magasabb művészet szférái számára. Közbenjárók által sikerült a művésznővel megértetni a nemes mecénás ajánlatát, ki neki egy tízezer forintos kötelezvényt küldött (kellően betáblázva) abból a célból, hogy elutazzék Olaszországba, magát a legelső világhírű mesterek által az éneklésben kimíveltetni. A bőkezű főúr még arra is ajánlkozott, hogy ő maga is elkíséri pártfogoltját Milánóig. S ha kell, odább is, mindenütt atyai gondviselését éreztetve vele.

A művésznő azonban, amint a kötelezvény a kezében volt, el is ment, de nem Itáliába Solfeggiót tanulni, hanem a szent házasság kikötőjébe, férjhez ment hirtelen a Nemzeti Színház kedvenc bonvivánjához, László Józsefhez.

Nagy processzus lett ebből!

A főúri mecénásnak a fiskálisa azt a boldogtalan tanácsot adta, hogy indítson pert a művésznő ellen kötelezvénye visszaadása végett. A pör végigjárta az appellátákat. A művésznő ügyvédje volt Várady Antal, Petőfinek legbensőbb barátja, nekem is kedves cimborám. Ez azzal védte a kliensét, hogy annak előbb meg kell kapni a stipulált tízezer forintot, csak azután kezdhet hozzá a felsőbb énekiskola kitanulásához, hogy pedig azalatt férjhez ne mehessen, az sehol sincs az írásban, nem is lehet.

A főúri mecénás gavallér ember volt. Nem magának akarta ő a tízezer forintot visszaszerezni: az egész összeget (odaítélés esetére) adományul ajánlotta fel a vakok intézetének, mely a nádor kegyurasága alatt állt, s ezáltal a legmagasabb körök beavatkozását is kiérdemelte a híres perben.

De biz azt minden fórumon elveszté. A hétszemélyesek is elmarasztalták a főurat a tízezer forint kifizetésében, s a művésznő építtetett belőle egy szép házat a Stáció utcában.

És azután még sokáig ragyogtatta a művészetét a nemzeti színpadon, népszínművekben és vaudeville-ekben: a közönség osztatlan tetszése mellett.

Csak később lépett aztán át az operai énekes pályára, kiment külföldre, kiképezte magát, kinn is maradt, híres operai primadonna lett belőle a német fővárosok első színpadain.

Én tizenöt évvel ezelőtt láttam utoljára: már akkor a nyugdíjából élt. Még akkor is szép asszony volt, még akkor is olyan csengő hangon tudott kacagni, s olyan szépen beszélt magyarul.

Hanem az ő neve sem fordul elő semmiféle lexikonban.

Csillag volt, elmerült.

Festetics Leó gróf jó igazgató volt. Nem igaz, amit a Lexikon följegyez róla, hogy az operát protezsálta volna a dráma rovására. A drámát is igyekezett feleleveníteni, Szigligeti, Hegedüs, Dobsa eredeti színműveit ő hozta színpadra, az én Dalmámat is, amiben magyar dolgok vannak előadva avar cím alatt (azt csak egy olyan „grata personának” lehet merni, amilyen ő volt). Még kőrajzban is megörökítette Dalma esküjelenetét, s azt az általa alapított és szerkesztett „Déliab” című színházi lap mellett küldötte szét. Azon a képen látjuk már ifjabb Lendvay Mártont és Hegedüst is, sőt Tóth Józsefet, mint a Festetics által szerződtetett új tagokat. S az a kép arról is tanúskodik, hogy a kiállítás olyan fényes és korhű volt, amilyennel csak magyar dráma valaha elláttatott.

Az operához is alaposan értett: nagy zeneismerő volt, s mindenben magas ízlésű. Így szerződttette az Operához drámai primadonnának Hasselt-Barth asszonyt, aki a külföld legképzettebb mezzoszoprán énekesnője volt. De az a hátránya volt, hogy német volt, és nagyon régóta volt már fiatal. Nem kellett a magyar közönségnek. Altistánénak pedig szerződttette Csillag Rózát. Akinek csodaszép mély hangja és deli termete volt. Ennek meg az volt a hibája, hogy nagyon fiatal volt és – zsidó volt. Nagyhamar elűzték Bécsbe, ahol aztán világhírű primadonna lett belőle, elsőrendű „star”.

A balettnál is a legelső rangú művészetet válogatta ki Festetics Leó gróf. Elhozta Belinből Taglioni kisasszony, akinél ideálisabb balerinát sohasem láttunk. A koreográfia tökélvét kiegészítette azzal, hogy igazi spanyol nemzeti táncokat mutatott be. Ez aztán a valódi! A seguidilla nem az El ole. De mind nem ért az semmit; mikor a szép alménak még a térdeit sem lehetett meglátni a csipke fodrai között, mikor táncolt.

És aztán Festetics Leó grófnak a dicséretére szolgál még az is, hogy nem voltak szívbeli vonzódásai.

Min bukott meg hát mégis?

Azon, hogy nem tudott számítani. A színháznál is úgy gazdálkodott, mint a saját nagyúri birtokán, amit elvesztett, nem úri passziók, nem házárdjátékok útján, hanem csupa gazdasági kísérletezéssel. Márpedig a gazdasági experimentáció németnek orvosság, magyarnak halál. Míg más gazda búzát vetett, ő krappot ültetett. Persze, hogy belevesztett. Nem viselt akkor senki veres nadrágot. Ha várt volna a krapftermeléssel, amíg a honvédsereg felállítatik.

A színháznál megint az ellenkező módszerbe esett. Ott meg a veres szín nem tetszett neki. Miért veresek a páholyok meg a zártszékek? Ő letépette a nézőtér minden díszítéseit, s a szurtos bíbort felváltatta égszínkéssel. Igaz, hogy így sokkal barátságosabb képet nyert a színház.

Azonkívül, minthogy a színház nézőterét kifelé nem lehetett tágitani, hát befelé tágitotta meg. Ő építtette azt a kiugró erkélysort az első emeleti páholyok elé, mely ha megtelik, a színháznak ötszáz koronával szaporítja a napi bevételét.

De ezeknek a beruházásoknak az lett a vége, hogy egy esztendő alatt a Nemzeti Színház számadása ötvenezer forint deficittel záródott le.

(Igaz, hogy az erkélysor tízszer kiüzette az árát, amibe került.)

Festetics Leónak csak az volt a baja, hogy negyvenhét esztendővel előbbre képzelte a korszakot, s azt szugerálta magának, hogy a színházi deficitet egyszerűen oda lehet szervírozni a magyar belügyminiszter villásreggelijéhez, mint a mustárt a roastbeefhez. Egy kicsit csíp, egy kicsit savanyú, de együtt jó az.

Csakhogy akkor nem Széll Kálmán ült ám a budai palotában, hanem Augusz Antal báró.

Egy reggel sápadtan jön hozzám Festetics Leó, s elmondja, hogy ő most jön a helytartótól. Őkegyelmessége föl akarja őt menteni a színház-igazgatás alól. Menjek fel hozzá: az Augusz család nagyon szeret engem mint poétát, s beszéljek a lelkére.

Siettem föl Budára. A hatalmas ember, ki Magyarország ügyeit vezette, éppen az ebédnél ült. Miattam félbehagyta az étkezést, s átjött a dolgozószobájába, ott fogadott. Nagyon barátságos volt: az íróasztalához ültetett maga mellett, s aztán kihúzott egy paksamétát a fiókjából. A Nemzeti Színház számadása volt az.

– Tudom, hogy a Nemzeti Színház ügyében jött ön hozzám, s teljes felvilágosítással fogok önnek szolgálni. A Nemzeti Színház fenntartására a pozsonyi országgyűlés négyszázezer forintot szavazott meg. Több vármege adós maradt a rá eső részlet befizetésével, úgyhogy a befolyt tőke

kamataiból a színház csak évi 16 ezer forint szubvenciót kaphatott. Most Festetic Leó csinál egy ötvenezer forintos túlkiadást: ezt az alaptőkéből kell megtéríteni, s ezzel az alap jövedelme ismét 2500 forinttal kevesbedik. De én még a támadt hiányt is vissza akarom pótoltatni, s a szubvenciót 12 000 forintra redukálom, s a levont összeget vas kézzel fogom behajtani, míg a hiány ki lesz pótolva. Festeticset pedig eltávolítom a színházigazgatótól. Hiszen ha ő ott marad, az egész országos alapja a Nemzeti Színháznak odavész néhány év alatt.

Ez ellen nem tudtam replikázni. Hazaballagtam azzal a szomorú hírrel, hogy ezentúl a Nemzeti Színház országos segélye négyezer forinttal kevesebb lesz. Ezt megint a művészek sínylik meg.

Hová apelláljunk?

Egyetlen fóruma volt még a magyar közéletnek, ahol, ha beszélni nem volt is szabad: de tenni Lehetett. Ez volt a Nemzeti Kaszinó. Egy kitűnő jó hazafi, derék főúr, Károlyi György felkarolta a pusztulásnak indult Nemzeti Színház ügyét, felszólította az ország birtokos főurait egy új színházi segélyalap előteremtésére. Indítványát siker koronázta: rövid időn összegyűlt kétszáznyolcvanezer forint; (még a döblingi szanatóriumba zárkózott, nagy magyar, gróf Széchenyi István is tetemes összeget áldozott), s ennek az összegnek a kamatai külön bizottság által kezeltettek, s a Károlyi-alap még hosszú évsoron át tette lehetővé a Nemzeti Színház a művészi színvonalának fenntartását. Pest kicsiny volt még akkor arra, hogy „egy” színházat eltartson, ahol a primadonnáknak háromezer forintos fizetések vannak.

Hát az a Nemzeti Kaszinó volt a mi egyetlen várunk.

De abba is beférközött az ellenség.

Nem lehetett megóvni, hogy az új rendszer előkelőségei (a legkerültebb alakok) tagokul fölvetessék magukat. Azok között voltak katonatisztek is.

Szomorú korszak volt. Folyvást hazafiak elfogatásáról, üldözéséről, vagyonekobszásról szállongtak a hírek, amik még az ókonzervatívokat is felháborították, s emiatt örökös súrlódások voltak a kaszinó magyar értelmű tagjai és a hivatalosak között. – Egyszer egy liberális gavallér azt mondá a kaszinóban: „Es wäre schon an der Zeit, dass diese Rájberájen aufhören.” Besúgták a policájnak a perduellist, megidéztek, vallatóra fogták. Ő aztán kivágta magát: hiszen nem „äu”-val értette ő a Rájberájt, hanem „ei”-vel. Amúgy rablást jelent, emígy csak súrlódást.

Az ilyen súrlódások keresve keresése pedig akkoriban virtusszámba ment.

A legjobban kipécézett alakok egyike volt Augusz Antal báró, a helytartóság elnöke. Az osztrákot, a csehet nem gyűlölték annyira, mint a magyar

celebritást, aki a Bach-rendszer alatt hivatalt vállalt. Ezeket úgy hitták, hogy „kajtárok”.

Még egy olyan komoly főúr és nagybirtokos, mint Ürményi József is, ki akkor örökölt dúsgazdag nagybátyja, a koronaőr után budapesti palotákat, s nyílt házban fogadta a forradalom ismert alakjait, Kazinczy Gábort, Pázmándy Dénest, engem is; és ezekkel együtt új irodalmi vállalatot indított meg, „a történelmi könyvtárt”, s aki amellet a Bécsben legjobban rettegett ókonzervatív pártnak a vezére volt: mondom, még ez a kiváló személyiség is célpontul tűzte ki báró Auguszt mindenféle rafinált bosszantásoknak: úgy, hogy utoljára a minisztérium kényszeríté Augusz bárót, hogy Ürményitől fegyveres elégtételt kérjen. A párbaj végbe is ment, pisztolyra, sebesülés nélkül, az ellenfelek kibékületlenül váltak el.

Egyébiránt Augusz Antalnak a legváltozatosabb életfolyása volt, mivel a Nemeris ellentétes játékokat űzött. Előbb a magyarok gyűlölték osztrák érzelmei miatt, akkor az osztrákok német bárósággal jutalmazták, s első hivatalos polcra emelték. Nehány év múlva aztán rájöttek, hogy ez a magyaroknak segít, honfitársainak ügyét pártolgatja, akkor elcsapták a magyar érzelmeiért. Végre aztán a magyarok jutalmazták meg magyar bárósággal hazafiúi érdemeiért. Halálával minden vagyonát, közel félmilliót, egy szeretetház örökölte. Ekkor aztán megtudták, hogy derék jó ember volt. De már akkor az egész családja együtt volt a sírboltban: az Augusz-címer megfordítva az ajtó fölött.

Hazafias párbajok

Arról a Festetics Leó-féle erkély-zártszéksorról még kell valami emléket feljegyeznem. Politikai okok is tanácsolták ennek a létrejöttét.

Azideig volt egy nagy kaszinó-páholly az első emeleti sorban, szemben a színpaddal, mely huszonnégy ülőhellyel kínálkozott. A székek nem voltak számozva; aki előbb jött, odaült, ahova akart, akinek nem jutott szék, az állhatott. Ha aztán valaki előadás közben fölállt a helyéről, annak a karszékét bizony rögtön elfoglalta másvalaki az állva maradtak közül. Ebből támadtak a kanapéprocesszusok. A katonatiszt kaszinótagok azzal vélték az első foglalási jogot fenntarthatónak, ha helyükről fölkelve a kardjukat a székekhez támasztva hátrahagyták. Csakhogy akadtak megint olyan ifjú urak, akik a jelképező kardot szépen odatámasztották a szegletbe, s elfoglalták a széket.

Hejh, még akkor forró vér pezsgett a magyar főúri fiatalság ereiben. Ilyenforma rencontre-ok következménye lett az első hazafias párbaj

Beniczky Feri (most Pest megyei főispán), akkor még tizenhét esztendőes fiú, meg egy osztrák ezredes között. S a magyar fiú bizony keresztüllötte az osztrák főtisztet, hogy az esztendeig feküdt a sebében. Ami nagy bosszúságot okozott a katonai körökben.

Ezt a súrlódási alkalmat szüntette meg a Festetics Leó-féle erkély. Annak az egyik felét adták bérletbe a nemzeti kaszinónak; a székek számozva lettek, s ki-ki csak arra a székre ülhetett, amelyiknek a számát a komornyiknál kiváltotta. Hanem ez azért nem szüntette meg a magyar ifjú gavallérok kihívó viselkedését a köreikbe igyekvő osztrák katonatisztekkel szemben.

Egyike az akkori magyar ifjaknak (Tisza Kálmán) egy kaszinói elite-bál alkalmával azt tette, hogy egy kurizáló osztrák kapitánynak ráütött a tenyerével a csákójára, ami nagy felháborodást idézett elő az egész fővárosi tisztikarban. Ennek a következménye lett az a bizonyos hármás párbaj, melyből a közvélemény egész legendát alkotott.

Az elterjedt legenda szerint az osztrák tisztikar provokálta a nemzeti kaszinót testületileg, oly mód szerint, hogy sorshúzás útján állítson ki a nemzeti kaszinó is három bajnokot a tagjai közül, akik a hasonló módon kiválasztott három osztrák viadossal a zászló becsületéért megverekedjenek.

A kaszinó részéről sors útján választott három ifjú volt Tisza Kálmán, gróf Szapáry Gyula és gróf Keglevich Béla.

A hármás párbaj valósággal végre is hajtatott; a viadalban két osztrák tiszt megsebesült, de a harmadik Tisza Kálmánt sebesíté meg veszélyesen.

Ez a hír így tartotta fenn magát mind a mai napig: az új Horatiusok és Curiatiusok hősballedája. Három magyar három osztrák ellen! (Hírlapokba természetesen nem került ez esemény; a cenzornak volt annyi esze!)

Pedig hát nem így történt a dolog. Hanem még ennél is hőskölteményesebben: ahogy azt most leghitelesebb kútforrás után elmondhatom.

A magát megsértettnek tartó osztrák tiszt (Trattner-Károlyi) fegyveres elégtételre szólította fel szekundánsaival Tisza Kálmánt. Tisza a maga részéről Szapáry Gyula és Keglevich Béla grófokat nevezte meg segédeikül.

Ekkor aztán a négy segéd különbözött össze egymással s a szemben álló felekkel. A kölcsönös nyájasságváltásnak az lett az eredménye, hogy a becsületbírótság azt határozta, hogy mind a három ifjú gavallérnak meg kell verekedni mind a három katonatiszttel; mégpedig elsősorban Tisza Kálmánnak, sorshúzás szerint.

Így került szembe Tisza Kálmán Gyürky Ábris lovastiszttel (aki maga is derék magyar fiú volt, s Tiszának jó barátja, sőt rokona). Az első össze-

csapásnál Gyürky kardjának a hegye mély sebet ejtett Tiszának az arcán: majdhogy a nyelvét is el nem vágta. (De kár lett volna érte.)

Akkor aztán következett a sor Szapáryra és Keglevichre, akik viszont a maguk ellenfeleit tették harcképtelenné.

Történt pedig ez a legsötétebb abszolutizmus korszakában, amikor a magyar arisztokrácia felülről melegített alá a mi elkocsonyásodott közszellemünkre.

Ilyenek voltak a régi arany fiatalok!

Nagy emberekké nőttek fel; hej, de magasan is kezdték: a hazaszeretet magas oltárkövével. Régen volt az!

*„Pannonia! Hej mikor kendet még
Pannikámnak, húgomnak nevezték!”*

A népszínmű

Lászlóné eltávozása után a népszínmű új énekesnőt nyert: Hegedüsnet (Bodenburg Lina). Két esztendőn át kedvence volt a fővárosi közönségnek. Az az előkelő báj, amivel ő a népies alakokat fel tudta ékesíteni, valami új vonzerőt kölcsönzött e drámai válfajnak. Hegedüsne nemcsak játszani, de érezni is tudott.

A férje is színész volt, és költő. Mint színész, tragikai hős, mint költő, komoly drámák írója. Életírásában négy tragédiáját találok följegyezve; de az ötödik hiányzik, s a címére én sem emlékezem; pedig nagy hatású volt. Egy vakon született leány játssza benne a főszerepet, akinek a szemeit megoperálják, s aki látását visszanyeri a nyílt színpadon. A szerepet Komlóssy Ida adta, aki még akkor naiv kellellemel játszott. (Később a franciáktól tanult hamis szavalást és természetellenes gesztusokat.) Hegedüs Lajos a társaságban is kedvelt alak volt, vidám társalgó, jó cimbor. Csak egy hibája volt (de öreg!): az, hogy neki szólt az adomában fennmaradt párbeszéd a professzor és a diák között: „Azt hallom, hogy kend iszik.” – „Ha szomjazom.” – „De bort iszik.” – „Ha bort szomjazom.” – „De sokat iszik.” – „Ha sokat szomjazom.”

Ez volt az oka, hogy a bájos Hegedüsne csak két évig lehetett a pesti közönség kedvence. Meghalt.

S egy év alatt utána halt a férje is, és a kedves kis fiacskájuk.

Leírtam én ezt a történetet „Egy család tragédiája” cím alatt akkor mindjárt. Még ma is megtelt a két szemem könnyel, mikor ezt újra elolvastam.

Pedig csak azt írom le abban, ami megtörtént, ami valóság: nem tettem hozzá semmit.

De egyet kifelejtettem a vázlatból. Talán nem is felejtettem: nagyon közel volt még az esemény, hegedetlen a seb.

A kedves művésznő temetése napján ott láttunk sírni a koporsója fejénél egy daliás ifjú alakot; a hazafias arany fiatalság egyik ünnepezt vezetőjét. A virágkoszorúra hulló könnyei bizonyítják, hogy neki is halottja ez! Most már nem titkolá.

És hogy mennyire ideális lehetett e szívviszony, a rokon lelkek égi találkozása, azt bizonyítja egy olajfestmény, melyen Hegedüsné arcképe Telepi Károly művészecsetje által megörökítve az akkori év magyar divatjának jelmezében, a rokonszenvező fiatal főúr szobáját ékesíté. És mikor már hosszú évsorok után ez a daliás alak a magyar államférfiak által elérhető legmagasabb polcra küzdötte fel magát, mikor már előkelő hitvese, viruló családja volt, mikor termeiben a világ celebritásait fogadta, még akkor is ott volt e festmény az íróasztala fölött. Az arcképnek szabad volt mosolyogni, s nem kellett pirulni.

Hát ezt a legendát is csak az hiszi el, aki valósággal látta.

A népszínműre ez nagy csapás volt.

A nemzet csalogánya még akkor tízéves kisleány volt; Kölesi Lujzának hítták: s csak tizenhat évvel később ismerte meg a Nemzeti Színház, mint Blahánét.

Régi dolog, hogy a baj sohasem jár egyedül.

A hatalmon levő urak, kik a vármegyéknek új főispánokat adtak, a Nemzeti Színházat is ellátták új, alkalmas vezetővel. Nem éppen a műzeumból választották a múmiák közül; hanem a helytartótanácsból. (Ami különben mindegy.)

Az új igazgató határozott ellensége volt a népszínműnek, az ő elnevezése szerint a „gatyás” daraboknak.

Hogy lehet elegáns közönség előtt egy szál gatyában megjelenni nyílt színpadon?

Mit szólnának hozzá a contesztek és baroneszek, ha az ő teaestélyeiken valaki egy gatyában toppanna be a szalonjukba?

De talán nem is tudják ez előkelő hölgyek, hogy mi az?

Hiszen csak nem olvashatták a contesztek és baroneszek valamennyien Tissot úrnak az elbeszélését, melyben leírja egy magyar betyárnak a viselt dolgait, aki végül a vetélytársával (egy gulyással) lóháton folytatott párbajban azt cselekszi, hogy „Il plonge dans la poitrine de son

adversaire son gatyá étincelant.” (Az ellenfele mellébe dőfte szikrázó gatyáját.)

Hát ezért bizony ki kellett küszöbölni a népszínművet a Nemzeti Színházból. Akinek nincs becsületes öltözete, ne menjen úri társaságba!

Idegen szó a Nemzeti Színházban IRA ALDRIDGE

A legelső idegen szó, mely a Nemzeti Színházban elhangzott, angol volt, az is egy szerencsen szájából jött ki.

Akkoriban volt ez, amikor a híres észak-amerikai író, Beecher Stowe asszony regénye izgalomba hozta az egész művelt világot: „A Tamás bátya gunyhója.” Ez a regény volt a melegágya a nagy világháborúnak, mely a szabad államok északi és déli része között lefolyt, s a néger rabszolgák felszabadításával végződött. Népszerű volt ez időben a fekete képű Cham-ivadék.

S ebből a fajból támadt a leghíresebb színész, a Shakespeare-darabok személyesítője: Ira Aldridge.

A híre rég megelőzte jöttét: a néger Rosciusnak nevezték.

Természetesen a legelső szerep, melyben föllépett, Othello volt. Ezt az ő számára teremté a nagy brit költő.

Csúnya volt! A pofája olyan rút, mint az oroszáné. De hát az oroszának is olyan csúfnak kell lenni, hogy felséges legyen. Tehát a szerencsenek is, hogy szerencsennek ideális legyen.

Nagy feje volt, kiülő magas homlokkal, duzzadt ajkai, széles válla, nagy mellkasa, herkulési termete.

És aztán a hangja! Gyöngéd suttogásában az oroszán mormogása, ki-töréseiben az oroszán ordítása: de egész szavalásában a magyarázó értelmiség. – Én abból, amit az angolok beszélnek, egy szót meg nem tudok érteni; míg Aldridge-nek minden elmondott sorát úgy értettem, mint-ha olvasnám. Tőle tudtam meg, hogy milyen szép az az angol nyelv: mennyi erő, mennyi változatosság van annak a szavalatában! Talán csak a magyar vetekedik vele.

Az ő Othellója ismertette meg igazán Shakespeare remek alakját.

Azóta is láttam több Othellót, nagy művészekről: magyarokról, olaszok-tól, németektől, kik szintén remekeltek benne. De azok mindannyian mégis csak feketére festett Jáfet-ivadék voltak: ez volt az igazi Cham-unoka: az afrikai nap alatt növekedett bisbariba néger.

Most is emlékemben cseng minden szava attól a gyöngéd szerelmes hívogatástól kezdve: „Come Desdemona”, egész addig a vértiss hördülésig: „I have no wife!”

A többi játszótársak mind magyarul beszéltek, csak ő maga beszélt angolul. S a közönség ezt nem találta nevetségesnek.

Azután több mesterszerepében láttuk: Lear királyban, Macbethben, Shylockban: ezekben már kendőzött arcszínnel. Itt már a Jáfet és Semi faj sajtáságait vette fel, s az is sikerült neki.

Aztán mikor a nagy klasszikus tragédiák előadásának vége volt, akkor még megszerezte a közönség kedvéért a műélvezetet egy ráadással. Előjött mint Mungó, a néger rabszolga, csíkos mellényben, pantallonban, kezében pálinkáspalackkal; danolt néger dalokat: „Opossum of the gum tree”, táncolt néger táncot: ivott (igazi gint), veszekedővé lett: „I will fight”; utoljára szerelmes nótát énekelt a „rózsájához”. Olyan szeretetre méltó volt ebben az öngúnyoló valódi szerecsen alakban.

Az italt egyébiránt nagyon szerette. Öltözőasztalán ott állt mindig a palack, tele erős vörös borral. (Játék végén már üres palack.) S az ivás hatása meglátszott a játékan. A műértő szem megkülönböztethette, hogy ez egyptalackos előadás volt, ez meg kétpalackos.

Láttam tőle Macbethet kétszer egymás után eljátszani.

Az első előadása csupa tanulmány volt. Egy szörnyalak lelki küzdelmeinek emberi magyarázása. Mikor kijön a meggyilkolt király hálószobájából: a feleségének mutatva a véres kezeit: „That is a surry sight!” – Aztán az a megrettenés, mikor a díszlakomán a pohárköszöntő alatt meglátja Banquo szellemét, s kiejti kezéből a serleget. Végül a Macduffal kezdett párviadala, melynél megbénítja a karjai erejét ellenfelének az a mondása, hogy őt nem szülte anya; ügyetlenül védi magát, halálos sebet kap, akkor kiejti kezéből a kardot; dákosát rántja elő, de már csak vaktában hadonász, nem is látja az ellenfelét, kétségbeesetten szurkál a levegőbe, végre özszeomlik; ennél természetesebben egy koronás rémalak összetörését nem lehetett visszaadni.

Ez volt az egyptalackos előadás.

A második Macbeth alakításnál már észre lehetett venni a különböző művészi felfogást. Itt a művész egy böszült fenevadat játszott, aki a bűnével dicsekszik, s a pokoltul sem ijed meg. A szegény Banquo ugyan sietett vissza a föld alá, mert a fejéhez akarta vágni a billikomot. A végjelenetnél pedig, ahelyett hogy a szerepbeli instrukciója szerint szépen halálra engedje magát sebesíteni, nekirohant Macduffnak, s birokra kelt vele, s még megtörtént volna, hogy ezúttal Macbeth gyűri le az ellenfelét. De szerencsére Macduffet Szigeti Józsi személyesíté, aki nem engedi csúffá tenni a magyart: „de biz engem csak nem gyűrsz le, adta szerecsenjel!” S azzal ő

is nyálábra kapta, s úgy teremtette a földhöz a Macbethjét, hogy az csak ott maradt elterülve. Úgy vitte el négy ember két kezénél, két lábánál fogva az öltözőbe. Ez volt a kétpalackos előadás.

Rachel Félix, Toste, Ristori, Löwe

Rachel kisasszony (családi nevén Félix) Franciaország legelső tragédája volt: sovány termet, hosszú arc, fekete szemekkel. Játéka, szavalása klasszikus volt: hangja mély, csengő, nagy terjedelmű, minden modulációra idomult; egyszerűség, igazság volt a művészetében. Nem láttunk nála betanult pózokat, nem hallottunk hatásra számított hangkitöréseket: minden olyan természetes volt az előadásában, de nem naturalisztikus.¹

A francia klasszikus darabokban játszott. Láttunk tőle Horatiusokat, melyben hírhedett szerepe volt, a kedvesét megölő bátya megátkozásával, a modern szerepek közül Lecouvreur Adrienne-et, melyben (még emlékezem rá) úgy hal meg a végjelenetben, hogy a halála után nyitva maradnak azok a nagy szemek, s kőmereven néznek maguk elé. (Ez az egy volt realiztikus fogás.)

Rachel már teljes jól szervezett társaságot hozott magával, művészei elsőrendű tehetségek voltak; köztük a nővére, Félix Rebeka, aki szebb volt a nénjénél, s igen szépen játszott és szavalt. Ezeknél is jól meg lehetett érteni az egész francia szöveget.

Rachel egész élete végéig tagja volt a Comédie Française-nek: monográfiáját a franciák legelső esztétikusa, Jules Janin írta meg, szép fényképekkel illusztrálva, egy vastag kötetben. Udvarlói közé királyi hercegeket számított.

A Nemzeti Színház előkelő művésznői és művészei testületileg tettek látogatást a világhírű francia dívánál, ki magyar pályatársait a legszívesebben fogadta. Azok mind tudtak franciául, a társalgás fesztelenül folyt. Ekkor bejött a szobába Rachel húga, Rebeka kisasszony nagy sietve, s arra a két művésznő elkezdett egymás közt németül beszélni: mégpedig azzal a jól ismert keleties akcentussal. Hogy ezt nem a tisztelgő magyar pályatársak kedvéért tették, azt bizonyítja az értekezés tárgya: a tegnapi pénztári kimutatásról volt szó, melyben lényeges differencia mutatkozott: „fünef Gulden”. – Franciaország első művésznője, a tragédia királynője a Sulamithok nemzetéből való volt.

¹ A „természetes” és a „naturalisztikus” közötti különbséget már a régi szívészvilágban is ismerték: ez utóbbit úgy hitták, hogy „naturlikus”.

Rachel azzal viszonzta a magyar művésztársak hódolatát, hogy felkérte a Nemzeti Színház igazgatóságát, játszassa el Lecouvreur Adrienne-et még az ő ittléte alatt a magyar művészekkel.

Es harmadnapra a francia előadás után előadták ugyanazt a Lecouvreur Adrienne-et ugyanazon a színpadon magyarul, Jókainéval a címszerepben.

Ugyan merné-e ezt produkálni egy mai világbeli direktor?

...Azután láttunk egy másik francia színtársulatot, madame Tostée-val. Ez már vígjátékokat adott, amiknek énekkel ellátott fajtát „vaudeville”-nek hitták. Kiváló volt közöttük a „Szamártej”. Igen decens, könnyűvérű, de illedemes darabok voltak. Szépen játszottak. Egy szót sem értettem belőle.

Ezek már káros nyomokat hagytak maguk után. Egy fiatal drámai színésznőnk, elsőrendű tehetség, aki ez ideig semmi más kifogást nem engedett tenni a művészetében, mint hogy egy kicsit énekelt (de hát melyik naiva nem énekel?), a Tostée-benyomás alatt azt vette a fejébe, hogy ő ezentúl nem fog énekelni, hanem hadarni, sebesen, egyhangúlag, ahogy a franciák kozíroznak, bavardíroznak, hangsúlyozás, akcentuálás nélkül, a mondat végét meghúzva, sebes mozdulatokkal megelőzve a szöveget. Ez valami új metódus volt. Közönség és színészek sohasem tudták megszokni; hanem a hírlapíró egekig magasztalta érte.

Azután láttunk még olaszokat is a Nemzeti Színházban, Ristori társágát. Azok is kitűnő művészek voltak: különösen világhírű primadonnájuk, kinek arcképét itt Pesten meg is örökítették körrajzban, mint „Mirrhát”. (Ki a mítosz szerint Afrodité istennő ellen fellázadva, ettől azzal büntették meg, hogy a saját apjába lett szerelmes.)

A magyar drámai művészgárda azonban kiállhatta az olasszal az összehasonlítást.

Mindenféle nemzet művésznének szabad volt a magyar nemzeti színpadon a hangját zengedeztetni, csak a németnek nem. Pedig a bécsi Burgszínháznak akkor ragyogtak a legfényesebb művészcsillagai, akiket a pestiek is nagyra becsültek. De hát „iltják törvényeink”. A nemzeti színpadon német szónak nem lehet elhangzani.

Egyszer aztán azt fundálták ki, hogy írtak egy darabot, melynek a hőse elejétől végig néma: csak az utolsó jelenetben, mely drasztikus hatásban minden lehető felülmúl, a rettegés, az indulatroham csodatétele alatt nyeri vissza a szavát egyetlen kitörő kiáltásra. Ezt a szerepet játszotta Löwe: a Burgszínház elsőrendű hőstragikusa.

No, hát ebben a néma szerepben szabad volt a német múzsa felkentjének is a magyar nemzeti színpadon megjelenni. Meghatóan játszott. Ha az ajka nem beszélt, mégis mindent elmondott az arcával, a szemeivel,

minden mozdulatával. A közönség ihlettel hallgatta a néma beszédét. S mikor végül visszatér ajkaira a beszédhang ez egyetlen szóban: „Vater!”, akkor olyan tapsvihar tört ki erre az egyetlen német szóra, aminő deklamatórius előadást nem követett soha.

Előadás után a magyar színészek díszlakomát rendeztek a bécsi kolléga tiszteletére, s a felköszöntővel Szerdahelyit bízták meg (az idősebbet), aki a feladatnak tökéletesen megfelelt; tósztja e két mondatból állt: „Herr von Löwe, én meg vagyok löve!”

Művészetpótlók

A dráma elég magas színvonalon állt a Nemzeti Színháznál a régi időben; de biz az előadásokat nemigen látogatták. Miért is lett volna a pesti közönség buzgóbb, mint a párizsi? Ott is üres padok előtt adták a Comédie Française klasszikus darabjait. A kiállítás is szegényes volt: kevés új darab; új tag még kevesebb. Olyan fiatal tehetségnek, mint Bulyovszkyné, idegen nemzet színpadjára kellett vándorolnia; itthon nem játszhatott egyebet, mint Eszter és Dávidban, Jól őrzött leányban szubrettszerepeket. Ambíciója menti, sikere igazolja eltávozását. Hanem akkor nagyon keseregtünk miatta.

Az operánál volt néhány tehetséges tag, leginkább az olasz énekesek: Mazzi, Ceresa s az óriás hangú Reina. (Ez magyarul énekelt: hatalmas hangerőt fejtett ki Nabuccóban, Don Sebastianban. Egyszer azonban olaszul is hallottam énekelni: Albonival adták a Sevillai borbélyt. Reina volt Figaró. Ez volt aztán az igazi!)

Balett is volt. De milyen? A primabalerina, Kurz kisasszony, tökéletes halálfejű hölgy volt. Csak a „Szerelmes ördög”-ben remekelt, annak elég szép volt. A balettkar pedig nyugodjék békével. Mi volt az a mostani pesti színházak szépségkiállításához képest! Nem volt ám még akkor annyi bankár Pesten, mint most.

Hát csak hozzá kellett folyamodni mindenféle pótművészethez, amivel a közönséget becsalogassuk.

Elhozattuk Tom Pouce-t (Hüvelyk Tamás), a világ legkisebb törpéjét; én magam verseket is írtam hozzá. Az is dicsőség: legkisebb művésznek lenni.

Bemutattuk a közönségnek a féllábú táncost, Dantonellót. Az egyik lába combtőben amputálva volt, s a megmaradt lábával olyan balettet táncolt, mint egy Vestris. Táncával még iskolát is csinált. A bécsi udvari bálban

egy főtiszt (magyar mágnás), fél lábát felkötve, utánozta az olasz művész egy lábú táncát a legmagasabb uraságok gyönyörködtetésére.

Láttunk ellenben kéz nélküli piktort, kinek két karja hiányzott, s a lábával festett gyorsművészettel arcképeket a színpadon.

Sőt, igen jól emlékszem a majomszínészre: Klischniggre, ki „Jokó, a szent-domingói majom”-ban remekül játszotta a hű orangutángot. Úgy megvakarni a lába öreg ujjával a füle tövét, ahogy ő tudta, ezt nem csinálhatnák utána a mi művészeink.

Túltett még ezen is a kaucsuk ember: akit a színpadon összevissza kötözték egy karszékhez, s valamennyi kötelékből ki tudott bújni. Ennek a számára nem értünk rá darabot írni.

Annál inkább megénekeltek a szép Nadejdát, az orosz groteszk táncosnőt, aki azt igazán megérdemelte.

Felvonásközökben előugrattuk a karzati közönség kedvenceit, Tóth Somát és Ötvös Borcsát, akik kedélyes tót táncot lejtettek el, megújráztatva: bocskorban. Az szalonképes volt.

Ellenben kitartó művészi élvezetet nyújtottunk a közönségnek a székely művész, Nagy Jakab tilinkóversenyében, aki egy pirinyó kis hangszeren, mely nem nagyobb egy szivarnál, a legcsodálatosabb nótákat tudta elfütyörészni. Ennek az arcképét is kiadtuk az újságban.

Aztán Reményi Edét is meghegedültettük: a „Repülj fecském” meg a „Velencei karnevál” sok komor drámai estét megaranyozott. A ködfátyolképek is helyet foglaltak a heti rendben, amiket vonósnégyes igyekezett magyarázni.

Különös ünnepnapjai voltak végre a Nemzeti Színháznak, amelyeken hírhedett szemfényvesztők ragyogtatták mutatványaikat. Azok között leg híresebb volt Bosko, törzs nélküli kisasszonyával, sokáig fennmaradt utána a repülő szó: „Spiriti miei ubbedite!” Herrman bűvész hagyta itt a „noch ein Sträusschen” emlékét, Kratki Baschik, a perzsa sah bűvésze ellenben hajmeresztő mutatványokat követett el éles késekkel és maga ellen elsütögetett pisztolyokkal. De mindannyinak a hírét elhomályosítja a francia Levieux Galuchet, a maga hipnotizált alvabeszélő kisasszonyával, aki kitálalta, hogy a páholyban ülő urak és úrhölgyek mit rejtegetnek a markukban; a művész az orkhesztrumot áthidaló dobogón át lejárt a közönség közé, csodákat mutogatni, úgyhogy a művész és a nézők között a legkedélyesebb összjáték fejlődött ki, elmés párbeszéddel fűszerezve.

Ilyenformán a Nemzeti Színház csaknem megközelítette már azt a hivatása szerinti végcél, amiért azt a haza bölcsei létrehozták: úgy, hogy az igazgatónak az a fenomenális ötlete is megvalósítható volt, hogy egy estére az egész színházat, a színpadot és nézőtérét egy pódiummal egyenlősít-

ve, párizsi mintára nagyszerű álarcos operabált rendezhetett benne. A lapok éjig dicsérték érte.

Versenytársak

A magyar művészetnek hajdanában sok mindenfélével kellett megküzdenie: igazgatói elmék fogyatékosága, közönség langyossága mellett még a versenytársakkal is.

Ezek között a legvaskosabb ellenfél volt eleinte a pesti német színház, ahol kitűnő művészársaság működött, mely drámai szakmában is elsőrendű tehetségekkel kérkedett, aztán volt neki egy specialitása, a német bohózat. Ezt nem lehetett tőle elsajátítani. Nestroy Lumpáci Vagabundusa, Tyll Eulenspiegele dominált a pesti publikum ízlése felett, s el kell ismerni, hogy az előbbi bohózatnak tökéletes is volt: örökké fennmarad belőle a három jómadár egyikének az a mondása: „Nem érti azt kend: a kocsmá csak kocsmá.”

A Nemzeti Színház művészi értékében egy évtized alatt utolérte, sőt túlhaladta a német színházat.

A mi színészeink nemes vetélkedést tanúsítottak a német pályatársakkal szemben. Így például, mikor egy hírhedt francia népdráma Párizsban a deszkákra került: „Mari, egy anya a népből” volt a címe: azt a pesti magyar színpadon már egy hét múlva előadták; a színészek két nap alatt betanulták. Laborfalvy Rózával, Egressy Gáborral a főszerepekben: s ezzel messze megelőzték a német színházat.

Azután felvirradt a népszínmű hajnala, ami győzelmet jelentett a német „posse” fölött. Szigligeti elfeledteté Nestroyt. Mikor aztán a német színház monumentális épülete egy éjjel leégett: a német múzsa végképpen elzüllett, nem is tudott többé összeszedődni, minden magasabb protekció dacára. Sem az úgynevezett „Árnyékszínházban” (a nagy piacon: most Erzsébet tér), sem a gyapjú utcai színházban nem tudta a közönséget visszahódítani közepszerű művészi erőivel.

Mikor aztán mindenféle fátum, haláleset, igazgatói korlátolt ész a Nemzeti Színházat megkönnyebbítette a népszínműtől, akkor már nem volt „kivel” versenyezni; de nem volt „kinék”.

A nemzeti művészet maga maradt, „mint a görög az üres boltban”.

Ekkor támadt végre az igazgatói koponyákban egy mentő eszme! Egy korszakalkotó gondolat! Az ember alig hinné, ha meg nem érte volna.

Behozatott a Nemzeti Színházba az „operette”.

Valami összeolvasztott korinthyi érc a vígjátékból, operából, bohózatból.

Eleinte nagyon szerény volt a fellépése: „Eljegyzés lámpafénynél” – „Férj az ajtó előtt”. – Ezek olyan illedelmes darabok voltak, hogy azokat még a mamák is végignézhették. Minthogy pedig operette-társulatunk nem volt, kisajátítottunk egy-két tagot a drámától és az operától, akiknek ott kevesebb dolguk volt, s csináltunk belőlük operette-énekeseket. Szerdahelyi Kálmán, ki az én történelmi drámáimban hős vezért, szavaló költőt személyesített, énekelte a szép kuplét: „Mit mond majd Márton nagybátya, kisírt szemed ha meglátja?” Aztán meg azt, hogy: „Ducroquet Flórián nevem, nem kell nekem magam dicsérni”. És a többi.

És ezzel, íme, vissza lett hódítva a magasabb régiók érdeklődése az egyetlen magyar színház iránt. Az operette telt házakat csinált: a nemzeti kaszinóban ez volt a röpke mondás, ha két úr összejött: „Mit mond majd Márton nagybátya”.

Hanem hát ilyen háladatlan a világ! Ilyen igazságtalan a sors! Mikor már ilyen szépen megvetettük az alapját a Nemzeti Színháznál az operette-nek, akkor egyszerre nyakunkra jött a konkurencia. Most már nem is a német, hanem a magyar. A saját vérünkéből való vér! Túllicitáltak bennünket.

Előbb a budai alagút szájánál ütötte föl a sátorát „Hazafiság a Nemzetiségnek” felirattal a versenyző Terpszükhore vagy Erató (vagy kinek híjják a sok közül?) egy nagy bolond pajtában, ahol a nagy tragikai művész, Molnár György vezérlete alatt csődítette át a lánchídon a pesti publikumot a „Dunanan apó és fia” minden este. Nem! A mi művésznőink nem tudták ilyen magasra felemelni a – tehetségüket, mint ezek itt a „Moulin Rouge”-t is megpirító kánkánban!

Mikor aztán a hazafiságot nemzetiségestől együtt elvitte a nyakunkról az – angyal (igazán angyal volt), akkor meg ide épített az István tér közepére egy vidéki színigazgató (Miklósi) egy fa amfiteátrumot, s onnan operettezett bennünket agyon.

Háladatlan volnék, ha meg nem vallanám, hogy magam is nagyon jól mulattam a „Háromcsőrű kacsáján”. Biz ezzel a mi „Zöld ördögünk” nem versenyezhetett.

Utoljára mégis csak az olimpi gondviselés vezetett bennünket vissza az igazi útra. Előtámadt Blaháné.

...De már itt be kell rekesztenem a „régiekről” írott emlékeimet; mert Blaháné az örökké újnak és fiatalnak a képviselője.

...Még csak egy befejező cikket fogok idesorozni, de abban már több lesz a politika, mint a művészet.

Főúri előadások

– Tünetmentes idők járnak! – Azt mondja egy poéta a versében.

A magyar nemzet egyszerre csak felvette az ősi ruházatot. Frakk, cylinder, bugyogó a lomtárba került: dolmány, mente, kacagány, boglárral, zsinórral, paszománnyal ékes díszíté az úri népet, hozzá darutollas süveg, kócsagos kucsma, sarkantyús csizma, a kézben fókos vagy csáti bot. A hölgyek fején tarajos, rezgős főkötő, a hajadonokén pántlikás párta. Jaj, de szépek voltunk benne.

Csak egy kiegészítő része hiányzott az ősi viseletnek: a „kard”. – Hát bizony, kardot viselni nem volt szabad a magyarnak – a civilnek.

A Pesten lakó főurak, Károlyi, Zichy, Csekonics grófok, megnyitották a szezonban fényes termeiket, s azokban összegyűjték a születési és szellemi előkelőségeket, mágnásokat, írókat és művészeket: katonatiszt, hivatalnok nem vegyült középük.

Egy ilyen összejövétel alkalmával pattant ki egy nagy hatású eszme, mint a villanyszikra: egy főúri előadás terve. A magyar előkelő társaság a színpadon bemutatva.

Megvolt hozzá az etikai alap, amit még a politika sem ingathatott meg.

A múlt év mostohán folyt le Horvátországra nézve. Nem volt termés, a köznépet éhínség fenyegette.

A nemes magyar szívhez méltó volt a felbuzdulás: „Segítsünk szűkölködő horvát testvéreinken!”

Ennek a legsikeresebb módja egy színpadi előadás, főúri szereplőkkel.

A hatalomnak nem lehetett ehhez az engedélyt megtagadni.

Égész színdarabot tanultak be előkelő mágnás hölgyek és ifjú lovagok. Mások magyar népdalok éneklésére vállalkoztak. Balladákat szavaltunk horvát hősök dicsőítésével. De a fő vonzóerejét a színpadi előadásnak a végső jelenetre tartott élőkép-csoportozat képezte. Ez azt a történelmi jelet mutatta be, amidőn Zrínyi Miklós Szigetvár ostroma előtt megesküd-teti a várvédő hősöket, hölgyeik jelenlétében, hogy a várat végső csepp vérükig védelmezni fogják.

Az egész tabló művészien volt rendezve. Kétoldalt a hölgyek: a Csekonics, Károlyi, Korniss, Batthyányi, Orczy, Zichy, Odescalchy családok szépségei, büszke matrónák és bájos hajadonok pompás magyar díszjelmezekben, középen a halálesküti tevő férfiak csoportja: legelől gróf Zichy Manó és báró Podmaniczky Frigyes: körülöttük, mögöttük egész falanxa a magyar főúri új nemzedéknek. Mind ott voltak. Egy sem maradt el. Valamennyi viselte a korhű öltözetet, melyen ragyogott a dicsekedő ősi pompa. És valamennyinek a kezében ragyogott a kihúzott kard.

Oh, be rettenetes szép látvány az a kihúzott kard!

A magyar közönség már több mint tíz esztendő óta nem látott magyar férfi kezében kihúzott kardot! Kardot, mely az égre emelkedik, s hegyéből a hazaszeretet szikráit látja pattogni, aki látni tud! Néma volt ez a kép, de mégis mindent elmondott.

Mennyi mindent elmondott! Hogy a magyar főúri rend nem a hatalom baldachinja alatt, hanem a haza oltára körül csoportosul! Nagy nemzetének élén törekszik előre! Hogy azt a magasra emelt zászlót minden erejével kész megvédelmezni!

Ezt a képet soha el nem fogják felejteni, akik élő szemmel látták.

A főúri előadást több estén meg kellett ismételni, magasra fölemelt árak mellett. Szűkölködő horvát testvéreink javára rengeteg pénz összegyűlt belőle.

De a magyaroknak még több maradt. Egy nagy kivívott politikai siker.

A beszéd el volt tiltva: – de a tett sikerült.

A Budán székelő hatalmas úr azt mondá erre:

– Das war eine feingesponnene Intrigue.

Talán igaza volt.

Magyarországnak szüksége volt Horvátország rokonszenvére, s ezt a főúri előadások a Nemzeti Színházban megszerezték.

A sajtó és a cenzúra Magyarországon (1866)

I.

Azt már minden ember tudja, hogy a sajtó a hatodik nagyhatalom Európában.

És ennek a hatodik nagyhatalomnak igen jó volna a dolga, ha még egy hetedik európai nagyhatalom is nem volna: a cenzúra.

Az összes európai Pentarchia valamennyi háborújában nem pusztított el annyi halandó embert ágyú, kard és gyútús puska, mint amennyi halandó elmeszülöttét leölte a hatodik nagyhatalomnak a hetedik nagyhatalom veres plajbásza: ő lévén természetesen az erősebb.

Az idő azonban nagy ellensége az erőnek, s talál ki megrontására valamit. A cenzúrának is kezd nehéz helyzete lenni a sajtó ellenében, s igen természetesen egymásból folyó okoknál fogva.

Mi célra találták fel az állambölcsek a cenzúrát? Arra a célra, hogy egyik ember ne tudja meg, miről gondolkozik a másik? Hogy az államok sorsait intéző kezeknek hibái nyilvánosságra ne hozattassanak; hogy az uralkodók fennkölt kedélyét ne háborgassák nyughatatlan panaszkodók, akiknek egyéb dolguk nincs, mint azt jegyezgetni fel, ami bajnak látszik.

Az eszköz igaz, hogy célszerű volt, bár magát a célt nem mondhatjuk szentnek. Hanem ennek már most kezd a hatályossága enyészni. A találmányok százada megélénkíti a nemzetek kölcsönös érintkezését. Vasutak épültek minden irányban, az embereket nem lehet országonként fogva tartani, s egyik országban kibeszélik azt, amit a másikban torokba fojtottak. Akit otthon elhallgattatnak, elmegy a szomszédba panaszainak betűket adni. A saját hibáit, bajait, veszedelmeit, tévedéseit minden kormány nyomtatva olvashatja a többi nagy- és kishatalom sajtójában, semmi titokban nem maradhat, a hírt megfogni nem lehet többé, s ha néhány évig mesterségesen eltitkolhatták is a legfőbbek előtt a nép hangulatát, a financiák állapotját, egy-egy katasztrófa azután annál világosabban napfényre hozta mindazokat.

S ha egy kormány abban találta bölcsességét, hogy minden beleszólastól eltiltotta a sajtót, az arra támadt általános elhallgatásban, végre ma-

ga is oly rosszul kezdte érezni magát, hogy elvégre a kormány orgánumai könyörögtek a sajtónak, hogy beszéljen már valamiről, hadd lehessen rá – cáfolatot adni.

Hogy haladunk a sajtó és a cenzúra közötti dualizmus küzdelmében, azt szerény magyarországi irodalmi állapotunk is tanúsítja.

Kétségtelenül nagy időnek kellett lefolyni attól fogva, midőn a magyarországi sajtó szabadelvű bajnokainak a konstitucionalizmus eszméi mellett történt fellépésükért a vérpadról gördültek alá ősz és ifjú fejeik – egész mostanig, midőn egy kormány, mely elveinket nem osztja, azokat mégis kihallgatni kész; – midőn egy író megkísérti egy értekezéssel kocogtatni be a sajtóhatósághoz, mely magáról a cenzúráról van írva.

Pedig azon ősz és szőke fürtű fejek, melyek hetven év előtt egy szabadságtól lángoló életre kapták meg a kettészakított deleaturt, nem vétettek többet, mint utódaik; sőt műveikből, minők a „Manch Hermaeon”, mai nap alig mernénk idézeteket közölni, attól tartva, hogy a veres plajbászt nem a cenzúra venné használatba, hanem a magyar olvasó.

Akkor az igaz, hogy radicaliter ki lett gyógyítva a magyar irodalom abból a kedvéből, hogy szabadelvűséggel, politikával vesződjék, sőt egyáltalában a magyar ember abból a hajlandóságából, hogy irodalomra vesse a fejét, s még három évtized múlva is elveszett fiúként siratták meg azt a rokonok, aki arra vetemedett, hogy eszméit nyomtatásban mutassa be, s egy később köztiszteletre emelt írónkat első irodalmi fellépte után a tekintélyes családfő e szókkal dorgálta meg: „Szerencsétlen? Még olyan ember lesz belőled, mint a vak Kőlcsey!”

A cenzúra ezidőn túl szigorú volt, sőt több, mint szigorú: skrupulózus; többnyire egyházi férfiak kezelték, később kormányszéki hivatalnokok.

A szigorot motiválták félhivatalos mesékkal. Beszélték, hogy itt meg itt egy főtanodában (ahányszor hallottam, annyiféle helyet mondtak), a jakobinus eszmék befolyása alatt fiatal tanulók a párisi rémjelenetekből drámát írtak, azt elő is adták, sőt azt, ki XVI. Lajost képviselte, nyílt szcénában le is fejezték, vérrel töltött hólyag képezvén a levágott fejet. A mese ízetlen, csak azért hoztam fel, hogy ilyen indokokat kerestek arra, hogy Magyarországon a jakobinizmus elfojtásának ürügye alatt minden politikai sajtómozgalomnak gyökerét szeljük.

Ezt a célt el is érték – egy időre. A II. József uralkodása utolsó éveiben fellobbant nemzeti lelkesedés lángja annak utolsó szikráiban hamu alá lőn temetve. Az utolsó szikrák voltak a nemzet írói, s a hamu az osztrák várak börtöneinek falai, mikbe Kazinczy, Versey, Batsányi, Szentjóni Szabó s a többiek eltakartattak.

Az akkori Thugut-féle minisztérium azt hitte (vannak még most is hitrokonai), hogy ha ezt a maroknyi írói társaságot elnémítja, azáltal megállíthatja a világtörténet szellemének röptét. A csak alig keletkezett magyar folyóiratok a *Magyar Múzsza*, a *Magyar Múzeum*, az *Orpheus*, az *Uránia*, *Mindenes Gyűjtemény* egymás után megszűntek; az írók, kényszerülve vagy önként, elhallgattak; a nyelvemvelő társaságok egyszerűen be lettek tiltva, s a múlt század végéig aztán valódi halotti csend és kísérteties űr vette körül az osztrák kormányférfiakat, hogy olyan tökéletesen jól érezték magukat benne, mint – akár egy kriptában.

Hogy miből éltek meg azon idő alatt a cenzorok? Az előttem titok, ha csak másfelől valami egyéb mesterséget is nem űztek.

Ah, egy cenzor a Schmerling-korszak alatt, az már respektust érdemel. Az megszolgált a kenyerét. Reggeltől estig hírlapot olvasni. Az általános sajtórendszabályokon kívül még nyolcszázhetvenhét specifikus rendeletet fejében tartani: *minő* tárgyról, *mikor*, *kinek számára*, *hogyan* szabad? S egyáltalában szabad-e írni? Gonosz élclapok tréfáiból a lappangó célzatokat ügyesen kézre keríteni, éjjél utáni egy óráig feneketlen hírlapi ingoványokon keresztülgázolni; minden percben rettegni, hogy a nagy sietségben nem maradt-e valami észrevétlenül, amit holnap a buzgó X. úr vagy Y. úr a kávéházban majd felfedez, s szalad vele a felsőbb hatósághoz, s lesz érte dorgálás vagy egyéb is. (Mert tudni kell, hogy vannak, kik még a cenzúrát is szuperrevideálják és denunciólják, e genre-t is fogjuk ismertetni később); azután sorokat, pásztákat, egész mesgyéket kijelölni, azokat a nyomdába visszaküldeni, a kijavított példányt visszavárni, a kiigazítottal összehasonlítani, s mindezt az éjjél és a hajnal közötti órákban: én igazán nem tudom, hogy mikor szokott a sajtóhatóság aludni: vagy a *Gondviselés szemei* nem ismerik az álmot?

A század első felében ily űzött mártírjai a társadalomnak még nem voltak. Ritkán került ki a nyekergő kézinyomdák alól új könyv magyar nyelven: azok többnyire csak kalendáriumot nyomtak; ámbár még az ártatlan kalendáriummal is megtörtént, hogy lefoglalták belőle (mégpedig e század második felében) a *februárius hónapot*. Azért, mert a patriotikus szedő egy napra *Zoltán* nevet iktatott be; mivel pedig Zoltán persze, hogy nem volt keresztényen szent, annál fogva e merénylet a vallás elleni kihágásnak véteztett, s csak a kiadó leleményességének köszönhető, hogy azon év februárius nélkül nem maradt: ki végre is úgy oldá meg a dogmatika ellen támasztott skrupulust, hogy Zoltán annyit, mint *szultán*, tehát = fejedelem, tehát = görögül Bazilius. Így csúszott be aztán szent Bazilius oltalma alatt Zoltán fejedelem neve a mártírok sorozatába; igaz, hogy csak a vegyes hetirendben.

II.

Harminc évig az első katasztrófa után alig volt a magyarországi cenzúrának a politikai irodalom miatt valami nevezetesebb emócióra szüksége. Laplefolgalás nem fordulhatott elő, miután a lapkiadásra elébb még szabadalmat kellett kapni, a később támadt hírlapok tartották magukat a politikai események szintelen sorbejegyzéséhez, tüzetesebb vélemények nyilvánítása nélkül; s ha maradtak is fel azon kor cenzúrai viszonyairól szájhagyományok, azok csak inkább az anekdoták jellemével bírnak. Ilyen monda például az, hogy egyszer egy ily igénytelen hírmondó lap szerkesztője a forradalom által elűzött szardíniai királyról azt mondta volna, hogy íme, tehát az egész országából nem maradt neki más, mint három betű. A cenzúra nem vette észre a gorombaságot, de igen a fensőbb hatóság, s a vétkes szerkesztő olyan utólagos jutalomban részesítettette érte, aminőről néhai Muravjev azt mondá, hogy az ember *mellén* levő érdemrendek nem tudhatnak meg felőle semmit.

A könyvekkel még kevesebb baj volt. Minden nyomtatandó művet kéziratban kellett beadni két példányban; a cenzor tetszése, ízlése és instrukciói szerint törült belőle, sőt néha bele is igazított; s így adta vissza az egyik példányt, lepecsételt zsinórral átfűzve, s ráírva táblájára a felmentő „typis admittitur”-t, melyet az illető művek legelső lapjára kitűnő betűkkel volt szokás kinyomatni; mint hatósági bizonyítványt arról, hogy hol ez a pegazus járt, ott liberális epidémiák nem uralkodnak.

A cenzúra számára csak az maradt fenn vizsgálnivaló, hogy nem vétett-e valaki a jó erkölcsök és a vallás ellen. Hogy minő angol *gouvernante*-i *pruderie*-ig vitték e feladatot, arról tanúskodik néhány régi kiadású mű, mikben a cenzori hatalom dicsőítésére egy-egy kitörült sor, gondolatjegyekkel, mint elhantolt sírdombokkal kitöltve állítja meg a vándort; mely könyvekbe azonban az egykorú ős olvasó saját kezűleg igyekezett utánírni a kimúltak neveit, tintával pótolva a nyomdafesték mulasztását.

Például Csokonaiból egy helyütt e két sor volt pauzákkal kitöltve:

*„Két kerek halmocska alatt
Ily nagy Aetna hogy lángolhat?”*

Tehát amit annyi költő megénekelte, a női szépség kiváló attribútumai Magyarországon a „nefandum”-ok körébe voltak száműzve.

Máskor ugyanazon költőnek e sorát:

„Egy rozzant Nepomukot”

ortodox buzgalommal átváltoztatott a cenzori fantázia e másik sorrá:

„Egy ott hevert ladikot.”

Ezeket azonban mind helyreigazgatta az olvasó.

És más műveknél is, miket a cenzúra szigorúsága a nyilvánosság előtt eltiltott, a közönség buzgalma segített magán. A kiadhatatlan műveket *leírták*. A toll segített a sajtó baján.

Ereklyeként őrzünk most is, csaknem minden magyar családban, kézzel írott fóliánsokat, miket buzgó apáink másról másra leírogattak, s ezekre meg ezekre megy azon könyvek száma, miket a kegyes olvasónak apáink idejében még elébb le kellett saját kezűleg írnia, ha könyvtára számára meg akarta szerezni. A nemzeti közszellem, a szabadságérzet s a honszerelem ily utat keresett magának, hogy a mindent elfojtó cenzúrai kényszer ellen folytathassa a korszak nemes küzdelmét.

A hajdani cenzor a díjazott rosszakaraton felül még obskuráns is volt – ex propriis. Amit nem értett, azt törülte; ami rá nézve újjításnak tetszett, bárha csak nyelvújítási ügy volt is, annak nyakát szegte. Példa rá K... úr, ki Döbrentey munkájában, minthogy az a nyelvújítók iskolájához tartozott, a felfogása szerint új szavakat: „erény” – „kontár” kiigazgatta „remény” és „kantár” szavakra.

Hanem a nyelvújítóknak mégis sikerült rászedni a cenzorokat.

A közszellem mindenütt a családi tűzhelyek mögé volt száműzve, s iránytalanul, atomjaira feloszolva szunnyadozni látszott folytatott tengélete alatt, midőn bizonyos apró emberek között, minőknek a magyar poétákat szokás tartani, két látszólagos absztrakt tárgy felett vitatkozó párt alakult: a nyelvújítók és a népszerű nyelvforgatók pártja.

Amahhoz tartozott Kazinczy Ferenc a pesti ifjú literátorokkal, később Kölcseyvel, emehhez az úgynevezett debreceni iskola, Csokonaival, mint lumenével.

A vita, mely sajtó útján közöttük kifejlődött, igen élessé kezdett válni, kíméletlenül bántak egymás irányzatával és személyével, s a cenzúra az ilyen dolgokban engedékeny szokott lenni. Hadd üssék egymást a magyar írók, hadd tépjék le egymás koszorúit, mindegyik megérdemelte, amit a másiktól kap. Egymásnak szolgálatják ki a büntetést, mely őket más úton el nem érheti. Azért azt a világért meg nem kell a cenzúrának akadályozni, hogy két magyar író egymást úgy megegye, mint a mesebeli oroszlán.

Csak későn vették észre az állam bölcsei, hogy az absztrakt tárgyú viták hősei mögött az egész magyar nemzet közszelleme ébren áll; s amint az egyik felköltögette a haladás utáni vágyat, éppen úgy támasztja fel a másik az ősi intézményekérti buzgalmat. Egyenlően veszélyes szellem

mindkettő egy kormányra nézve, mely nem akarja, hogy a népek akár a jövőn, akár a múlton törjék a fejüket.

Azután a poézisnek van valami bűvereje. Maga a petrifikált cenzor is érzi annak a hatását, s bárha Kisfaludy műveiből sokat kitörült a cenzor, gyakran a legjavát, úgy, hogy egyszer a költő e szókra fakadt: „Az új prí-más igen vigiláns úr, ha így marad, majd imádságos könyveket írok” – azért mégis maradt azokban annyi lelkesítő, annyi jobb érzelmekre gyúlasztó anyag, annyi valódi tápláléka a szabadság utáni váagnak, annyi reminiszcenciája a szendergő honszerelemnek, hogy a politikai téren megnémított nemzet újraéledtet a költők műveiben, s a cenzúra nem tehetett róla, hogy a „Pártütőkben” sok meztelen igazságot kitörült, s annak dacára a közönség e mű színre hozatalakor egész jeleneteket kívánt is-mételtetni.

A kormányt megdöbenté e lendület. Ebben a sírboltban még mozognak. El kell a mozgás hangját csitítani.

1820. évi január 11-én egy kormányi rendelet eltiltá minden bármilyen tartalmú politikai külföldi lap behozatalát Magyarországra (csak a mindig subvencionált Augsburger Allgemeine Zeitungra nézve volt kivétel), sőt még a tudományos és irodalmi folyóiratok is ez interdictum alá estek. Azonkívül pedig a magyarországi cenzori hatóságoknak kiadatott a parancs, a magyarországi elmeszüleményekkel fáraói szigorral bánni el.

Hanem már ez az erőnyilatkozás kárba veszett fáradalom volt. A nemzeti közszellem már egyszer föl volt ébresztve, s a kor lendületét emberi erőnek korlátozni lehet, de visszavinni soha.

A nemzet nem tekintette többé fenyegetett íróit vándor helótáknak, éneklő naplopóknak, de a koreszmék fáklyavivőinek, s helyet egyengetett nekik az állami lét kiküzdőinek büszke sorozatában. A sajtó elleni szigorú tilalomra felszólaltak a vármegyék, s amit az egész ország akkor érezett, leghívebben kifejezék Bars megye rendei a kir. helytartósághoz intézett feliratukban.

Elmondják, hogy „polgári kötelességüket sértenék meg, ha a folyóiratok tilalma ellen felszólalni elmulasztanák”... hogy a folyóiratokat „a mívelődési forrásainak” tekintik ... s kérdik, hogy „miért tépetik szét újabban a társasélet egy közhasznú köteléke?”... felemlítik, hogy őseink is nagyra becsülték a gondolat- és szószabadságot; s emellett kiemelik, hogy „a hírlapok a külföldre nézve mind megannyi barátságos levelek, melyek által a nemzetek egymással közlekednek, az eseményeket, előhaladásukat, sóvárgásaikat egymással tudatják. Oly szükséges kellékek azok a barátságos viszonyban létező népek szorosabb összeköttetésére, az ipar és kereskedelem felvirágzására, s a nemzeti műveltség előmozdítására, hogy polgárosodott nemzetek azokat teljességgel nem nélkülözhe-

tik. A beláallapotokra nézve pedig a hírlapok orgánumai a közvéleménynek.”

Igen bölcsen fejtegeti e felirat: „hogy a folyóiratok nagy részének szelleme megrontatott, hogy azok a közvéleménynek többé koránt sem hű tolmácsai, hanem meghamisított, szolgálai szellemű közlönnyök jól tudjuk. Az eredmény azonban egy: akár a szabad szó fojtatik el, akár a közvélemény hamisított meg; amaz a természeti szabadság korlátozása által sért minden jogot, emez csalás által gúnyolja a közönség méltóságát.”

Azután áttér a felirat azon logice igen helyes kérdésre, hogy „ha e tilalom mellett némely külföldi lapok kegyelését magunknak megfejteni akarjuk, önkénytelen e kérdés támad bennünk: hogy csak éppen ezek felelnek-e meg céljuknak? És miért tiltatnak a többi folyóiratok? Mert mivel a kormányhatalom előtt gyűlöletes emberek hirdették? Alig lehet hinni, hogy a kormány meg akarná magát fosztani az eszköztől, mely által az alattvalók kívánatai legjobban tudtára eshetnek. És mely elvek azok, melyeket más országban szabadon vallhatni, s csak éppen e kormány gyűlöli? A trón sokkal inkább csak a nép szeretetében találhatja a maga alapját, mintsem hogy a cenzor törülő tollának támogatására szüksége volna.”

Végül szemére vetik a kormánynak, hogy „az örökös tartományok írói bennünket gyaláznak, törvényeinket gúnyolják, a sajtó ezek számára szabad, a különben oly szigorú cenzúra ezeket tűri, sőt kegyeli. Ama külföldi folyóiratok ellenben, melyek a műveltség forrásai gyanánt szolgálhatnak, nagy gonddal eltiltatnak, számunkra a rágalmazó iratok cáfolatának sem áll a sajtó szabadon, sőt még a tudománynak is szűk korlátok szabotnak, melyeken túllépnie a közjóval megférhetetlennek állíttatik.”

Stb. Stb.

Így írtak egy táblabíró-nép megyei közönségei a sajtószabadság ügyében 1820-ban, s ezáltal azt tanúsították, hogy a korszellem röptét egy fél századdal megelőzték, s a kormány, midőn e feliratokra semmit sem engedett, azt bizonyította be, hogy ugyanattól egy fél századdal hátramaradt.

III.

Politikai sajtó politikai nyilvános élet nélkül éppen úgy nem képzelhető, mint megfordítva.

Nálunk mégis mind a kettő meg volt próbálva már.

Láttunk a közelmúltban szerencsétlen, inaszakadt kísérleteket a közönség véleményére sajtó útján hatni olyankor, midőn ugyanazok, kik hatni akartak a közvéleményre, a politikai nyilvános életet erővel narkotizálták;

és láttuk a század három közepső tizedén át a nehéz küzdelmet, melyet a nemzetet reprezentáló orgánumok vívtak a nyilvános politikai élet mellett – sőt nélkül.

Abszurdumok! Hogy alakítson a sajtó valamit, ha az alakítási anyag hiányzik? Ha a hírlapban elveszett eszme nem a nyilvános politikai közélet zöld asztalára, hanem csak a kávéházak tekeasztalaira hull, honnan várjon tőle valaki praktikus megfogalmazást? Mit tehet a nyomtatott betű, ha a szabad szó nem társul vele? S minő küzdelem lehet ott, hol az élet nem bírálja meg az igazság és a fikció közötti különbséget?

Másfelől lehet-e annál nagyobb nonszensz, mint mikor egy nemzet municipális testülete, törvényhozói táblái összehívatnak, nyíltan, élő szóval, szabadon tanácskozni, hallgató közönség jelenléte mellett, és ugyanazon beszédeket, miket szabad volt ezer ember előtt elmondani, ezer embernek meghallani, sem ugyanazoknak, akik hallották, sem azoknak, akik nem hallották, nem szabad nyomtatásban elolvasni?

Mi ezt a fordulót is megtettük.

Három országgyűlésen át beszélhettek az ország követei mindennemű reformokról, mert hisz azért hívtattak össze; hanem beszédeiket a sajtónak nem volt szabad reprodukálni.

Az 1825-i országgyűlés nehezen tűrte e balhelyzetet. Az 1830-i már segíteni akart rajta, s mindenekelőtt egy országgyűlési hírlapot akart megindítani, mentesen minden előzetes cenzúrától, melyet törvényeink nem ismernek.

Hanem *dacára* a nagy lelkesülésnek, és *ámbátor* a sajtószabadságról igen szép beszédeket lehetett tartani, és noha a kezdeményezés természetes volt, *mindazáltal* mégiscsak az határozottat, hogy folyamodjék valami kiadó elébb engedélyért a kormányhoz, s csak ha a kormány elutasítaná a kérelmet, akkor fognak majd a Rendek erélyesen fellépni.

Persze hogy a kormányférfiaknál volt annyi házi bölcsesség, hogy se meg nem adták, se el nem utasították a kérelmet, hanem elhúzták a dolgot addig, míg az országgyűlésnek vége lett, s nem volt többé szükség országgyűlési hírlapra.

Az 1832-i országgyűlésre már a követek nagy része magával hozta a *vármegyei utasítást* egy országgyűlési hírlap létesítése iránt. Csak nem tudták, hogyan kezdjenek hozzá.

Egy rész azt indítványozta, hogy Bertha Sándor, a múlt országgyűlés történetének historiográfja adjon be az országgyűlési hírlap megindítása végett folyamodást a Rendekhez; a Rendek helyeslendik a kérelmet; azzal

kezdjen a nyomtatáshoz, s ha a helytartótanács letiltja a nyomtatást, mint előbbeni művével tevő – a Rendek majd pártolni fogják.

Jó lett volna; csakhogy az ilyen vállalatra nem akadt nyomdász, ki nyomdai koncesszióját kockáztassa.

Wesselényi Miklós tehát azt ajánlotta, hogy vegyenek meg a Rendek egy kőírási intézetet, s adják ki a lapot maguk.

Ez praktikusabb és merészebb eszme volt; hanem a Rendek nem óhajtottak emiatt a magas kormánnyal összeütközésbe jutni, s inkább azzal akartak küldöik utasításának eleget tenni, hogy elhatározták, miszerint *írott* hírlapot fognak szerkesztetni, s azt küldik meg a vármegyéknek.

Az írott hírlap szerkesztését elvállalta egy fiatal ügyvéd, az akkori országgyűlésen *absentium a legatus*, később a Pesti Hírlap nagy hírű szerkesztője, később Pest vármegye követe, s még később első magyar pénzügyminiszter stb.

Az írott lap címe volt „Országgyűlési Tudósítások”. Tehát ismét a toll jött segítségére a megbántott sajtónak.

Egy csoport fiatal ember, jurátusok, akadémiai és líceumi tanulók, lehetett a számuk másfél száz, éjenként gyorsan lemásolták, amit a szerkesztő ülések után megírt, s reggelre a közönség kezében volt a lap. Egy ívért fizettek a lemásolónak két húszast; igaz, hogy az írás sűrű volt. Akkor kaptam rá én is erre a nyomtatással vetekedő apró írásra, mint gimnázialis tanuló.

Minő hatást tett a közönségre e cenzúra nélkül megjelenő írott lap, azt az is megítélheti, ki azon izgalmas időket nem együtt élte át, ha a küzdelmek tárgyával megismerkedik, s hozzáképzeli az írott lap szerkesztőjének ragyogó zsenialitását a küzdelmek szabadelvű rajzolásában.

A kormány nem tehetett az írott lap közrebocsátása ellen, hanem annyit mégis megtett, hogy a postára küldött példányokat lefoglaltatta. Akkor aztán a megyék saját hajdúik által küldöztették szét a példányokat. Csodás küzdelme a jognak és szellemnek az anyagi hatalom ellen!

A nyomtatott lapból ismét nem lett semmi; a főrendek nem egyeztek bele, a királyi személynök az alsóházban kimondá, hogy *a cenzúra a fejedelmi jogok közé tartozik*, ezért keményen megtámadták, hanem hírlap csakugyan nem jött létre, sőt az akkor létezett magyar lapoknak (Jelenkor, Hazai Tudósítások) megtiltatott az országgyűlési beszédekből egyebet közölni, mint ami a hivatalos német lapokban foglaltatik.

Az 1839-i országgyűlésen keményebben fogták a rendek az országgyűlési hírlap ügyét. Ezúttal megint a főrendek akadályozták meg őket abban.

Az alsóház igen praktikusnak találta azon ajánlatot, melyet Battyhány Lajos hozott szőnyegre a felsőházban, hogy adjanak ki egy oly lapot, mely pusztán a nyilvánosan elmondott beszédeket közölje. E tárgy zajos ülést idézett elő. A királyi személynök ismét a törvényesség nimbuszával akarta védeni a cenzúrát, mi ellen Klauzál tiltakozott az egész szabadelvű ellenzék, a nagy többség mint egy férfi állt fel a tiltakozást magáévá tenni, s a hírlapot tárgyazó üzenet átküldetett a főrendekhez; ott azután szokás szerint megbukott az ügy.

Hasztalan küzdött a szabad sajtó mellett az igaz magyar főnemesek mintaképe, Batthyány Lajos gróf, nagyon sok elem volt a felső táblán, akikre nézve a szabad sajtó minden betűje megölő betű. Az országgyűlés ismét beszélhetett, de beszédeit nem nyomathatta ki.

A heves vitáknak mégis annyi haszna lett, hogy a kormány megengedte a politikai lapoknak, hogy némely nevezetesebb beszédet közölhessenek, hanem – *a szónokok megnevezése nélkül!*

Nem hallgathatjuk el itt azon epizódot, mely tulajdonképpen nem a felvett tárgy címét viseli, mert nem sajtóról és nem cenzúráról van benne szó; de éppen azért, mert az elsőnek szurrogátuma, a másíknak antidotuma volt, mégis szorosán felvett tárgyunkhoz tartozik, eltekintve attól, hogy mint politikai esemény nagy következtetéseknek magvát viselte méhében.

Az Országgyűlési Tudósítások szerkesztője az országgyűlés végével Pestre jött, és itt folytatta írott Lapját „Törvényhatósági Tudósítások” cím alatt. Ez írott lapnak még nagyobb hatása volt az előbbinél.

A kormány be akarta azt tiltani, de hogyan jusson hozzá? Pest megye rendei megtagadták az eszközül szolgálást a tilalom végrehajtásához.

Megyei hatóságnak tehát nem lehetett az írott lap szerkesztőjét physice megakadályozni működésében. Rövidebben bántak el vele. Elfogatták mint felségárulót, s börtönbe zárták, és úgy kezdtek ellene pert a királyi táblán.

Ugyanazon kaszárnyában tölté fogsága vizsgálati éveit, amelyben 1863-ban több szerkesztő megfordult; de a történeti igazság végett fel kell jegyeznünk, hogy míg a katonák által elítélt s katonák által bezárva őrzött szerkesztők azok részéről ugyanott a leghumánusabb bánásmódban részesültek, addig az ősi, felmagasztalt magyar dikaszteriális kormány által egy, a vád alatt levő szerkesztő ugyanazon kaszárnyának legszűkebb zugába záratott el, hol ablakának kétharmad része be volt falazva, hova olvasmányt, írószert nem volt szabad hozzá beküldeni, és senkinek látogatására menni, míg ítélete egy év múlva ki nem mondatott; a királyi táblától háromévi fogság, a hétszemélyestől a negyedik évvel megtoldva.

Ez adatot fel kell említenünk azoknak a kedvéért, kik a jelen szomorú állapotból úgy szeretnének bennünket kivezetni, ha kedvünk támadna egy régibb, sokkal szomorúbb állapotba visszatérni.

Mostanában elítélték a szerkesztőt azért, *amit írt*; akkor elítélték azért, hogy *írni mert*, nem is vitatkozva azon érdemileg, hogy mit?

IV.

Mint hogy pedig teljesen abszurdum, hogy egy országban szólásszabadság legyen sajtószabadság nélkül, ennél fogva a kormány, elismerve a tézis nehézségét, úgy vélte eligazítandónak a dolgot a logikai rendre nézve, hogy tehát a szólásszabadságot is cenzúra alá kell venni.

Innen támadtak a hírhedett processzusok Wesselényi, Balogh János, Lovassy és a többiek ellen, mely pörök azonban nem hogy elnémították volna a szabad szót Magyarországon, sőt inkább az egész ország közvéleményét felzúdították a kormány ellen, mely utoljára is átlátta, hogy a közvéleményt nem lehet néhány képviselőjében négy fal közé elzárni, és sok megye tiltakozása után amnesztiát adott az elítélteknek, ami egynémelyikre nézve már későn is érkezett.

1841-ben kezdett szerencsésebb időszak alakulni a magyarországi sajtóra nézve. A kormányra felvilágosodottabb férfiak kezdtek befolyást gyakorolni. A cenzúra nem lett ugyan eltörölve, de új cenzúrai szabályok adtak ki, s a cenzúra kezelése a „tanulmányi bizottmány”-nak adatott át, Mednyánszky Alajos kamaraelnök vezetése alatt.

Mednyánszky kormányhivatalnok volt, de felvilágosult fő s alkotmányos érzelmű kapacitás.

A sajtó kötelékei tágultak, közjogi kérdésekről, miknek máskor pusztán a címét sem volt szabad leírni, lehetett eszmecseréket kezdeni sajtó útján.

Ekkor támadt a Pesti Hírlap. Hogy a bécsi kormány e lap szerkesztőjéül ugyanazon publicistát erősíté meg, kit néhány év előtt írott lapjáért börtönbe záratott, bizonyítja, hogy már akkor is kezdték átlátni, hogy egy kormánynak szüksége van azt is megtudni, hogy mit beszél egy országban az ellenzék.

Csodálni lehet, hogy Metternich már akkor jobban fel volt erről világosodva, mint későbbi utódai, Bach és Schmerling, akik pedig a század haladását akarták képviselni.

A Pesti Hírlap pedig korszakot alkotott nemcsak a hazai sajtó, de egész hazai közéletünk történetében. Ezen lap segített győzelemre oly magas

eszméket, minőknek azelőtt még neveik sem voltak. Ez küzdött az örök-váltás, a közteher viselése, az egyenlőség elve, az ősi intézmények reformja, sok új koreszme elfogadása mellett; s hogy minő sikerrel, azt bizonyítja előfizetőinek ötezernyi száma, s hogy minő ellenfelekkel szemben, azt bizonyítják mindazon nyomtatott lapok, mikben egy gróf Széchenyi István hasonló lángszellemmel, hasonló hazaszeretettel, de más iránnyal, más meggyőződéssel vívott meg a Pesti Hírlap eszméivel szemközt.

A sajtó akkor volt legnagyobb hatalom Magyarországon. Most nem az. Nincsenek is oly hatalmas vezérlángelméi, mint az a kettő: Kossuth és Széchenyi, akik eszmék kezdeményezésével mint égő szellemek jártak a közönség előtt, nagy és messze belátható jövődöket világítva meg előtte; – de nem is arra valók ez idők, hogy most valaki lángszellem legyen a zsurnalisztikában. Most szerény összegyűjtői vagyunk a közvélemény hangulatának – az is elég jó feladat; – de hogy a magyarországi sajtó valamelyik vezetője zseniális kezdeményezéssel induljon meg, arra nem kedvezők az éjszakák. Most még a legmagasabb fárosz sem tudna egyebet megvilágítani, mint aggasztó ködöt, s jó, ha a sajtó kormányosa a közvélemény hajóját e csillagtalan éjben az örök honszeretet delejtűje után meg tudja őrizni a helyes irányból való kitéréstől.

Azért bizton mondom, hogy a Kossuth-, Széchenyi-alkotmányos reformviták korszaka volt és marad aranykora a magyarországi sajtónak.

Hát a cenzúra?! Erről egészen meg is feledkeztünk.

Azt tartják, hogy egy hölgyre az a legjobb dicséret, ha nem lehet felőle semmit mondani. Ilyen hölgy a cenzúra is. Az a legdicséretesebb korszak élettörténetében, amikor legkevesebb van róla feljegyezve.

A kormány nem folyamodott betiltásokhoz, elnyomásokhoz, hanem, mint alkotmányos országokban szokás, saját álláspontjának védelmére, saját pártja számára ellenhírlapot alapított, az volt a „Világ”.

Ilyesmit az újabb kormányférfiak is kísértettek meg (majd rájövünk még), hanem az a különbség volt az akkori és mostani helyzet között, hogy az akkori kormány valóságos kormánypárttal rendelkezett, tehát valóságos közönsége volt, tehát szerkesztőt is választhatott valósággal, meggyőződése szerint hozzá szító kapacitások közül, nem volt kénytelen professzionátus tollakat hozni működésbe, amiknek munkája tekintélyt nem ad, mert pártot nem tart össze, meggyőződést nem szilárdít, mert meggyőződésből nem ered, és nagyon sokba kerül, mert obligát közönsége szűk körre szorítkozik.

Akkor Dessewffy Emil volt a kormánypárt képviselője a sajtó terén. Nagyeszű férfi, és meggyőzések embere, ki az ügyben, melyet védett, *hinni* is tudott. És ez helyesebb védelem volt a kormányra nézve minden

cenzúránál. Ez eljárás méltóságosabb volt mind egy nemzetre, mind a magyar kormányra nézve, ahol nyíltan léphetett fel az utóbbi, nézeteinek híveket szerezni, s szabadon választhatott az előbbi, meggyőződése szerint csatlakozni ide vagy amoda.

Ily nagy kapacitások között a harc is nagyszerű lehetett: keserű és kí-méletlen volt az eléggé, de nemtelen soha. Mind a két fél koreszméket, állami életelveteket védett; egyik sem kicsinyes önérdeket, s a keserű harc irtó háború volt ugyan egymás pártja ellen, de nem publikumtoborzás.

És előfordult akárhányszor, hogy a két élesen elkülönített párt oly kor-kérdésekben, melyek a szabadelvű haladás eltagadhatatlan követeléseivel léptek előtérbe, a sajtó útján kezét fogott, és egy célra működött, amint történt a közteherviselés kérdése felett a Pesti Hírlapban és Dessewffy Emil röpirataiban.

Az 1843-iki országgyűlésen ismét előkerült a cenzúrálatlan országgyű-lési közlöny ügye. A főrendek ismét megtagadták a közkívánatba bele-egyeződést. Hanem a cenzúra szabadelvűbb volt a főrendeknél, s megen-gegte a tudósításokat bármely terjedelemben a Pesti Hírlapnak is.

Hogyan lépett vissza végre Kossuth a Pesti Hírlap szerkesztésétől? Hogyan vette azt át Szalay, majd Csengen vezetése mellett a magyar centralista párt, mely a parlamentáris kormány alapelveit vallotta program-jául a Kossuth által pártolt megyei autonómia és statutárius jog helyett? Hogyan biztatta Metternich Kossuthot új lapengedéllyel? Hogyan hiúsította meg e biztatást az akkori udvari kancellár, az mind érdekes és fontos ugyan, de nem felvett tárgyamhoz tartozik, mely a sajtó és a cenzúra vi-szonyait vázolja.

Mentől hatalmasabb faktorrá kezdett válni a sajtó nemzeti közéletünk-ben, annál kevesebb jelentőségre szállt alá a cenzúra, s ha gyakorolta is még korlátlan hatalmát, azt csak harmadrendű kapacitásokkal szemben érezteté, minő volt Táncsics Mihály, az irodalom legtöbbször sújtott mártír-ja, akit még a negyvenes években elítéltek fogságra oly eszmék közrebo-csátásáért, amelyeknek Magyarországon sohasem volt közönsége.

Táncsics egyénisége egyetlen a magyar literatúrában. Polgári száрма-zása az alsó néposztályhoz köti, melynek érdekeit a túlzásig szívéen és vállán hordani tartá feladatának, olvasni húszéves korában tanult, s élet-módját azontúl is diogenészi sztoicizmus jellemzé. Gyakran lehetett őt látni, irodalmi pályája idején is, puttonnyal a hátán, amint kertészkedése eredményét a zöldségpiacra vinni sietett.

Háromszor talákoztam vele az életben. Először mint börtönből meg-szabadítóinak egyike március 15-én, másodsor mint ellenfele Debrecen-ben, hol két ellentétes irányú lapot szerkesztettünk, s harmadszor mint

fogolytársa 1863-ban a budai József kaszárnyában, hova irodalmi működésünk miatt mind a ketten összekerültünk.

Ő mind a három esetben ugyanaz a rajongó, csak azzal a különbséggel, hogy a legutóbbinál már vak volt. Szürkehályog ereszkedett a szemére a börtön-lakástól. De ő vakon is azt látta, amit ép szemmel, s én azóta gyakran gondolkozom felőle, hogy az a vak ember nem látott-e tisztábban, mint én, ki azt voltam hajlandó elhinni, hogy egy osztrák kormány az én szabadelvű nézeteimben jobb variánsát fogja találni a Magyarország állami létét fogalmazó politikai reformoknak – mint Táncsics konfeszzióiban.

De szenteljünk egy egész szakaszt annak az időpontnak, midőn az előleges cenzúra helyt adott a sajtószabadságnak.

V.

Ha azok, akik az 1848-iki törvényeket rögtönzéseknek mondják, vissza akarnának emlékezni a megelőző évek sajtómozgalmaira, talán önmaguk előtt mégis bevallanák, hogy nincs igazuk.

Amiket az 1848-iki törvények a magyar Corpus Jurisból kiszakítottak, azok mind évek óta sűrgetve, megvitatta, minden oldalról kifejtve, ott található az 1848-at megelőzőtt évfolyamaiban a független sajtónak.

Egyrészt Kossuth, másrészt Csengery szerkesztése alatt a Pesti Hírlap tüzetesen tárgyalta, s amely kormány e hírlapi tárgyalásokat nemcsak meghallgatta, sőt azoknak megvitatásához saját közlönyében hozzá is járult, az nem mondhatja, hogy váratlanul lepték meg a nemzet követeléseit, hogy rögtönzöttek voltak a törvények.

Március 15-ike csak a rég megvitatott, a közvéleménytől elfogadott követelések *címeit* sorolta elő.

A vívmány, amelyet e nap adott, a cenzúra fennhatóságából való kibontakozás volt.

E tény élénken meg van még tartogatva a kortársak emlékezetében, s története igen rövid.

Négy fiatal író kezébe vette a nemzet kívánalmainak formulázott tizenkét pontját, és saját felelősségére kinyomtatá azokat a legelső nyomdában. A tizenkét pont között az is ott volt, hogy a sajtó szabad.

Ez volt a legelső nyomtatott lap Magyarországon, mely cenzúra nélkül jelent meg.

A budai kormányzék nem szegült ellene, s a közvélemény kívánatára a sajtói működés miatt fogságban levő Táncsicsot szabadon bocsátá.

Másnap találkoztam volt cenzorunkkal. A jó öreg R...nak őszinte örömkönny ragyogott szemében. Ez a derék, becsületes ember in politicis csak olyan szabadelvű volt, mint akárki más, és sok olyan dolgot engedett keresztülmenni, amit az osztrák szabadsajtó (!) korszakában nem lehetett volna újra kinyomatni. Petőfit különösen kegyelte, s ha verseiből *lealkudott* valamit, azok nem a szabadelvű eszmék voltak, hanem a helyel-közzel kitérő embergyűlölet vulkán-olvadéka. Ilyen embergyűlölő eszméket nem engedett meghonosulni az irodalomban az emberszerető öreg úr. Nekem is keresztülhúzta irodalmi pályám első évében egy ily világfaló eszméssel teljes munkámat; legyenek érte áldva becsületes hamvai.

A felszabadult liberális sajtón alig lehetett észrevenni, hogy miben különbözik elébbeni önmagától. Még azt a kis időt sem sietett felhasználni semmi nevezetes túlcsapongásra, mely a felszabadulás és az új magyar belügyminiszteri sajtótörvények kiadása közé szorult.

No, ezek a sajtótörvények meglehetősen elrontották a kedvét annak a literátornak, aki a cenzúráról megszabadultnak képzelte magát. Hiszen cenzúra volt az is, csak hogy elől-hátul cenzúra, elől laplefoglalással, húszezer forint kaució-letétellel, hátul nagyszerű fizetésekkel, bírságokkal és számos esztendőkre terjedő fogságokkal körülkerítve. Belefoglalta az a bűnök elenchusába mindazokat a feladatait a sajtónak, amiket teljesíteni kötelessége: sérthetetlené tette a kormány tagjaitól kezdve, le az utolsó éji őrig minden tagját a közigazgatásnak, s vetélkedett kifejezései határozatlanságával akármely azóta készült sajtótörvényel.

Az a néhány, hatás nélkül eltűnt röpirat, mely veszélyesebb izgatást tartalmazott, nem igazolta e szigorú törvényeket, valamint az sem, hogy a volt konzervatív lapokból egyszerre ultrademokraták és radikálok lettek. Ezen változásokon csak nevetett a közönség. Az igazi liberális sajtó az maradt, ami volt. Elveit látta győzni, s meg volt vele elégedve.

Hanem ezeket a sajtótörvényeket nem számíthatta elveinek győzelmi jelei közé, és ezt nem is késett kijelenteni a magyar minisztériumnak. Mert ha nem is számítjuk a legális protestációk közé azt a tüntetést, mellyel a pesti közönség a sajtótörvény javaslatot a városház előtti téren megégette, de fel kell említenünk, hogy e javaslat ellen Pest megye közgyűlése és a pesti közbátorsági bizottmány küldöttségileg tiltakoztak, s a törvény csakugyan szelídített alakban került ki a király szentesítése alól.

Ámde bármilyenek legyenek is az 1848-iki sajtótörvényeink, ott van mellettük, ami mindenkit megnyugtat, hogy azoknak magyarázása nem kormányhivatalnokokra, nem fizetett bírákra van bízva, hanem esküdt-

székre. Esküdszéki tárgyalás mellett nincs igazságtalan törvény, mert független a bíró.

Egyetlen eset volt egész alkotmányos korszakunkban ily esküdszéki tárgyalásra sajtó-ügyben, s a véletlen úgy hozta magával, hogy a tizenkét kihúzott név között Petőfié s az enyim is ott volt mint olyan, melyre sem a vádló, sem a vádlott nem mondták azt, hogy „nem kell”.

Derék, értelmes iparosok voltak kollégáink, bizonyosan sok gyakorlattal bírók egyéb községi közügyekben, hanem a sajtóügy még újdonság volt rájuk nézve. Amellett a vádlott ügyvéde szinte nem jól fogta fel védence ügyét.

Az volt a vád alapja, hogy egy választópolgár egy lap hirdetésményei közé azt iktatta be, hogy akik X. urat akarják megválasztani bizonyos városi hivatalra, azok menjenek előbb őhöz, ő majd mond nekik valamit. Ezt a közvádló hivatali becsületsértésnek vette, mert mit mondhat X. úrról a vádlott a meghívottaknak? A vádlott ügyvéde aztán mind csak azt akarta bebizonyítani, hogy amiket a vádlott X. úrról *beszélt*, azok nem voltak olyan nagyon becsületsértő dolgok; amiről nem sikerült az esküdszéket meggyőznie. Úgy, hogy mikor ítélethozatal végett félrevonult az esküdszék, tíz votum volt kettő ellen az elmarasztalásra. Az a kettő Petőfi volt, és én.

Mi előadtuk az esküdteknek, hogy itt illetékességi fogalomzavar van: amit a vádlott *beszélt*, az nem tárgya a *sajtókihágásnak*; ha beszédben sértett, járjanak el ellene fegybírószékig; de a súlyosabb sajtóügyi eljárásnak csak sajtóvétség képezheti tárgyát.

Az lett belőle, hogy egyhangúlag felmentette az esküdszék a vádlottat, aki azonban, hogy ne menjen el elégtétel nélkül, a felmentő ítélet után ünnepélyesen bocsánatot kért a megsértettől.

E kedélyes processuson kívül több nem háborította a sajtó működését.

Pedig ugyan viharos idők keletkeztek. Élünk még néhányan azok közül, akik *két* vésztörvényszék rendszabályai között írtuk le meggyőződéseinket, a harmadik volt maga a közönség, ki gyanúsított, bevádolt, véleményeinket, elítélt, ma felemelt, holnap eldobott. És azért mégis leírtuk meggyőződéseinket.

Nehéz volt szólni, de nehezebb volt hallgatni.

Véleményeinket, miket akkor elmondtunk, még most veszi cenzúra alá a história, s még nem tudjuk, melyikre fogja ráírni a „deleatur”-t.

Egy eseményt nem hallgathatok el.

Sokunk közül egyikünket, nem tartozik ide, hogy kit, azzal vádolt valaki, hogy működésével a magyar katonaság, s különösen annak egyik vezére, Klapka, elégtelen.

A vádlott zszurnaliszta eziránt kérdést tesz az illető katonai auktoritásnál.

S a katonai auktoritás azt felelte neki vissza mívelt hangú levélben, hogy irodalmi működését üdvösnek tartja; de ha mindjárt elveivel ellenkeznek is, amint nem, sokkal magasabb fogalommal bír a sajtó hivatása felől, sokkal jobban tiszteli annak kezelőit, semhogy az ellenkező véleményt a katonai tekintéllyel akarná elnémítani.

Így vélekedett egy magyar katonai kapacitás a háború izgalmai közepezt a sajtó hivatása felől.

VI.

Azután jött a muszka invázió.

Aki látta az idei május 23-iki fagy után a letarolt növényvilág képét, gazdászati növényt és hímes virágot, lombos fát és csírázó vetést, ápolt rózsát és útféli gyomot egyaránt letarolva, leforrázva: az látta a magyar literatúrát e korszakban.

Amint Paskievics egy kezébe került magyar lapszerkesztőt megbotoztott, ezt olyan jelnek vette a magyar literátorsereg, mely tanácsosnak mutatja a pieridák berkét valami csendesebb berekkel felcserélni.

Kinek is lett volna akkor kedve írni, és miről?

Az ostromállapot törvényszéke azonban személyileg nem üldözé az elmúlt mozgalmas időszak íróit, kivéve ismét és újólág a szüntelen proskribált Táncsicsot, ki mint mondják, saját *in effigie* kivégeztetését a bámuló tömeg közül nézte végig anélkül, hogy valaki ráismert volna, s mint hivatalosan kivégzett egyén, azontúl is folyvást Pesten lakott anélkül, hogy valaki felfedezte volna.

A magyar literátorok számára nem alkottak kategóriákat a forradalom perbefogandói között, s tudtomra még Petőfi neve sem fordult elő az idézettek sorában.

Egy akkor nagy befolyású magyar ember ugyan proponálta, hogy harminckét megnevezett magyar íróit szintén felségsértési vád alá kell fogni; hanem ennek ellenében egyike az akkori államügyészeknek, szintén magyar ember, egy hosszas emlékiratban kifejté, hogy a magyar literatúra az elmúlt években nem hangadója, csak visszaadott hangja volt az idők eseményeinek, s azontúl egypár olyan magyar lapszerkesztő, ki a hadparancsnokságnál önként bejelenté magát, azzal az elutasító szóval bocsátott odább, hogy senki se híta ide!"

A szigorú katonai hatóságok nem törődtek a tollforgató emberekkel.

Szerencsére nem hiányzott egy eleven kedélyű fiatal író, ki e helyzetet észrevegye, és közhaszonra fordítani törekedjék. (Szilágyi Sándor.)

Máig is megfoghatatlan tünemények közé tartozik, hogyan jöhetett ez a fiatal író arra a vakmerő gondolatra, hogy ő, amidőn a megtorló politika éppen szenvedélye tetőpontján naponként új áldozatokkal szaporította a nemzeti gyász lajstromait, egy rendes füzetekben megjelenő közlőnyt indítson meg e cím alatt: „Forradalmi Emléklapok”.

És e füzetek valóban azok voltak, amiknek programjuk hirdeté. Majd költői rajongással, majd történelmi hűséggel teleírt emléklapjai a nemzeti nagy erőfeszítés éveinek. Amit a magyar irodalom a legteljesebb sajtószabadság idején nem tett meg, azt a legfélelmeesebb időkben teljesíté: egy darab históriának az eseménygazdag időkből megörökítését.

És ebben Szilágyinak igen sok érdeme volt. Ő nem érte be azzal, hogy a legelső tollforgató embert elfogja az utcán, s írasson vele, amiről az tud; hanem összeszedé az ország minden részébe szétfutott magyar írók legnevesebbjeit. Ha valamelyik azok közül jól el tudott rejtőzni a rendőrség keze elől, Szilágyi szemei megtalálták, Szilágyi kisajtolta belőle a poézist és históriát, ha némelyik aggodalmaskodott saját nevét hangzásba hozni, Szilágyi magára vállalta a felelősséget, s csinált neki álneveket, ő adta nekem is a *Sajó* álnevet (ami ugyan apám juhászcutyájának a neve volt valaha, de az is jó *maszk* volt akkor), s ha a bujdosó literátor szűkölködött, ő táplálta azt honoráriummal, mint Illés prófétát a holló a pusztában.

Így közöltek a Forradalmi Emléklapok buzdító költeményeket, nevezetes történelmi leírásokat, hű életrajzokat, „A”, Imrefi, Cs. A., K. L., Orion, Sajó, Sz. K., T. stb. álnevekkel és betűjegyekkel, melyek alatt Arany, Vahot, Csengery, Kövály, Bérczy, Jókai, Szász Károly, Tompa stb. rejtőztek, míg mások, mint Berecz, Dózsa, Gyulai, Mentovich, Obernyik, Tóth Endre és Tóth Kálmán, valamint maga a szerkesztő saját neveik alatt bocsátották közre műveiket.

E folyóiratnak mind a hat megígért füzete megjelenhetett, s azt a jó hatást eszközölte, hogy a magyar írók az első elcsüggedés halálmerevségéből fel kezdtek ocsúdni, s ha nem volt is kilátás a politikai literatúra terén valami hasznosat eszközölhetni, kísérleteket tettek a költészet, a tanügy, a nemzetgazdász és természettudományok mezején. Így lett a Pesti Hírlap egyik szerkesztőjéből ismét regényíró, a másiból nemzetgazdász és természetbúvár, egy harmadikból szintén regényíró, két magyar kultuszminister szintén e virágtermő rétre tette át állandó lakását. Egykori ókonzervatív celebritások egyesültek egykori politikai antagonistáikkal magyar

történeti emlékek kiadására, s e rövid idő alatt korszakot alkotó művek jöttek létre.

Hanem amint a katonai uralmat a polgári abszolútizmus váltotta fel, rögtön érezhető lett a cenzúra hatalma. Az valóságos nagyhatalom volt. S ha szabad egy nagyhatalmat köblábak szerint megbecsülni, hát tessék elképzelni, hogy van a pesti Feldunasoron egy roppant nagy, kétemeletes ház, annak van két udvara, roppant nagy padlása és pincéje, van hatvan-négy terme és számos kisebb szobája; hát e korszak alatt azokban a pincékben és padlásokon mind megvizsgálandó irodalmi termények voltak felgarmadolva, s azokban a számtalan termekben mind ahhoz értő férfiak laktak, akik ezen termények megvizsgálásával foglalkoztak. Pedig még azonkívül volt a roppant nagy harmincad-épület azon a helyen, ahol most a pompás háznégyszög áll, s a külföldről érkezett nyomtatványok ott állták ki a vesztegzárat.

Az idők haladását jellemzi, hogy ugyanazon institúció most megfér egy kicsiny, egyemeletes házban, melynek csak tizennyolc szobája van, s nincsenek magazinjai.

A legelső, ami áldozatul esett, természetesen Szilágyi Sándor literatúrája volt. Hasztalan adta a folytatásnak ez ártatlan címet: „Magyar Írók Füzetei”, bizony betapostatott annak a legelső füzete. (Így neveztetik azon eljárás, midőn egy „beanstandolt” munkának összes kiadványa a hivatalos kalló alá tételre ítéltetik, s apróra összezúzatik; lesz belőle papírmassé, s abból készülnek gyermekjátékok stb.)

Sőt, egy prezidiálisban hivatalosan tudtára adatott minden szerkesztőnek, hogy azokról az elmúlt időkről soha többet semmiféle emlékezést tenni nem szabad, azokból semmi adatra hivatkozni, azokra semmi eszme által emlékeztetni meg nem engedtetik.

A felsőbbség szigora annyira terjedt Szilágyi ellen, hogy egy nemsokára megkezdett szépirodalmi hetilapját mindjárt az első szám megjelenése után rögtön és örök időkre betiltották. A jámbor „Röpívek” azt a vétket követték el, hogy vegyes újdonságaik között a Kínában kitört forradalmi mozgalmakat ismertették, s a „Ming” dinasztjáról nem emlékeztek meg elég tisztelettel. Attól fogva állandóan meg volt tiltva Kínáról és a kínai bajokról tréfálózni a lapoknak; – nem mondatott meg, hogy miért? – az igaz, hogy nem is kérdeztették.

VII.

Amint az 1852-iki Bach-féle sajtótörvények behozattak Magyarországra is, akkor kezdődött a valódi tragikomikum a sajtó és a cenzúra közötti kölcsönös viszonyban.

Tragikum azokra nézve, akik viselték, komikum azoknak, akik most olvassák; de valóban tragikomikum az egész összhatást tekintve.

Az író, akit a hatóság mint vándorcigányt őrizett, kormányzott, lefűlelt, éppen azon keserű humort fejté ki az életben, amit üldözött, hazátlan vándorlókról kelt adomákban annyiszor megnevettünk.

Más osztályai is a társadalomnak jól körül voltak sorompókkal véve, de annyival egy sem, mint az irodalom.

Legelőször is annak, aki bármiféle lapot akart szerkeszteni, nagy aláztosan kellett folyamodni a hatóságokhoz engedélyért, s ugyanott bebizonyítani, hogy politikai múltja mindenkor feddhetetlen volt. Az akkori fogalmak cenzúrái mellett rika kvalitás! Nagy keletnek örvendett az olyan szerkesztőnek való író, aki 1848-ban quo fato akadályozva volt, hogy magát valamiképpen kompromittálja; a kiadók most siettek az ily szerencsés kivételt felkeresni, hogy aztán annak a firmája alatt a többi bűnösök, mint munkások dolgozhassanak.

Az ilyen koncessziókat nagyhamar el is vették, ha az illető tulajdonos vagy szerkesztő nem felelt meg a róla feltételezett jámborságnak; példa rá Császár Ferenc elmozdztatása.

Másodszor a szerkesztőnek, aki hatóságilag megerősített, reverzálist kellett magáról adnia, hogy semmi olyan tény nem fog elkövetni, ami a dolgok jelen rendjét megháboríthatná.

Harmadszor előtte állt a drákói sajtótörvény félelmetes paragrafus-erdejével, mely, mint megannyi manzanillo-fa, az alája kerülőt csendes megfojtással fenyegette. Üsse fel az olvasó bármely lapját az újtestamentomi Szentírásnak, s én találok §-t az osztrák sajtótörvényben, melynek alapján azért a lapért az illető evangélistát perbe lehet idézni.

Nem is volt ritkaság a sajtóper. A Pesti Napló maga 18 vagy 28 ily pert kapott. Miért nem tudni biztosan, hogy hányat? Mert az ismét a kellemetes eljárások közé tartozott: a megkezdett sajtópereket soha be nem végezni, hogy a beperelt szerkesztő szüntelen a félelem tuskéin aludja álmait.

Azután következett negyedszer – a cenzúra. Dupla cenzúra, ahogy illik, előleges és utólagos. Mert a liberális Bach-kormány szubvencionált lapjai azt hirdették a világnak, hogy Ausztriában megszűnt a cenzúra. Nyomtat-hat mindenki, amit akar; csak hogy a nyomtatványt előbb átolvassa egy albiztos, azután egy főbiztos; azzal felment a rendőr-osztálytanácsoshoz,

attól felment a rendőrfőnökhöz, attól a helytartósági felülosztálytanácsoshoz, attól Bécsbe, nem tudom, miféle vizsgáló hatósághoz. A vége rendesen az volt, hogy a megjegyzett mű nem jelenhetett meg, s a szerző ugyan örülhetett, hogy ha száraz lábbal kigázolhatott a veszedelemből.

Még ez nem volt elég. Az írók utoljára mégis kitanulták a sajtótörvény kelepcéit; lassankint beletanultak, hogyan kell írni, hogy a cenzúra bele ne akadjon? A közönség pedig megtanult olvasni: olvasni a fehér sorok között; olvasni mást, mint amik oda vannak írva, olvasni azt, amit az író gondolt magában. Igazán gyönyörű magnetikus rapport volt az az író és olvasó között. Ki ne emlékeznék rá, mikor egy íróbarátunk éveken át vezércikkkezett Schleswig-Holstein helyzetéről, melynek Dánia irányában szakasztott olyanok voltak a viszonyai, mint Magyarországnak Ausztria irányában. Az olvasó nagyon jól tudta, hogy mutato nomine de quibus fabula narratur, s nagy élvezettel szedte fel az eszméket, melyek az Elbe-hercegségek ügyében voltak elhintve. Hanem ezen is tudtak segíteni. Amibe preventív cenzúrának nem lehetett belekötni, amit a represszív cenzúrának nem lehetett megtorolni, a lap *szellemébe*, titkos *intencióiba*, azt ellenőrzé a magasabb hatóság, s odasújtott az Olympról mennyköveivel. Az író először szóbeli megintésben részesült, azután írásbeliben. Az írásbeli megintésnek az a tulajdonsága volt, hogy a második írásbeli megintés után bekövetkezett a lap felfüggesztése és betiltása. Aki már a második írásbeli megintést is megkapta: annak már hajszálon függött az élete: annak nem lehetett többé merész vállalatokra gondolni. Milyen kevés adagja a vakmerőségnek kellett ahhoz, hogy egy lap megintést kapjon, lefoglaltassék, három hónapra felfüggesztessék, arra példa volt a Hölgyfutár, melyet ily fátum ért egyszer amiatt, hogy valami elbeszélésében egy ifjú így sóhajt egy hölgy után: „Isten hozzád, te szép *idegen!*” S minthogy a szövegből kiderült, hogy az *bécsi* hölgy volt, a tényálladék (szép új szó!) a monarchia egységének megtagadásául számíttatott be!

Egyszer egy szerkesztő kollégánknak újdonságként újonnan megindított lapja január elsején megjelent első száma után, ha jól emlékszem, azért a vakmerőségért, mivelhogy 1858-ban bátorkodott indítványba tenni, hogy a magyar ifjak és hölgyek a legközelebbi farsangon öltözzenek magyarosan – mindjárt egyszerre mind a két írásbeli megintést megküldték egy boríték alatt, hogy hamar átessenek rajta, s ne sokat bajoskodjanak aztán vele.

De még ez sem volt minden.

Mert még az a baj is hátra van, hogy az írók tudatlanok. Pusztán tudatlanságból követnek el néha olyan hibás dolgokat, amelyek nem ütköznek

ugyan semmi sajtótörvénybe, de azért a hatóságra nézve mégis kellemetlenek.

Ezekre nézve tehát fel kelle őket világoztatni.

Alig múlt el hét, melyen az összes szerkesztők fel ne hívtak volna a sajtóhatósághoz (és habár valaki pusztán borászati lapot szerkesztett is), meghallgatandók, hogy ebben és emebben a speciális ügyben minő magatartást kell követniök.

Ha adomagyűjteményt akarnék e helyütt adni, nagyon megtarkíthatnám vele e rovatot; de fenn akarom azt hagyni az élclapoknak. Csupán annyit jegyzek meg, hogy az ekként adott utasítások tömege nagyobbbrészt a legaprólékosabb kicsinységekből, semmiségekből állt, úgy, hogy érdemnek kell neveznünk a szorgalmat, mellyel azokat valaki fel bírta fedezni.

Hanem egyet a sok közül még sem hagyhatok említés nélkül.

Napóleon császár talán maga sem sejti, mily sűrű jegyzékváltásra adott okot a magyar irodalom és a cenzúra képviselői között magas életpályája különféle fázisainál fogva.

A decemberi coup d'état után minden magyar lapszerkesztőnek meghagyott, hogy Napóleonnól csak tisztelettel szabad emlékezni.

Ekkor aztán hát elkezdték őtet tisztelni.

Később jött megint olyan idő, amikor kiadatott, hogy most már talán jó lesz Napóleonnal olyan nagyon nem szimpatizálni.

Akkor aztán elkezdték Napóleont megint szabadon kritizálni.

Az 1858-iki attentátum után megint alá kellett írni minden magyar szerkesztőnek, hogy Napóleont nem szabad bántani.

Egy év múlva megint az jött, hogy Napóleont ismét kár lesz olyan nagyon tisztelni. Tíz hónap múlva ismét tisztelettel kellett róla emlékezni. És így tovább. Én valóban nem emlékezem rá, hogy hányszor írtam alá, hogy Napóleon császár irányában miféle véleményárnyalatokat kell felvennem mint engedelmes állampolgárnak.

Hanem hát annyi sötét panasz mellett az akkori idők cenzúrai viszonyai ellen viszont azt a méltányoló elismerést is fel kell említenem, hogy ha volt sötétség, az mindenki számára volt, s ha az akkori rendszer nagy embere nem engedé meg, hogy bizonyos fickók a magyar alkotmány mellett firkáljanak, úgy azt sem engedé ám meg, hogy más bizonyos fickók a magyar alkotmány ellen s annak valami surrogátuma mellett hengegjenek; s amint számos pecsét volt ütve annak a szájára, aki a fennálló rendszert kritizálni akarta, hasonló sorsban részesült az is, aki annak dicséretére próbálgatott volna szót emelni; kivéve természetesen magát az „Ein Rückblick” excelenciás szerzőjét, aki azután Széchenyi „Ein Blick”-jében olyan irgalmatlan

cenzorára akadt, hogy még most is vezekli Rómában élettörténetének keresztülhúzott lapjait.

Az abszolutizmus idejében nem volt a magyarországi sajtó fegyver a nemzet kezében, de nem is eresztettek rá, a megkötöttre egy másik fel-fegyverzett ellenfelet, hogy szabadon gázoljon rajta.

Tehát még nem jutottunk el a keserű pohár fenekére, melynek seprűjét kiüríthetni egy későbbi időszaknak tartatott fenn, amidőn a centralisták kerültek a kormányra; ennek vázlatát egy utolsó cikk számára tartjuk fenn.

VIII.

Azon idő alatt, hogy Benedek tábornok volt Magyarországon a kormányzó, enyhülni kezdte az irodalom helyzete.

A politikai irodalomnak megengedettett némely absztrakt alkotmányos fogalmakat újra pengetni, az élclapok tehettek anekdotákba és rímekbe burkolt célzatokat, s a költők énekelhettek hazáról, nemzetiségéről és szabadság után sóhajtozó népekről.

A kemény rendőrfőnök nem volt Benedek előtt grata persona. Akkoriban csaknem napirenden volt, hogy utcai kravallok legyenek Pesten.

Miből állottak ezek a kravallok?

Abból, hogy két-három ember hevesen beszélt az utcán, egypár fiatal embernek szokatlanul pengett a sarkantyúja, valaki tán egy éljent is kiállított valamire, valami víg társaság a Szózatot énekelte; arra azután megjelent néhány lovas- és gyalogcsendőr, azok segítettek egy kis zavart csinálni a járókelők között, arra kirukkoltattak egy osztály katonaságot, azt felállították az utcán, arra sok nép összecsendült bámulni és várni, hogy mi történik; lassankint ki-ki hazament.

A lapoknak egy szót sem volt szabad erről írni.

Egyszer Benedek kormányzónak eszébe jutott, hogy meghívja magához az akadémia tagjait. Ebéd után diskurzusba elegyedett velük. Az akkori rendőrfőnök népszerűtlen intézkedései miatt panaszkodtak neki többen.

– De hát ismert ön már valaha népszerű rendőrfőnököt? – kérdé hozzá fordulva a kormányzó.

– Ismertem, felelém. Hajnik Pálnak hívták; mikor magyar minisztériumunk volt.

Elmosolyodott rá.

Az akkori rendőrfőnök nem is sokáig maradt meg Pesten. Utána az akkori rendőrtanácsos, W. felügyelete alá jutott a sajtó; ki, ha a sajtószabá-

lyok szigora mellett is, de legalább emberileg bárít az írókkal, s nem kereste műveikben erőszakosan a tendenciát.

A rövid alkotmányos időszak alatt nemigen lehetett a sokáig elnyomva tartott irodalomnak gyorsan kifejlődni.

Azonban mégis sok becses mű jelent meg ez idő alatt is, mely régóta várt a feltámadásra.

Az 1861-iki politikai lapirodalmat nem vádolhatja senki túlságosan heveskedéssel. Az országgyűlés és a megyei közönségek visszhangja volt az, s hogy a közvéleményre mennyire nem hatott biztatólag a napisajtó, annak legvilágosabb bizonyága az, hogy az egy szűkkörű „Trombitán” kívül, mely inkább derűtséget, mint izgalmat keltett, az egész baloldalnak sok ideig nem volt semmi közlönye. Később a „Magyarország”-nak volt némi viszonya e párttal, de az sem tartott sokáig. A határozat-felirat hosszúságos vitái alatt a sajtó nagyon kevésbé buzdította a határozati pártot.

Ez az időszak szinte egy esztendeig tartott. November elején ki lettek hirdetve a kivételes törvények Magyarországon, melyek folytán a sajtóügyek a katonai törvényszékek felügyelete alá lőnek rendelve.

A Schmerlingi kormány, hogy ideálját, az ál-alkotmányosságot megkedveltesse, abszolutizmust hozott be Magyarországra.

Nem a katonai törvényszékek, de az abszolutizmus itt a gyűlöletgerjesztő. Mikor a kormánytól függ olyan törvényeket kiadni, amik szerint a leglojálisabb véleménynyilvánítás, a legindokoltabb panasz a lázítás és közcsendháborítás bűnei közé soroltatik, akkor törvényszékül a katonák még sokkal jobbak, mint a kormány kegyétől függő, törvénytelen állású polgári bírák volnának, kik a kivételes törvények végrehajtásából még érdemeket is tudnának maguknak csinálni.

A kivételes törvények hatását csakhamar megérezte a sajtó. A megyei közönségek és tisztikarok lelépése éppen akkor volt napirenden; de már azokat egy hét múlva a kivételes törvények kihirdetése után, bárha nyilvános tények voltak is, a hazai sajtó nem közölheté, csak röviden említhette meg, hogy itt meg itt egy megyei tisztikar ismét visszalépett.

Azt mondták, hogy a kivételes törvények azon új hivatalnokok védelmére hozattak, akik a leköszönt tisztviselők helyébe elvállalták a közigazgatás és törvényszolgáltatás kezelését, kinevezés útján.

Meg kell vallani, hogy ezen feladatukat híven be is tölték a kivételes rendszabályok.

Egy akkori időbeli szerkesztő azt az utasítást adta vidéki levelezőinek, hogy „Írjatok, barátim, ha akartok, Schmerling ellen, ha akartok, a római pápa ellen, ez talán mind szabad; de egy vármegyei esküdtet meg ne rójatok, mert azért mindnyájunkat becsuknak”. Ezt a jó tanácsot, úgy látszik, hogy nem a „Magyarország” szerkesztője adhatta levelezőinek, mert azt

mindjárt a provizórium első hónapjaiban perbe fogták egy megyei hivatalnok kar bírálataért, s levelezőjével és kiadójával együtt nagyhamar el is ítélték, kit egy esztendőre, kit két, kit három hónapra; a lapot végleg betiltották, s a biztosítékából kétezer forint bírságot lehúztak.

Ezentúl a szerkesztők és kiadók sűrű vendégei lettek a katonai lakatnyáknak, a Bolond Miska, a Fekete Leves, az Ország, a Hon szerkesztői egymás után állítottak katonai törvényszékek elé, sőt utoljára még a szelíd kedélyű „Idők Tanúja” is, és a magyar kancellária által protegált „Független”, sőt hogy a *tréfa* tökéletes legyen, még a kormány tulajdon hivatalos német lapjának a szerkesztője is odakerült be a börtönbe, a többi bűnösök közé. Igen, *tréfa* azoknak, akik ezt messziről nézték. Könnyű volt a szerkesztők sorsán nevetni! Hiszen nem tört bele semmi csontjuk. A katonák igen humánusan bántak velük. Szabad volt azt enni-inni odabenn, amit akartak, sétálni menni tetszés szerint, folytathatták odabenn a mesterségüket, többnek megengedtetett, hogy írószereket tartson, és dolgozzék. Én részemről tartozom elismerni, hogy szívélyesebb házigazdám sohasem volt, mint a derék József kaszárnnyi térparancsnok, s ha az ottani élményeimet összehasonlítom az ugyanakkori bécsi elítélt és bebörtönözött irodalmárokéval, akiket piszkos polgári börtönökbe, csalók és tolvajok társaságába csuktak össze, bizonyosságot kell tenni róla, hogy a katonai hatóságok börtönei rend és tisztaság és emberséges bánásmód tekintetében semmi kívánnivalót nem hagytak hátra, tehát nem a kiállott büntetés volt a rendszabály súlyosabb oldala, mert hisz ez olyan dolog, amire azt szoktuk mondani, hogy kitelik a maga feltjából.

De a roppant morális csapás, melyet e rendszabály okozott! Az volt az eredmény súlyosabb fele.

A sajtóval együtt le volt törve a közérület.

Bizonyosága ennek, hogy a provizórium első évében harminchárom magyar lap volt kénytelen megszűnni. S a sajtó közönsége közel huszonkétezer előfizetővel megfogyott, tehát felényire leszállt.

A közvéleménynek nem volt módja megnyilatkozhatni többé.

S ez még mind nem volt elég. A kormány nem érte be azzal, hogy a valódi közvéleményt elhallgattatta; még arról is gondoskodott, hogy annak helyébe egy látszatos közvéleményt plántáljon be. Négy év alatt a Schmerling-kormány másfél millió forintnál többet adott ki arra, hogy a szubvencionált sajtóval ellenkezőt hirdettessen, mint ami a nemzet vére, lelke, meggyőződése volt.

És ebben múlta felül elődeit, a Bach-kormány bürokratáit Schmerling soi-disant alkotmányos praxisa. Az abszolutizmus legalább mindenkinek azt mondta: „Csitt!”, a kormány rendszabályai nem szorultak senki helyes-

lésére; de a februári pátens hívei milliókat vesztegettek el arra, hogy sajtó útján magasztaltassák azt, amit mindenki megvetett, inzultáltassák azokat, akik, ha ellent nem mondhatnak, legalább hallgatni akarnak, s ha egy közülük, a hallgatást nem állhatva tovább, egy tiltakozó szót emel, bár a leglojálisabb hangon, a leghívebb intencióval, azt oly kegyetlenül üldözőbe fogják, ahogy Haynau idejében nem üldözték a szabad szót.

Tény az, hogy a legtöbb sajtóper nem a helybeli sajtóhatóságok feladása következtében indított meg, s tény az, hogy midőn a Hon a törvénytelen ségek ellen, melyeket a Schmerling–Nádasdy-kormány Erdély irányában szándékolt rendszabályul venni, óvatosan felszólalt – e nyilatkozata miatt a szerkesztő és kiadó háromszor állítottatott három különböző ezred katonai törvényszéke elé. Bürokrata törvényszék okvetlen elmarasztalta volna őket, de a katonai törvényszékek mindhárman fölmentették.

Ez volt a liberális osztrák centralisták rendszere. Utoljára gratulálnunk kellett magunknak, hogy az inzultáló polgári önkény elől a katonai fegyelem oltalma alá jutottunk.

Ez idő szerint három külön cenzúra volt az irodalom felett. Az egyik a rendes sajtóhatóság, a rendőri sajtószakosztály, a másik a helytartósági cenzúra, a harmadik a bécsi kormány cenzúrája.

Ezt nem tagadhatja senki, miután személyes ismeretségből merítem adataimat.

Mert hálátlanság volna tőlem, ha az elsőre, a policíalis sajtóhatóságra csak egy rossz szót is tudnék elmondani. Azok az urak azt teljesítették, ami hivatalos kötelességük volt, nem üldözték valami passzióval az írókat, s ahol lehetett, még segítettek is a megszorult szegény legényen.

Lehetett ott alkudni is.

Ha valami könyvben volt valami, amin fennakadtak, az író eljárt őket kapacitálni; ha nem lehetett, megengedték, hogy vágjon ki a könyvből egypár lapot, s írjon helyébe valami más bolondságot, s azzal szent volt a béke. A napilapból megjegyzték, amikéért a szerkesztő megüthetné a lábát a kőbe. Nem törölték ki. Hanem a masinisztának a nyomdában volt annyi esze, hogy éjfél után egy órakor nem rángatta fel a szerkesztőt párnái közül, hanem csak szépen kivette a megjegyzett cikkeket, összébb tolt a kolumnákat, a hiányt kitöltötte hirdetményekkel, s a szerkesztő csak másnap látta nagy megnyugodva, hogy mi „nincs” a lapjában ismét. Hanem ez hát nem volt cenzúra, csupán barátságos előre figyelmeztetés.

Néha ez is megtiltatott a sajtóhatóságnak. Magasabb helyről szigorú parancsok érkeztek, hogy ezentúl semmit sem szabad megjegyezni a lapban, hanem azonnal lefoglalni és pert indítani, elnyomni! Olyankor azután abszolúte hallgattunk minden közügyről.

Egy ily abszolút hallgatás közepett történt, hogy egy 1861-iki képviselőkből álló küldöttség egy díszalbumot adott át Deák Ferencnek a képviselők arcképeivel, s ez alkalommal mind az átnyújtó szónok, Eötvös, mind az átvevő remek hazafias beszédekben fejezték ki nemcsak a maguk, de az egész ország érzelmeit.

A szabadelvű lapok elhatározták, hogy e beszédeket egész terjedelmükben fogják közölni, s ha lapjaik lefoglaltatnak, nem engednek azokban semmit helyettesíteni, hanem hagyják elkoboztatni.

Úgy is történt. Másnap se a Pesti Napló, se a Hon, se az Ország, se a Pester Lloyd nem jelent meg. A sajtóhatóság valamennyit lefoglalta, s az illető szerkesztők álltak elhatározásuk mellett, hogy Eötvös és Deák beszédeit nem veszik ki hasábjaikból.

Nagy zaj lett ebből magasabb helyeken. Voltak olyan állambölcsek, akik azt tanácsolták, hogy be kell csukatni Deákot is, Eötvöst is. Hanem ezt mégis sokallták a jóból, s minthogy a szerkesztőket perbe fogni nem lehet anélkül, hogy egyúttal Deákot és Eötvöst is perbe fogták, inkább azokat is hagyták menekülni.

Hanem azért a két beszédet, Deákét és Eötvösét megkapta a közönség. Egy fiatal író, Reviczky Szevér (ki sokat ígérő pályája elején párbajban elesett) hirtelen könyomó gépet szerzett, és saját tenyerét sem kímélve a munkától, a két beszédet több ezer példányban kinyomatta. Ilyesmi természetesen magyar nyíltszívűség mellett titokban nem maradhatván, Reviczky is katonai törvényszék elé került, s mivelhogy engedélyezetlen nyomdát állított fel, azért elítéltetett száz forint büntetésre.

Ebből az esetből pedig az a tanulság jó magyar emberre nézve, hogy amidőn olyan jól tudja a nemzet, hogy a sajtó mily nevezetes tényező alkotmányos küzdelmeiben, ő is segítse a sajtót e küzdelemben. Ha a sajtó elnyomatása napjaiban a haza kitűnő fiai tettek volna hasonló fellépéseket, mint Deák és Eötvös, melyek lojalitási mérték szerint is egészen korrektnek mondhatók, akkor a sajtó nem jutott volna abba helyzetbe, hogy az első riasztó szóra rögtön megnémuljon. Azután a nemzet ne hagyná oda alkotmányáért küzdő sajtóját olyankor, midőn az legnagyobb veszedelemben forog éppen a kötelesség teljesítése miatt, mint tette 1863-ban, amidőn az üldözött lapokat a közönség sem pártolta érdemeik szerint, holott a nemzetnek lett volna kötelessége azoknak küzdelmét legalább anyagilag lehetségesíteni, a kaucióveszteséget helyreépíteni, a szubvenzionált lapok irodalmi kiállításának bősége mellett ezeket is a versenyzésre képesekké tenni. Mindennek, meg kell az igazat mondani, szüntelen az ellenkezője történt. Amint egy lapnak a szerkesztőjét elítélték, a közönség szétfutott tőle, mintha attól rezgett volna meg, hogy most mindjárt az olvasóra kerül a sor, s a kormány rendszabályai azáltal értek el leginkább célt,

hogy a szerkesztő bebörtönözésével együtt az irodalmi vállalatát is megbuktatták.

A hajdani hangos Budapest (1900)

Mikor a dél-olaszországi fővárosokat végigjárta az ember, ahol úgy kiabálnak az utcán, mintha fegyverbe szólítanák a lakosságot a hitetlenek ellen; pedig csak paprikát meg paradicsomot árulnak, s aztán visszakerül a kéj-utazó a magyar fővárosba, szinte meglepi az a csendesség, ami itthon minden utcát, piacot betakar.

Hajh, nem így volt ez a hajdani boldog időkben, amikor én Pestre fölkerültem ügyvédbojtárnak, akit még akkor jurátusnak híttak. Csak Pestről beszélhetek, Budára nem jártam. Ott csendesség volt. Annál több volt a hang Pesten.

Már korán reggel hangzott a kapuban a milimári leány csengő szózata: „Káfnz a Mili, oder a gutsz Obersz.” Utána következett a homokáruló aszszony erősebb hangja, mélabús akcentussal: „Káfnz Szóond!” Mert homokra nagy szükség volt akkor. Bizony nem eresztették ám be a parkettet viaszkkal, s nem kefélték fel csuszamlásra, hanem behintették a pallót tisztességesen szép apró homokkal, hogy tiszta legyen a szoba, ahogy az gyakorú tánkra termett népdal megörökíté:

*„Hogy itt a tisztán,
a palló deszkán:
nem leszek többet nyoszolyóleány
Nem ülök többet a vőfény mellé.
Ha leszek, leszek,
menyasszony leszek.
Ha ülök, ülök vőlegény mellé.”*

Következett bizonyosan erre az ószeres programszava, az orrhangon elzengett „Handle wósz!”, akit a kutyák megugattak. Kutyá volt minden háznál.

Még több baja támadt a házőrző állatokkal a drótos atyafinak, amíg a kapuban állva a jelszavát elkiáltotta: „Rájn pinte, héfe flikk!”, de annak már szeges végű botja volt, tudta védelmezni magát.

Honfitársa, az üveges tót már csak az ablakon kiáltott be: „Fénszter mók!”, de azt minden ablakon bekiáltotta.

Künn az utcán már hangosabban nyilatkozott a vállalkozási szellem.

A taksonyi szekeres kiabálta a saroglyából: „Krumpli káft!” félig magyarul, félig németül; a soroksári zsuppos gazda ellenben egész korrekt németiséggel: „Strowa káft!” A versegi meszes ember annál szebben tudta kivágni ezt a szót: „Ka–lik!”

Olasz nyilatkozat is érvényesült: a salamuccio nagy szatyorról a vállán ügetett végig a gyalogjárón, ez egyetlen szóból álló programmal: „kező”, ami olaszul valószínűleg sajtot jelent.

Azonban a magyarságnak is elég lett téve az olajáruló palotai menyecske által, aki ezt a szót: „Olaj–it!” olyan pompás gixerrel tudta kivágni, hogy annál szebbet az operában sem lehetett hallani. Az pedig nevezetes olaj volt: parasztszítán facsart lenmagolaj: ami a bohémvilág s a gurmand demokrácia előtt nagy kedveltségnek örvendett mint kiegészítő része a lenmagolajos káposztának, ami netovábbja a delicatessenek.

Határozottan sovíniszta volt különben a köszörűs, aki az utcán gyakorolta a művészetét, mert az nem énekelt mást, mint „Két garas éles, egy garas fényes!” A mostani örült köszörűsök nem kiáltanak semmit.

Ellenben a dunavizes embernek hite és meggyőződése tiltotta más nyelven árulni a vizet, mint németül: a kétkerekű kordé mellett hol maga, hol a felesége jajdulva fel e szóval: „Dónawó–ósz!” Néha a kordéba fogott szamar is sietett közbeénekelni, ami szép triót adott ki.

Rokonszenves alak volt a többek között a sípoló rongyász, aki targoncáját mindenféle üvegből készült drágaságokkal körülaggatva, tilinkóbilligetéssel járta végig az utcákat; a kapukon „Hó–ózz ringyet-rongyot kenderkócot, üveget, csontot hó–ózz!” Ezt nem ugatták meg a kutyák: a gyerekeknek pedig éppen kedvence volt: rubintos gyűrűket osztott nekik – ólomból.

Egy ilyen rongyszedő nagyra fölvitte a dolgát, meggazdagodott: a fia aztán nagy préda lett. Egyszer az apa akkor nyit be a kávéházba, mikor a fia javában traktálja a korhely kompániát. Az öreg odaszólt a fiának: „Szám! Te még *sípolsz!*” – S bizony sípolt.

De mégiscsak legnépszerűbb alak volt a városban az a fehér kötényes legény, aki egyik kezében szénnel fűtött pléhatlant, a vállán gyékényszatyrot cepelve, e buzdító szót hangoztatá: „Warme würost!”

Egyszer a Zrínyibeli hazafiak rávették, részint biztató szóval, részint susztertallérokka a derék kikiáltót, hogy kiáltsa ezentúl magyarul e közkedvességű hirdetményt: melynek formulája ekképp hangzott: „Tüzes, meleg, forró, lánggal égő kolbászt!” Erre én jól emlékezem. Azonban nem sokáig gyönyörködhettem benne, mert a városkapitány betiltotta ezt a nyilatkozást, azt adva okul, hogy annak a dallama nagyon hasonlít bizonyos liturgia végső verséhez.

A fiáker-állomásoknál nagy volt a vitatkozás a kocsisok közt, melynek tenora megközelítette egynémely községtanács parlamenti értekezését, félbeszakítva a közeledő kuncsaft által, akkor: „Fahr mer euer gnadh?“, s aztán hangosan az „Aufgeschaut!“

Egyszerre megelevenül az utca: gyermeksereg rohan előre nagy hűjjahóval, középen a vándor komédiáscsoport. Elöl egy kétpúpos teve, melyen piros ruhás szerecsen ül, kétfelől keze ügyébe eső üstdobokat püfölve, nyomában a társaság primadonnája flincerlis szoknyában, fehér lovon ülve, bohócok gyalog és tenyerükön járva, hátul az ezermester, rab-szolgáktól húzott kurrikulumon, tollas sisak a fején: deklamál hétféle nyelven, s árul hétféle balzsamot potom áron: ellenben fogat húz ingyen.

Beljebb hatolva a városba, ott találjuk éppen a Nemzeti Színház tözsomszédságában, a régi botanikus kertben az állatseregletet. A kapuban cilinderkalapos úr fújja a trombitát keservesen, s közbe-közbe magyarázza ékes magyar nyelven, hogy odabenn a deszkabódében látható „Tefe, mefe, korkodélus, amerikai majom.“

A városház előtti téren cigányzene hangzik, ott táncolja a verbunkost hat szál huszárlegény, biztatva az ácsorgó fiatalságot: „Csapj fel pajtás, katonának!“ Akit elránthattak, mindjárt fejébe nyomják a pántlikás csákót, úgy viszik danolva magukkal végig az utcán.

No, de déli tizenkettőt üt az óra: itt az ideje a marhahajtásnak. Bömbölő gulyákat terelnek keresztül a város legszélesebb utcáin, kísérvé mészaroslegényektől és óriási szelindekektől. Akad egy tulok, akit elővesz a rossz sejtelem, kitör a csapatból, neki az útnak, merre tág a világ. Annak aztán utána valamennyi szelindekkel; hangzik az uszítás jelszava: „Fassz órwájschel!“ (Fogd a fülét!), míg végre elfogják, s kötelet kötve a két szarvára, hozzák nagy diadallal vissza, kutyák csaholása s ötven gyerek zsivaja mellett, kik az utcát széltében elfogó kötélbe kapaszkodnak.

Ez a jelenet is elmúlik, szabad tér marad a verklisnek az utcán, aki a felesége éneklése mellett nagy viaszkos vászonról magyarázza a legújabb hírhedett gyilkosságot a kíváncsi közönségnek, melyet széjjelriaszt a nagy ostordurrogással, csengéssel vágtató gyorskocsi, meg a trombitaszóval érkező delizsánc.

Aki még többet akar hallani, kimegy a Duna-partra, ahol mindenekfelett gyönyörködhetik a nagy terjedelmű kofaasszonyok kölcsönös nyájaszkodásaiban, melyet kórusként kísér a Duna-parti cölöpverők sulyokpuffogása, megelőzve e csatakiáltástól: „Hóba cziba, húzd rá!“ mely tíz kötélnek egyszerre megrántását eredményezi. Mélabúsan vegyül közé a Dunán felfelé vontató hajós, fullajtárok folytonos kiabálása a lovaikra, akiknek a megrakott gabonás hajóról másfél öles bükkfa tülökkel adnak utasítást, melynek hangja mérföldnyire elhallik.

Délutánonként zeng az utca a polgári zenekar gyászindulójától. Előkelő halottat kísérek – kifelé menet Dom Sebastian kardalával, visszajövet a „meghalt a cselszövő”-vel a gyászoló családot.

Aztán következik az esteli harangszó, melynek hangját még nem nyelik el a háromemeletes házak utcásorai, mint most. Csak a hazatérő társzerek zörgése van még hátra.

Kilenc órakor megzendül a zapfenstreich. Tizenkét ezreddobos egy sorban végigmasírozik a Károly-kaszárnya előtti széles országúton, s veri a takarodót, melynek dobpergését az utcai fiatalság kíséri az ismeretes nótával: „Haza, haza, jó katona! Otthon vár a jó vacsora!”, vagy a másik variációt, ami sokkal elhíhettebb: „Kenyeret, kenyeret, kettőt, kettőt. Csontot, csontot, másfél fontot.” A Neugebäude négy szegletén ellenben trombitaszóval ismétlik a hívogató szót a lovasoknak: mire siető katonák léptei verdesik a járdát. Egy órával később, mikor a színházak záródnak, megindul a kocsizörej, ekvipázsok, fiákerek robognak végig az utcákon, a gyalogjárók hangosan közlik észrevételeiket a darab fölött, s búcsúznak egymástól, csengetnek a kapukon, ahol az nem használ, ütik a bot fejével az ajtót; míg a zaj elcsendesültével szóhoz juthat az ábrándos gavallér, ki imádottságának éjjeli zenét ad az ablaka alatt: a cigányok érzékenyen húzzák a vagabundenpolkát a csendes éjszakában.

De azért még nincs vége a város hangjának.

Éjfél tájon megnyílnak a Zrínyi, a Két pisztoly ajtajai, s nyomul előre a magát kimulatott jurátussereg, ott benn hagyva a pipafüstös odúban a kozákokat.

Végül énekelnek az utcán. A legújabb gúnydal ez, melyet stájeris nótára énekelnek: „Már Isten néki, / Szokjunk rá, járjunk rá / A német tánra. / Úgy is már régen Rászedtek, rávettek / A szolgálánra.”

A danoló csoport az utcát szelvében elfogva vonul végig az országúton. (Akkor még úgy hitták.) Közbeesik a szabólegények herbergje. Azok is mulatnak, valami lakozásuk van: a nyitott ablakon át kihangzik az utcára a nóta:

„Attila, Lehel, Árpád, Elmúlt dicső unokád!”

Micsoda? A szabólegények merészkednek Attiláról, Árpádról énekelni! A jurátusok csak azért is német nótára gyűjtanak rá a herberg előtt:

*„Als die Schneider Hochzeit hatten, Da waren alle froh,
Da tranken alle Schneider, Neunundneunzig Schneider
Aus einem Fingerhut, Aus einem Fingerhut.”*

Erre a gúnydalra a hős szabólegények kirohannak az utcára, s halálra szánt elkeseredéssel kemény verekedést kezdenek a jurátusokkal, aminek talán nibelungi harc lett volna a kimenetele, ha hirtelen dobpergés nem vegyül a zaj közé. Íme, itt közeledik lélekszakadva egy szál városi hajdú, sebes pörgetéssel verve a dobot. Ez azt jelenti, hogy „tűz van!” Félreverik a harangokat: minden toronyban „bimm, bamm!” Ha egyik elhagyja, a másik folytatja. Erre jurátusok és szabólegények mind rohannak a hajdú után a tüzet eloltani, ami a publikum dolga.

Így végre elcsendesül a város, csak a dunai malmok pitléinek kelepelése s a várost körülvevő mocsarak békamillióinak brekegése tartja ébren az éjszakát, föl-fölriasztva a kaszárnyák előtt strázsáló katona jelkiáltásától, mely a város végéig elhangzik a csendes éjszakában: „Ablögst! Halt wer da? Patrol vorbeil!”

És most mind ennek a szép hangos világnak vége. Csend uralkodik Budapesten.

Március tizenötödike Bécsben

A császár kezében tartotta már a tollat, előtte feküdt a „Konstitúció”. Körülötte összegyűlve az uralkodócsalád tagjai s a trón magasallású tanácsadói.

A császár kezében tartá a tollat. Rokonság, tanácsadók két részre voltak oszolva: az egyik biztatta, a másik lebeszélte.

Künn a piacon, az utcákon fegyverben állt a diákság, a nemzetőrség, s a glacis-kon a katonaság; a fegyverek töltve tűzzel, s a szívek is töltve tűzzel: – ki tudja mi lesz, ha ez a két tűz összeér.

Ekkor haragba jött a császár, s azt kiáltá a kezét visszatartó főembereknek:

– Bin ich der Kaiser, oder bin ich's nicht?

*

Az egyetemtéren s aztán fel a két Bäckerstrassén, egész a „Lugeckig” hadirendben volt felállítva az összes egyetemi fiatalság, ezrekre menő. Egyik óranegyedről a másikra biztatták őket, hogy mindjárt jön a konstitúció, csak még egy kicsit legyenek türelemmel. Az pedig a fiatalságnál hamar fogytán van.

Ha soká késik, amire várnak, tömegesen fognak megindulni a Burg ellen, s aztán az egész nép velük megy.

Volt dolguk a szegény professzoroknak, ezúttal katedra nélkül, tartani a praelekiót a harcvágyó fakultásoknak; amik között legtettekrekeszbb volt a filozófiai testület. Jogász, orvos, teológus mind hagyta magát kapacitálni, csak a filozófus nem. Az már ismerte a szofizmákat, és analizált.

Egyik küldöttség a másik után ment fel a Burgba, hogy megvan-e már? Egyik hírnök a másik után jött le a Burgból, hogy csak még egy kicsit tart-sák vissza! Már bele van ütve a tintába a toll!

A föld égett az emberek lába alatt!

Az utolsó követ az aulától egy fiatal költő volt. Azt is Kaisernek hítták.

A Burgnak azon kijáratánál, amit az „Óriások kapujának” hí a népajk, szembetalálkozott vele Reischach báró.

– Itt a konstitúció! – mutatja neki az aláírt lapot, de még nincs több be-lőle, csak ez az egy példány. Előbb ki kell nyomatni.

– A nép türelme nem tart odáig, míg ez ki lesz nyomtatva.

– No, hát hirdesse ön ki!

– De hogy hallja meg egész Bécs az én szavamat?

– Vigyen magával lovas trombitásokat.

– Hol vegyem azokat?

– Itt a magyar és az olasz gárda trombitásai.

Mentek a gárdakapitányokhoz trombitásokat kérni.

A gárdakapitányok azt mondták, hogy szívesen odaadják, csak adjon rá engedélyt a városparancsnok, Windischgraetz.

Futottak Windischgraetzhez.

Annak az előszobái tele voltak főtisztekkel, keresztültörtek rajtuk.

– Itt a konstitúció! Kérünk négy gárdatrombitást.

Windischgraetz azt mondta, hogy a gárdatrombitásoknak nem ő paran-csol, hanem a főudvarmester.

Ekkor visszasiettek az udvarra, s magukhoz a gárdistákhoz folyamod-tak: azok aztán a maguk szakállára odaadták nekik a négy trombitást.

– De már most magam csak nem hirdethetem ki gyalog a négylovas trombitás között a konstitúciót – mondá a költő.

– Nem ám! A költőnek a lovát pedig a Helikonon tartják, s az messze van.

– Ki ád frissen egy lovat?

A gárdisták nem adhatnak, mert azoknak minden percben készen kell lenniök, hogy felnyergelt lovaikra pattanjanak.

– De hiszen háromszáz ló áll a Burg istállóiban.

Azok fölött meg a főlovászmester őrökodik.

Futottak a főlovászmesterhez.

Az meg azt mondta, hogy Lajos főherceg engedelme nélkül nem adhat lovat.

Ebben a kétségbeesésben vágat a Burg udvarába Breuner gróf, meghallja, hogy mi baja van a költőnek; azzal leugrik lováról, feldobja a nyeregbe a múzsafit a konstitúcióval együtt, s azzal előre a négy trombitástul közrefogva, legelőször is a Kohlmarkton, s aztán végig a város minden piacán, ahol legsűrűbb a néptömeg.

*

Ebben a pillanatban érkezett a magyar országgyűlés küldöttsége Pozsonyból, élén Kossuth, Batthyány, Teleki László, Andrássy Gyula. Hozták a magyar országgyűlés feliratát az uralkodóhoz; hogy tegye boldoggá a szabadság áldásaival minden népet.

A magyar küldöttség a konstitúciót hirdető csapatja a Fetzet kávéház előtt találkozott össze. A magyaroknak le kellett szállni a bérkocsijaikból: a németek tenyereiken emelték le őket.

Itt tartotta Kossuth legelső beszédét a németekhez németül. Innen csak gyalog lehetett továbbmenni a sorfalat nyitó néptömeg között, elől egy magyar jurátus, a nagy selyem háromszínű lobogóval, mellette egy német aulista, a szurony hegyére tűzött Konstitúció hirdetményel.

A lelkesedés őrjöngése volt ezen órában az egész városon, minden ablak kinyílt, a nők fehér kendőket lobogtattak az érkezők elé, a férfiak arca ragyogott a lángtól, szeme az örömtől; türelmetlen vér, mely ma kész volt halálsebeken át elfolyni, felforrtában az arcukon akart kitörni. Minden ember ölelte, csókolta egymást, nem volt idegen, nem volt ellenség, testvér volt minden.

Az öröm vihara nőttön nő útjában, s tetőpontjára hág, mikor a „Lugeck” szögleténél az egyetem közelébe ér. Ott már reggel óta áll hadirendben nyolcezer diák, s mindegyiknek ott van a zsebében – a vörös kokárda.

Ekkor a tömegben keresztültöri magát egy szőke, kék szemű ifjú, fehér szalaggal a derekán, s kivont kardjára tűzve hozza az első nyomtatványt, mely a szabad sajtó alól kikerült. Az első szó a nyomtatványon: konstitúció. Ez az ifjú volt Giskra.

Egy vulkánkitörés volt az örömiadal, a győzelemordítás, ami a jelentést követte: s arra megszólalt a szomszéd jezsuita templom tornyában az estharang. Az utolsó válságos óra volt ez!

Ekkor Giskra a kardjával inte a tomboló tömegnek.

– Imára!

S arra mind a nyolcezer ifjú egyszerre térdre ereszkedett, s úgy várta végig, míg a harangszó utolsót kondul: egy kisfiú, az aula dobosa, ütötte hozzá az imát jelző dobbanásokat.

Soha buzgóbb, igazabb ima nem szállt föl az égre ennél.

*

Kossuth, Batthyány, Teleki, Andrássy még együtt találták az aula fiatal-ságát: itt tartotta Kossuth azt a beszédet németül, amit egy kortárs így nevez el: „Harmonischer Cataract.” (Az összhang zuhatagja.)

A magyar küldöttség innen a Karinthe utcába vonult, s a „Károly Főherceg” Szállodában pihent meg.

Annak az erkélyéről tartotta Kossuth harmadik beszédét a bécsi nép-hez, átadva annak a magyar nemzet üdvözlését, felszólítva a különajkú népeket, hogy tanulják szeretni egymást.

*

A magyar küldöttség, amint átöltözött, sietett egyenesen a Burgba.

Jellemző volt e napra nézve az is, hogy akkor szabadultak ki a „gyer-mekek” a hosszú fogság alól, amit gondos szüleik ítétek rájuk.

A zűrzavaros időben mindenki otthon tartotta a gyermekeit, az utcákon nem jó volt azoknak járni. – Március 15-én kihozták a gyermekeket is a szabadba. A szabadság tolongásától nem kell félni, az nem tapos el senkit. A szabadság zűrzavarában nem kell féltetni a gyermeket, nem téved az el benne.

Mikor a Mehlmarkton végigvonult a magyar küldöttség, már akkor nemcsak férfiakkal, de nőkkel és gyermekekkel is tele volt a tér; egy fiatal anya magasra emelve tartá karjain kisgyermekét, aki kalapját lobogtatva kiáltozó: „Éljen a magyar!”

Kossuth kivette az anya kezéből a gyermeket, s karjára emelve meg-csókolta azt, s aztán a gyermeket ölében tartva mondott egy beszédet a bécsieknek, melynek vége ez volt:

„Ez a gyermek egyike a szabad Ausztria jövőd polgárainak. Mire fér-fivá nő, már akkor a szabadság az egész emberiség köztulajdona lesz. Ezeké a boldog jövőd. Éljen az ifjú kor!”...

Ha igazat akartok mondani, mondjátok rá, hogy jó próféta volt.

*

Bécs városa azt a diadalnapot még az éjszakára is kinyújtotta. Nagy-szerű fáklyás zenét rendeztek ez éjre az alkotmányadó császár tiszteleté-re. Abban a magyar országgyűlés deputációja is részt vett; a felvonuló zenekarok felváltva játszották az osztrák néphimnusz s a Rákóczi-indulót, azokon a helyeken pedig, ahol a szabadságharc első áldozatai elestek, rögtön átcsaptak a Don Sebastian ismeretes szép gyászindulójába. Azt írja egy akkori riporter, hogy volt a magyar urak között egy mágnás, aki

minden németet sorba ölelt, csókolt, s folyvást mondta, hogy: „Nit deutsch, nit deutsch!” (Dejszen az olyan magyar mágnást, aki németül nem tud, rég pénzért mutogatták volna idehaza!)

Éjfél után két órára elcsendesült a nagy öröm: a diadalmámborban, testvéri ölelkezésben kifáradt magyar és német átadta magát a megérdemlett nyugalomnak.

A Lipótvárosban nem volt este színielőadás. Carl színiigazgató az egész férfiszemélyzetet fegyverbe állította (jobb lett volna pedig, ha a női személyzetet állította volna fegyverbe), s azokkal megszállotta a Ferdinánd-híd és a Tábor-híd átjáratait. A publikum tömegesen járt bámulni az ingyen látványt: Nestroyt és Scholzot a silbak szerepében.

Hát egyszer úgy két óra tájon valami távol riadal támad a Prater felől, s vereslő tűzfény világítja be a kimagasló házak falait. Rémülten futó nyargoncok érkeznek: „A nép fellázadt! A népnek suvix az alkotmány s a sajtószabadság pomádé! A népnek reális dolgok kellenek! A proletárhad megrohanta a Tandelmarkot, kirabolt minden boltot, s gyűjtogatni kezd.” Egy vágató dragonyos, ki futtában elvesztette a sisakját, jött lelkendezve tudatni, hogy már itt a Sisera hadai; ő maga menekült közülök hírmondónak.

Jaj, szegény színházigazgató! Neki kell most megvédeni az egész várost! Nosza, két részre osztani a tábort! Aztán Schlagwortra Nestroy, jelelésre Scholz! Most tessék válogatni, hogy kinek kell a „hős” szerep! Az egyik rész menjen a veszedelem tájékára rekognoscírozni: a másik itt marad, s védi a hidat, mint Horatius Cocles!

Soha ilyen főpróbát! Soha ilyen lámpalázat! Új darab, be nem tanult szerepek – aztán semmi sűgő!

A vereslő tűzfény pedig egyre közelített a Jägerzeilén fölfelé, a vágóhíd felől. A színészek segélycsapatokért folyamodtak a közeli „vörös torony” kommandánsához: de az azt felelte nekik, hogy ő maga is csak annyi várórséggel rendelkezik, amennyi a rájuk rohanó néplavinának a fél fogára sem elég. Be is záratta a kaput, hogy a színészármádia a hátán ne hozza be az ellenséget.

Most aztán a szegény múzsafiaknak igazán elől tűz, hátul víz! A félelmes riadal s a fenyegető tűzfény egyre közelebb jön.

Egyszer a karmester, akinek legjobb füle szokott lenni, azt mondja: „Attánzion!” – E lármahangokból hegedű és klarinét hallatszanak ki! Akik rabolni, gyűjtogatni akarnak, nem hordanak magukkal hegedűt, klarinétot. Hallgassuk tovább!

Volt, aki már hallott ilyet; hisz ez cigányzene!

Most már a muzsikások bátorsága egészen helyreállt, kapták a fagótot, akarom mondani a mangalétát megindultak bátran a közelítők felé. S íme,

kik jöttek rájuk szembe? Nem rabló, gyűjtogató gyülevész, hanem magyar jurátusok, az országgyűlési fiatalság in massa Pozsonyból; kik, meghallva, hogy a bécsi fiatalság az alkotmányos szabadságot vívja, gőzhajóra kaptak, felrohantak bajtársaik segítségére, praktikus emberek módjára hoztak magukkal kardot is, fáklyát is: kardot, ha nagy áron kell megvenni a szabadságot, fáklyát, ha ingyen, jókedvből adatik meg. Csárdáshang és „éljen” kiáltások voltak azok, amik felverték a császárváros nyugalmát: „éljen” kiáltások, amik után a „német” volt ragasztva, aminőt sohasem halott se Bécs város, se ez a kerek föld, se a többi hét planéta.

Lett aztán a félelmes nagy találkozásból még nagyobb ölelkezés.

Ezért mondtuk amott följebb, hogy okosabban tette volna Carl direktor, ha a női személyzetet állította volna fegyverbe!

A barátság nagy hirtelen meg volt kötve; de most aztán „Hová menjünk?” Éjfél után két órakor.

Harcolni nem volt már ok; az alkotmány meg volt adva; de annál több ok volt fáklyás zenét adni.

Kinek?

Hát Kossuthnak, aztán meg a királynak.

De azok a belvárosban laknak ám, s Bécsnek még akkor kapui voltak.

– Micsoda? – ordított fel az álmából felrándított parancsnok a Vörös Toronynak. Még egy fáklyás zene! Ráduplázni a fáklyás zenére! De már abból nem lesz semmi!

A magyar fiatalságnak okos ember volt a vezére, Szarvady Frigyes: ez kapacitálta őket, hogy biz az mégis nem jó lesz éjfél után két órakor, mikor már aluszik a német, azzal ébreszteni fel, hogy „Meghalt a cselszövő!” Maradjanak csak idekinn.

A Lipótvárosban még akkor nem álltak azok a nagyszerű vendégfogadók, amik most; az Arany Bárány nagyhamar megtelt az öregebb fiatalsággal, de egypár száz jurátus még mindig kinnrekedt az utcán; azokat nem lehetett hevenyében elszállásolni, mikor zárva volt minden kapu. Hogy töltik el azok az éjszakát?

Hogy tölti el az éjszakát a magyar jurátus, ha nincs hová lefeküdni, de van jó bor és cigány? Hát úgy tölti el, hogy táncol, míg megvirrad.

Ott hevenyében tüzet raktak a Jägerzeile közepén, de azt se maguknak hanem a cigány számára, hogy meg ne gémberedjék az ujjá a hegedűhúron, s ott járták a csárdást kivilágos kivirradtig.

A jámbor németek egyik-másik kávéházból padokat, pamlagot hordtak ki az utcára a számukra; de nem kellett az a jurátusnak, engedte azokra a színházi nemzetőrséget letelepedni: ott mesélte el Nestroy: hogyan járt ezelőtt egy hónappal, mikor színpadon a „Bemoostes Haupt”-ban egy Lumpot játszott, aztán azt improvizálta, hogy a keblére nyúlt, mintha vala-

mi bogarat venne onnan elő, mely ismeretes nagy emberbarát s külső színére nézve egészen hasonlít a Bécsben letelepült jezsuita szerzet kámzsája színéhez, akik magukat akkor ligurianusoknak nevezték. – A lump, amint megroppantja a kebelbarátot az asztalon, azt mondja rá: „Das war auch a Ligurianer!” Lett rá nagy taps, s másnap huszonnégy órára becsukták a dutyiba Nestroyt az improvizációért. – Harmadnap megint adták a darabot. A közönség várta, hogy Nestroy elmondja-e megint a veszélyes improvizációt.

A némajáték most azon módon ment végbe, csakhogy ezúttal e szavak kíséretében: „Das war der andere!” Erre aztán nem lehetett becsukni.

Erre aztán ugyanarról a rovarspeciesről mondott a bécsieknek Somogyi pátri egy még jobb anekdotát. Somogyi pátri volt már valami ötvenesztendőös jurátus: ő volt valamennyiünknek az ősapja; mindig sarkantyús csizmában járt, s szegesfejű buzogányt viselt sétatotnak. Itthon is elmondta azt az anekdotát nekünk a Pilvaxban arról a bogárról, ami a bécsieket úgy extáziálta, s ha én azt leírnám, nagyobb kelendősége lenne, mint Herman Ottó filoxérájának; de hát „moderata durant” és „ne quid nimis” – keveset a jóból.

Elég az hozzá, hogy reggelig táncolták a csárdást a jurátusok a némettel, s reggelre mind a pamlagon hevert a német, a juratus mégis járta; ivának pedig magyarok és németek nagy barátságot – örök időkre egymással: Bécs városában március tizenötödikén.

Adatok a magyar szabadságharc kisebb történetéből

A hadvezérek számára akad historikus, a köznépről, a közkatonákról ki győzne beszélni?

Legyen e néhány adat a magyar nép dicsőségének hajótöréséből néhány megmentett deszkaszál.

Ez adatokat nem azért jegyzém fel, mintha ezek volnának a magyar népelet legfényesebb vonásai, hanem egyedül azért, mivel még ezek sehol sincsenek megírva.

Adatok a magyar szabadságharc kisebb történetéből

Becsületes hírmondók

Zala vármegye jó távol esik Debrecentől, közte fekszik a Duna és a Tisza és a Duna-Tisza között a császári hadsereg.

Mégis minden héten jöttek fel onnan közönséges parasztemberek Debrecenbe, megtudandók, hogy állanak ott az ország ügyei? Ott a kiadott proklamációkat, hírlapokat, tudósításokat elrejtették jól igénytelen zsíros szűreikbe, s úgy tértek vissza ötven mérföldnyi távolban lakó társaikhoz, tudósítást hordva nekik a magyar kormányról.

A falvak népei összehordtak számukra a néhány forintnyi útiköltséget, s a közrendű szegény ember gyalog felvándorolt Debrecenbe, néhány forintjával. Senki sem kötelezte rá, senki sem jutalmazta meg érte, még csak nevét sem írták ki az újságba, s a szegény ember mégis oly híven elvágta a rábizottakat, oly ügyesen, oly óvatosan.

Mit visz kend?

A Pest körüli falvakból hetivásárookra bejárt a környék földműves népe. Mikor visszafelé jöttek, hánynak ült szekerén egy-egy szökevény honvéd, zsíros gubába takarva, vagy egy előkelő úri hölgy, hátán puttonnyal, feje tarka kendővel lekötve, ki férjét indult keresni a magyar táborban!

Egyszer egy ily paraszthoz egy jól öltözött férfi közelíte, s félrehíván, megszólítá:

- Kend jószívű embernek látszik, földi.
- Miért volnék rossz, jó uram? Magamnak vagyok jó, ha vagyok.
- Lehetne-e kenddel egy okos szót szólni, földi.
- Csak tótul nem, nagy jó uram.
- Tudja meg, hogy én üldözött ember vagyok, akit a városban mindenütt keresnek.
- Hát ne maradjon itten.
- Kivinne-e kend engemet magával?
- Hogyne vinném!
- De ha elfognak bennünket?
- Már uram, ha ön feláldozhatja magát, én is feláldozhatom magamat, hat porontyom marad árván, az Isten majd apjuk lesz nekik.

S azzal betakargatta a szökevényt egy gyékénybe, odatette maga alá, ráült és hajtatott vele kifelé a városból.

A sorompónál megállítják az örök, s elkezdik szekerét összevissza kutatni:

– Hát ebben a gyékényben mi van? – kérdi egy. – Úgy néz ki, mintha ember volna benne.

– Hát persze – szolt lélekjelenléttel a pór –, Kossuth van benne maga.

Az örök nagyot nevettek a tréfán, megveregették a tréfás öreg vállát, az pedig lovai közé vagdalt, és elhajtatott, danolva, fütyülve, mint aki most jön legjobb kedvvel a kocsmából.

Több ész kell, mint erő

Egy osztrák tábornok egyikére a legnépesebb magyar városoknak egy peremptorius parancsban ráizent, hogy számára legrövidebb idő alatt hatvanezer részlet szénát s annak megfelelő zabot készen tartson.

A polgármester legnagyobb utánjárás mellett sem bírta a kitűzött időre ötezer részletnél többet kiteremteni, s egész deferenciával tudósítá a tábornokot, hogy a tervezett és effektuált számok közt rettenetes nagy a különbség.

A tábornok azt izente vissza, hogy ha a kívánt mennyiségből csak ötven részlet fog is hiányzani, a polgármestert felfüggeszti, s a várost megsarcolja.

A népség, megértve e vigasztalást, azt mondta rá, hogy miután a hatvanezer részletet semmi esetre sem lehet előállítani, s eszerint a város úgylis mindenesetre megbüntetik, tehát már most a meglevő ötezer részletet sem küldik el, mert úgylis mindegy.

Azonban a polgármester okosabbat gondolt. Megtudta, hogy a szomszéd városban a horvátországi bán állomásoz, egy deputációval átment hozzá, s igen nyájas üdvözlettel kívánta nála tiszteletét tenni. A bán éppen jó kedvében volt. Megtetszettek a zsíros szájú magyar emberek neki. Sokat beszélgetett velök, egészen megszerette őket.

– Csakugyan egyedül azért jöttek önök – kérdé –, hogy velem találkozzanak?

– Sőt, még valami másért is. Vagy ötezer részlet szénát készítettünk össze excellenciád hadserege számára, azt kívántuk átajánlani.

Az altábornagy még kellemesebben lőn meglepetve e megelőző kedveskedés által, most már még barátságosabban marasztotta látogatóit; de azok már akkor kászolódni kezdtek, kalapjaikat vették.

– Hova sietnek olyan nagyon?

A deputáció úgy tett, mintha átallaná megmondani, végre nagy unszólásra a polgármester így szól:

– Már csak nem akartuk megmondani, de ha excellenciád parancsolja, hát legyen: – ide kellene mennünk a szomszéd városba; ez s ez a tábornok úr el akarja tőlünk magának vitetni azt a szénát, amit mi ide szántunk. Elmegyünk hozzá – akárha becsukat bennünket, nem tehetünk róla, de mi egyszer azért zsugorgattuk, hogy ide adjuk.

Az altábornagy nem bocsátotta őket: „csak menjenek haza, semmitől se féljenek, monda, majd elvégzi ő azt maga a tábornokkal.”

Csakugyan fel is küldé a tábornokát Budára, s azóta mindég őszinte pártfogója volt a barátságos magyar városnak.

Ezen jelenet ugyan költőibb végű lett volna, ha a polgármester az egész várossal kaszára kapva, magát leaprítettatta és a várost felgyújtatta volna, s voltak nevezetes emberek, kik apprehendálták tőle, hogy ezt nem tevé, én azonban ezen eljárását sokkal esélyesebbnek találom.

A markotányosnék

A markotányosnék eredeti kiegészítő része egy hadseregnek, kiknek pálinkáshordója gyakran egyenlő szolgálatokat tesz a csatában a muníciós szekerekkel.

Bár nem vesznek részt a csatában, nekik is ott kell lenniök, ahol legnagyobb a veszély, mert hisz az ágyútűz meleg, a katona megszomjazik benne, s ha ilyenkor egy ital frissítőhöz juthat, új erőre kap tőle.

A schwechati csata idején egy markotányosné ott forgolódva a huszárok körül, hol legsűrűbben hullottak a golyók, figyelmeztették a jó hadfiak, hogy menjen az útból, mert még valami éri.

S íme, alig mondá, hogy „nem megy”, jön egy hatfontos golyó, s éppen a háta mögött esik le a földre.

A föld akkor éppen rendkívül sáros volt. A puha földrétegből nem ugrott fel oly erővel a golyó, mintha kemény földre esett volna, de annyi demonstrációt mégis tett, hogy a markotányosné háti kosarát meglökve, azt kosarastól vagy háromlépésnyire eltaszította.

– Ejnye! – kiált fel az, szidva a tovaguruló gömböt –, inkább magamat ütött volna agyon, minthogy valamennyi pálinkásüvegemet összetörte.

Kívánsága nemsokára betölt. Ugyanazon huszárok, akik akkor figyelmeztették, mikor egy óra múlva visszavonultak, az árokban látták fetrengegni a markotányosnét. Egy golyó mindkét lábát elszakította. Könörgött nekik, hogy öljék meg s harminc pengő van a keblében, azt vigyék el, nehogy üldözőinek maradjon.

Érdemrendek kiosztása Debrecenben

A kápolnai csata után egy napon a magyar hadsereg fővezérei összehívtak Debrecenbe, a kormányzó szállására, bizonyos ünnepélyes tény végrehajtása végett.

Ez ünnepély, mint pár nap múlva nyilvánosan tudva volt, a hadvezéreknek érdemrendekkel feldíszítése leendett.

Klapka, Guyon, Mészáros, Perczel, Kiss Ernő, Görgei és Bem voltak azon nevek, miket az idő szerint a közelismerés babérkoszorúja font körül, ezek voltak hivatva az ország által kitűzött másodrendű érdemjelek elfogadására.

Volt ez érdemjel: ezüst koszorúban arany kettős kereszt, vörös szalagra fűzve.

Közülök Klapka, Perczel és Bem nem jelenhettek meg a kormány székhelyén, ezeknek az érdemrendet helyökbe küldték; Guyon pár nap óta ott időzött már Debrecenben, Mészáros és Kiss Ernő a telet nagyrésztben ott töltötték, s Görgei megígérte, hogy eljön.

Ez ígéretet azonban még akkor tevé, midőn Kossuth Tiszafüreden őt nevezte ki fővezérnek; azóta történt, hogy Vettert ismét fölé helyezte, s most aztán kíváncsi volt mindenki, ha eljön-e vagy sem?

A kitűzött nap reggelén a debreceni városház előtt, hol Kossuth lakott, nagyszámú néptömeget lehetett látni; dacára a hagyományos sárnak, gyülekezetben nem volt hiány, mindenki iparkodott használni az alkalmat, hogy mindazokat színről színre láthassa, akikről annyit beszél a hír, annyit álmodik a lélek.

A városház kapujában legelőször találkozánk Guyonnal; középtermetű szőke férfiú volt, merész tekintetű arccal: sűrű, piros zsinóros köpeny vállain; kísérő segédének akkor is fel volt kötve a jobb karja azon seb miatt, mit a branyiszkói kigyóút megvívásánál kapott.

A nép hangos éljenzéssel fogadta a branyiszkói hőst, ki alig bírt utat törni a nép lelkesedése miatt a városház kapujáig. Miskolcon is ilyen fogadtatása volt, ahol legszebb hölgyek elhalmozák koszorúkkal, még paripája nyaka körül is koszorúkat fűztek.

Ő utána jött Mészáros, a hadügyér. Alakja maga a szelíd lemondás, ősz feje, kurta ősz szakállával, ingott jobbra-balra lépteinél; az ismerősök köszöntéseit nyájas, vékony hangon viszonzá, mely meglepte azokat, kik őt valami martialis alaknak szerették képzelni; szokása volt szemeit kegyesen le-lehunyni, mint egy áldozatra készülő mártírnak. Az a jókedvű susogás hallatszott körülé, mely oly embert szokott illetni, akit senki sem bámul, hanem mindenki szeret.

Később érkezett Kiss Ernő, a finom arisztokrata hadvezér; aranyos molnárszínű mentéjében, mely a legfinomabb nyusztal volt prémezve, szállt ki hintájából. Fénylő zöld kócsagja délcegen reszketett kalpagja mellett; míg hintájából a kapuig ért, többször meg-megállt kíséreihez egy-egy szót szólani, s magasra tartott fővel nézett szét a nép között, mint ki követeli azt a bámulatot, mely láttára úgyszólamint támad a tömegben. Az arany pászománt könyökéig ért már; minden új diadal új rangfokozatot hozott számára, s minden előléptetés szélesíté az arany zsinórzat jelvényét. Ha még sokáig harcolhatott volna a csatákon, hőstettei nem hagytak volna helyet öltönyén az arany díszítménynek.

Csak egy volt még hátra: – Görgei.

Még nem érkezett meg Debrecenbe: de azért akadtak, akik hitték, hogy a kitűzött órára megérkezik.

Ezalatt fenn a városház tanácstermében fogadta a kormányzó a hadvezéreket. Környezetében voltak a kegyeltebb képviselők és katonai nevezetességek.

Ő maga ezúttal fekete polgári öltönyt vett magára, a más alkalmaknál használt közhonvédi atilla helyett, s az érkezők mindegyikének tudott valami lekötelezőt mondani.

Mészáros úgy lépett be, mint egy restelkedő szemérmes vén fiú, aki nem bánta volna, ha szabad leendett otthon maradnia, s egy mindenkinek szóló fejhajtással félrevonult egy ablakmélyedésbe, magához húzva kardját, nehogy zörgése által figyelmet találjon gerjeszteni.

Annál büszkébben lépett be Kiss Ernő. Egy finom udvaronc és érdemeit érző katona otthonias bókjával hajtá meg magát az elnök előtt; ez eléje ment, kezet szorított vele s kitüntetett nyájassággal vezeté környezetéhez, hol a tábornok rögtön vidám beszélgetésbe vegyült.

Ezalatt többen Mészároost fogták körül. Kötekedtek a jó öreggel, kérdezték tőle, hogy hadügyér létére miért nem tart tiszteletőrt szállása előtt, mint a többi tábornokok?

– Hogyisne? – viszonzá tréfásan a miniszter. – Majd hogy a szép debreceni lyánkák ne merjenek a strázsa miatt hozzám jönni!

Eközben a városház előtt egy egyszerű, zöldre festett parasztszekér állt meg; a lovakat valami kopott őrnagyruhába öltözött fiatalember hajtotta; minthogy a városház elé a néptömeg miatt nem lehetett hajtani, megállt szekérével az utca közepén, a gyeplőt odavetette hátul ülő kocsisának, maga kiugrott a bokáig érő sárba, s könyökkel fúrva magának utat a néptömegek között, a városház lépcsőit hármassával átugorva, felsietett. Alig vette más észre, mint akik mellett elsuhan.

Ki gyanította volna, hogy ez a kopott, sáros férfi a magyar hadak fővezére – Görgei?

Odafenn, meg sem törülve sáros csizmáit, benyitott a fényes urakkal tölt terembe. Nagy csizmái egész combjáig értek, az az őrnagyi ruha, mit múlt évi szeptemberben fölvetett, s azóta mindig viselt, meg volt kopva minden oldalról, a gallér aranyos paszományán, jobban látszott már az ezüst, mint az arany, s egyik könyökére akkora folt vala vetve, hogy azt éppen nem lehetne eltítkolni. Feje csaknem kopaszra volt nyírva, nagy izmos kezei barnák, kesztyűtelenek, s egész alakja oly sáros, amilyen csak lehet valaki, aki tavasszal Tiszafüredtől Debrecenig a lovakat hajtja.

Amint belépett, akik nem ismerék, szinte kedvetlenül látták díszes társaságukban e ki nem kefélt alakot megjelenni, míg ellenkezőleg ismerősei, s köztük Kossuth siettek elfogadására, s egy perc múlva mint futó tűz terjedt el a körben: „Ez Görgei.”

Mindenki közeledett felé, mindenki vizsgálta arcát, és Görgei jól tudta azt, hogy a jelenlevők közt egy sincs, aki neki vagy föltétlen imádója, vagy halálos ellensége ne volna. Egyik úgy, mint a másik, nem látszott őt érdekelni.

Kossuthnak lekötelező üdvözlését hideg, feszes főhajtással viszonzá. Mészáros félig fölkelte székéről előtte, mire Görgei megbillenté fejét, de nagyon kissé.

Guyonnal már régóta feszült viszonyban álltak, s iparkodtak egymást kikerülni.

A főhadparancsnok állt még útjában: Kiss Ernő.

Görgei úgy tett, mintha a díszegyenruhába öltözött arisztokratát észre sem venné; felé sem nézett, mikor mellette elhaladt, sőt többen egy keletkezében levő gúnymosoly vélték észrevenni arcán.

Kiss Ernő nem várta e viseletet maga iránt, s egészen megilletődött rajta.

Szomszédjához fordulva, egész érzékenységgel mondá:

– Én száztíz ágyút foglaltam el a csatában.

Görgei levetette magát minden kínálás nélkül egy szögletben álló székre, s nagy csizmáit hosszan elnyújtva, beszélt a hozzá legközelebb esőkkel, kik éppen nem voltak valami nevezetes emberek. A jelenlevő celebritásokat figyelembe sem vevé.

Következett aztán a szertartás.

A tábornokek sorba álltak. Kossuth személyesen tűzte fel mellükre az érdemjeleket, s mindegyiknek mondá aközben az iránymondatot.

Első volt Mészáros.

– Az ősz becsületességnek! (megérdemelt jelszó) – mondá az elnök, a koszorús keresztet mellére tűzve.

Aztán jött Kiss Ernő.

– Az első győzelem hősének (ennek is tudjuk a történetét). Utána Guyon.

– Az új haza legvitézesebb fogadott fiának (ő angol volt). Végre Görgeire került a sor.

Miért maradt végül? Maga vonult-e hátra? Vagy Kossuth hagyta őt utól? Vagy tán mert a legfiatalabb volt?...

Midőn Kossuth felé közeledett, a két férfi szemei találkoznak. Emlékezőnk mindkettőnek beszédes szemeire: amennyi érzés beszélt Kossuthból, annyi akarat és dac villogott Görgeiében.

Kossuth, midőn az érdemrendet, mit a nemzet a legnagyobb elismerésül osztott, vezérének mellére tűzvé, alig hallhatólag, azon az elfogódott hangon, melyet akkor lehet tőle hallani, midőn az érzés uralgott őrajta, nem ő az érzésein, rebegé:

– Engesztelődé – a haza nevében.

A közelebb állók közül is alig hallá egypár e szavakat; de mindenki odanézett, és mindenki látta, mily engesztelően nézett föl a kormányzó a hadvezérre, azokkal a nagy, sötétkék szemeivel, mint reszketett keze annak mellén; és látta mindenki, mily dacos tekintetet vetett rá a vezér, mily fagyos merevséggel néztek szemei azon férfira, kit ő tízszer megharagított, s ugyanannyszor egy szavával kiengesztelt, kiről tudta, hogy tőle fél, és mégis hozzá ragaszkodik – és akinek a nevét a nép bálványozva hordja – míg az övét alig emlegeti.

Kik e percben Kossuthot és Görgeit látták együtt, egymással szemben, ezen jelenetet nem fogják feledni soha.

A jó öreg Mészáros, maga elé dűnyögve mondá: „Két kard egy hüvelyben.”

Az idő bebizonyította, hogy az öreg katona jó próféta volt.

Tíz hónap múlva Konstantinápolyból vitorlázott Anglia felé Mészáros Lázár. A tengeren viharos idő járt; mindenkit meglepett a tengeribetegség, őt különösen előfogta. Kísérője Katona Miklós, csak hogy beszéljen valamit, azt kérdező tőle: „Hogy érzi magát, kedves bátyám?”

– Éppen úgy, mint hadügyminiszter koromban – felelt rá a jó öreg úr.

Visszaemlékezések 1849-re

A sánta koldus

1849 elején a pesti vámnál gyakran lehetete egy *sánta koldust* látni, ki két mankóra támaszkodva, nagy kínnal vonszolta odább nyomorék testét, bozontos haja, szakálla, rongyokba kötözött zsugorult lába, silány öltözete s beteg arcszíne mellett nem volt szüksége a járókelőket könyörrre szólítani, mindenki önként veté neki alamizsnafilléért. A vámsorompóknál rendszeren leült, mielőtt kiment volna a városból, bizonyosan megpihenni a fáradtság miatt, messze lakott a vámvonalon kívül egy bódében. Az örökkel néha beszédbe elegyedett, nehéz, fuldokló hangon panaszkodott előttük az élet nyomorúságairól, a hideg napokról, a krumpli drágaságáról s más impolitikus dolgokról, azután ismét odább vánszorgott, köhögve és nyögve, mint egy halálos beteg.

Ki ismerte volna meg egypár nap múlva ezt a nyomorékot, amint a debreceni városház lépcsőin délceg léptekkel sietett fel, két-három fokot lépve át egyszerre, fején angolos utazósipka, kezein finom kesztyűk, szemén kék szemüveg, öltözete meleg és divatos útiruha, s mikor az elnök előszobájába lépett, oly erős dörgő hangon beszélt, hogy a harmadik szobában is meg lehetete érteni.

Két nap múlva ismét cammogott vissza a nyomorék, felzsugorult lábbal Pest kapui felé, kinézése még szájalomra méltóbb volt, mint azelőtt. A vámsorompónál ismét leült, s oly átkodottan köhögött, hogy alig bírt szóhoz jutni, akkor is oly rekedt hangon beszélt, hogy senki sem értette.

– No, még ez sem messze viszi csontjait – mondá a vámőr, a nyomorék rettenetes köhögését hallva, míg az ember nagy kínnal ismét felvándszorgott, mankóit hóna alá fogta, s mászott nagy lassan odább.

Azok a mankók belülről ki voltak üregítve, azokban hordott veszélyes iratokat a kém majd ki, majd be.

Az eldugott kéz

A hadfogó térparancsnoknál egy szép *fiatalember* jelenti magát, bé akar állni köztüzernek.

A magyaroknál nem voltak igen válogatósak a katonák elfogadásában, az assentálandónak nem kellett levetkeznie, kivált oly esetekben, midőn az ajánlkozó egyéniség külseje elég izmosnak látszott.

A toborzóparancsnok befogadta a fiatalembert, mire az arcán rendkívüli vidámsággal hirtelen távozni akart.

A parancsnoknak csak ekkor tűnt fel, hogy a fiatal önkéntes egyik kezét szüntelen zsebében tartja.

– Hol tanulta ön ezt? Feljebbvalója előtt zsebre dugott kézzel jelenni meg?

A fiatalember eltitkolhatlan zavarba jött e szavakra.

– Tegye ön a kezét a zsinórra, tanuljon emberséget! Az önkéntes egyik kezét a zsinórra tette.

– A másikat is!

A fiatal csak nem akarta a másik kezét eléhúzni, végre a jelenvolt káplár vont a zsebéből.

Azon a karján már nem volt keze. Még Mórnál elvágta azt a viadalban, s elfogván, Pozsonyba vitték; ott, alig hogy kigyógyult, rögtön megszökött, s újra felkereste a magyar tábornokot, azt hitte, hogy mint tüzér, félkézzel is tehet még szolgálatokat.

A kecskeméti fiúk

Egy k-i családapa fiával együtt beállt az önkénytesek közé. Kis hétesztendő fia, látva apját a háborúba készülni, odasimul hozzá, s kérdezi:

– Édesapám, nem jönnek az ellenséggel kis *gyerekek*?

– Minek neked azok a kis gyerekek, édes szolgám?

– *Én meg azokkal szeretnék verekedni...*

Az ottani fiúk ötévestől kezdve tízévesig, mikor a császáriak a várost megszállották, ezerekenként összecsoportosulva, kimentek a város alá, magukat két seregbe osztották, s ott dob- és trombitászok mellett ütközetet csináltak, néha a csata egész délután tartott. Fegyvereik botok voltak, ágyúik kövekkel megrakott talyigák, puskáik hasított fapapírttyák. Egy ízben egy egész városrészt támadtak meg, a *cigányvárost*, melynek minisztéri-

uma meg akarta tagadni a fegyveres erőnek határain átvonulását; a vezérek ezt casus bellinek deklarálták, s miután a kérdéses terrenumot kellőleg blokározták, egy előrebocsátott hatályos bombardement után rohammal bevették, lakosait részint expatriálták, részint hadifoglyokká tevék, a rendőrség intervencióját célirányos parattyatúzzal visszautasíták, s a pozíciót mindaddig megtarták, míg professzoraik ott a helyszínén meg nem jelennek, s akkor is csak egy általános amnesztia föltétele mellett kapituláltak, mely kölcsönösen ratifikáltatott is.

A fenn említett családapát Verbász alatt, midőn fia mellett csatázna, egy ágyúgolyó fiával együtt elsodorta.

Aki még a királyon kívül viselte a Szent István koronáját (1880)

E napokban Wahrmann Mór barátom által egy barátságos „pártonkívüli” lakomára voltam meghíva, aminek egyébiránt senki se tulajdonítson semmiféle politikai horderőt. Először azért nem, mert Csernátony is ott volt. Másodszer pedig azért nem, mert énrólam már köztudomású dolog, hogy ha hivatalos bankettre hínak, ott egy tószttal rovom le a tartozásomat; ha pedig barátságos lakomára, ott egy a családi albumba írott emlékmondattal. „Wenn alle Stricke reissen”, ezzel fogom megkeresni kenyeremet, végigbédelem az országot, s teleírok minden albumot. S még az könnyű és háládatos feladat, ahol, mint Wahrmann barátomnál, csak egy bájos kisasszony van a háznál; de hát akkor, amidőn, mint Trencsén-Teplitzben, egyszerre tizenkét bájos honleány hozza elém az albumát, s mindegyiknek valamit kell kigondolnom, ha csak úgy nem akarok tenni, mint Bauernfeld, aki készen tartott egy emlékmondatot, s azt írta fel mind a tízezer emléklapra, amit hozzá küldtek. Ha jól emlékszem rá, a bájos és szellemes Wahrmann kisasszony emlékkönyvébe ezeket iktattam be:

„Három van, amit szeretünk,

Én – Te – Ő.

Önzés – szerelem – honszeretet.

Aki az elsőt teszi, az jól született – aki a másodikat, az jól élt – aki a harmadikat, az jól halt meg.”

De hát nem ez, ami megörökítendő.

Hanem az, amit Horváth Lajos barátom és képviselőtársam az aszal fölött nekünk elregélt.

Horváth Lajos barátom a „vademberek” között a legszeretetreméltóbb alak. – Vadembereknek nevezik azokat, akik semmi párthoz sem tartoz-

nak. – Most már egy „kacikát” is kaptak – Sennyeyben. Eddig csak két tagból állt a párt, s mikor en masse ment tisztelkedni a ház elnökéhez, egy comfortabelben elért. (Wahrmann és Horváth Lajos.)

Tehát a Szent István koronájáról volt szó.

Éppen akkor írta róla az „Egyetértés”, hogy az nem a Szent István koronája, sőt nem is korona, hanem csak egy pörkölttorta-sütő, nem is arany, hanem csak tombak.

Efölött általános volt a tisztelt ház indignációja.

Végre felszólalt az én Lajos barátom.

– Az biz ez; maga az igazi korona. Én nemcsak láttam azt, nemcsak a kezemben volt, de valósággal viseltem is: a fejemen hordtam. S erre aztán elmondta nekünk a következő történelmi rajzot, amit én jobban nem tudnék előadni, mint az ő saját szavaival:

– 1848 és 1849-ben folytonosan Szemere Bertalan mellett működtem, előbb mint belügyminiszteri elnöki fogalmazó, utóbb mint belügyminiszteri elnöki titkár.

Vele jöttem le Pozsonyból 1848 ápril havában, s elnöki osztályában dolgoztam mindaddig, míg felső-magyarországi teljhatalmú kormánybiztossá ki nem neveztetett.

Vele mint kormánybiztossal mentem 1848 végén Miskolcra, vele jártam, keltem, biztosi útjában vele voltam Tokajban a Klapka táborában a tarcali ütközet után, vele mentem a Tiszántúlra vonuló sereggel Szőlősrre, onnan Dembinszky csapataival vissza Miskolcra, honnan a Roth és Schulczig dandárai eltakarodtak, vele mentem Egerbe a kápolnai csatába, majd Tiszafüredre, hol akkor a kápolnai és kövesdi csaták után visszavonuló Dembinszky-féle hadsereg tanyázott; vele mentem Debrecenbe, már a függetlenségi nyilatkozat után, melynek hírére nagy megdöbbenéssel Miskolcon, Gencsy alispán egy alkalmi nagy ebédjén vettük.

Vele mentem Budavár bevétele után, június első napjaiban Debrecenből Pestre, Pestről június utolsó vagy július első napján Szegedre, Szegedről július utolsó vagy augusztus 1-ső napján a Görgey táborába, s onnan aug. 9-én. Aradra, Aradról aug. 11-én Radnára, Radnáról aznap este Lippán át Lugosra, hol tőle és gróf Batthyány Kázmértól aug. 14-én elváltam; s a Kossuth egyik titkárával – nevére nem emlékszem – és Léederer nemzetőrségi titkárral előbb Bemhez Facsetre, onnan Stein tábornokhoz Dévára, onnan – a mócok miatt Kolozsvárra nem mehetvén – vissza Facsetre, onnan Tótvárad, Buttyin-Boros-Jenő, Vásárhely, Szent-Jób, Margitta községeken át Nyíregyházára, s onnan aug. 29-én Miskolcra.

Aeneas huszadrészét sem állta ki annak a tengereken, amit én és társaim kiállottunk. Még csak Didónk se akadt, pedig tűzről pattant fiatalok voltunk.

Ami a szent koronát illeti:

Előállván 1849 június végén a kormány Budapestről Szegedre való átköltözésének a szüksége, Szemerétől rendeletet kaptam, hogy a szent koronát Duschek pénzügyminisztertől vegyem át.

E rendelet folytán átvettem a szent koronát, térítvény mellett ha jól emlékszem – Gondol Dani belügyminiszteri fogalmazó társaságában.

Ha emlékezetem nem csal, a koronát még aznap Gondol Dániel Kecs-kemétre vitte szekéren. Onnan – azt hiszem – együtt vittük Szegedre.

Szegeden a korona a Szemere szobájában lőn elhelyezve.

Szegedről nem tudom, ki vitte Aradra. Én Szegedről július 31-én vagy augusztus 1-jén együtt távoztam el Szemerével, s vele mentem a Vácról Losoncon, Miskolcon, Tokajon, Debrecenen át visszavonuló Görgey táborába. Velünk volt-e a korona, nem tudom, de azt hiszem, hogy igen. Csak arra emlékszem tisztán, hogy szekeremen volt a fekete vastag bőrből készült nagy elnöki bőrrönd, melyben az elnöki iratok helyeztetek el. E bőrröndöt Szalontán hagytuk Lovassynál. Szalontán meglátogattam Aranyt és nejét. A bőrrönd utóbb irományostul a Nagyváradon székelt Józsa nevű császári biztos kezébe került, mi módon: azt nem tudom. Az elnöki iratokból néhány becses eredeti levelet (Kossuthtól, Batthyány Kázmértól, Görgeytől, Damjanichtól stb.), néhány fogalmazványt, néhány jelentést magamhoz vevén, megmentettem. Ez iratok egy részét felhasználta később Szemere és Horváth Mihály, kiknek másolatokat szolgáltattam ki. Valamennyit a múzeumnak fogom átadni.

A Görgey táborából aug. 9-én értünk be Aradra, Szemere a saját fogatán, én Debrecen városa négy szép lován.

Horváth kapitányné vendégszerető házához szálltunk meg.

A szent korona szobámban helyeztetett el.

Itt történt az, amiről Wahrmannál beszéltem, t.i. hogy az ősi, felül 2 vagy 3 erős vaspánttal lezárt nehéz vasszekrényt a Szemere rendeletére felnyitottuk, s a szent koronát, a királyi jelvényeket kiszedtük, s azoknak a Szeiverth János hű belügyminiszteri szolgálta által előteremtett könnyű vasszekrénybe való áthelyezését megkíséreltük. A művelet megghiúsult. A korona és jelvények a vasszekrénybe be nem tértek, s valamennyit ősi helyére visszatettük, és a vaspántokkal gondosan elzártuk. Időközben a koronát a fejemre tettem, a jelvényeket kézbe vettem, s a palástot felöltöttem. Így lettem én koronás fő, mégpedig olyan, minő Vilmos császár, ki mint porosz trónörökös, tudvalevőleg maga tette fejére a porosz koronát.

Aug. 11-én déli 1 óra tájban éppen a háziasszonnyal ebédeltem, midőn Szemere a várból jövet dült arccal a szobába lépett, s tudatta velem, hogy Kossuth a legfőbb hatalmat a Görgey kezébe tette le, kitől se a hazára, se saját személyére jót nem vár, meghagyta, hogy azonnal pakoljunk, a ko-

ronát a szekerekre helyezték el, s egy óra múlva indulásra készen le-
gyünk.

Rendelete teljesített.

Aradról 3 óra tájban indultunk el, Szemere a saját fogatán, én a debreceni fogaton. A korona szekerekre helyeztetett el, s a kocsis ült rajta, nem is sejtve, hogy mit visz és min ül.

Estefelé a Maros partján, a Lippával szemben fekvő Radna városkába értünk. Itt találtuk Kossuth kormányzót, Duschek pénzügy-, Batthyány Kázmér külügyminisztert, báró Perényi Zsigmondot, a felsőház elnökét, és sok más menekülő notabilitást.

A Maros álló hídját ellepte a bankóprés alkatrészeivel terhelt, s Lugosról visszaigyekvő temérdek szekér. Kossuth, Szemere s a többiek tehát a hidast használták a Maroson való átkelésre. Mi, titkárok, emiatt hátramaradtunk, s a visszatérő hidason csak setét este vergődtünk át Lippára.

Szekeremen maradt-e a korona, vagy áthelyeztem azt Radnán a Szemere fogatára: nem tudom. Arra tisztán emlékszem, hogy a Szemere bőrröndje a szekeremen maradt; hogy kerékkötő hiányában igen sok bajom volt a debreceni bokros és hegyhez nem szokott lovakkal; hogy éjjeli 12 óra tájban báró Perényi Zsigmondra bukkantam, ki Cséry Lajossal egy tűznél üldögélt. Keserűen panaszkodott, hogy a kormányzó és Szemere nem közölték vele útjuk irányát és végcélját, ő tehát nem bódorog, hanem Radnára visszatér. Vissza is tért, bár figyelmeztettem, hogy Lippa tájékán az esteli órákban ulánusok mutatkoztak. Visszatért, hogy fogollyá és vértanúvá legyen.

Én hasonló helyzetben voltam. Velem se közölte Szemere, hogy merre és hová megy. De én mentem tovább, míg reggeli szürkületkor Ferdinánd-husárookra bukkantam egy erdőben, kik tudatták velem, hogy a kormányzó és társai néhány ölnyre egy tanyában időznek. Odamentem. Egy hosszú szobában egy hosszú asztalnál ott ült a kormányzó, és ciberét reggelizett.

Innen együtt mentem vele és társaival Lugosra, útközben meg-megállította a kisebb-nagyobb csapatokban szállingózó honvédeket, s beszédet tartott nekik.

Lugosra érve Szemere gróf Batthyány Kázmérral s annak nejével és velem a város végén egy csinos házban szállott meg. Enni nem volt mit. A temesvári csatában megvert, demoralizált hadsereg ide vonult, s mindent mihamar fölemésztett. Én hízelegtem ki egy özvegy magyar nőtől, gondolom Papházytól, egypár kappant, melyet a padláson az eresz alá rejtett. Nem lévén szállásunkon se gazda, se cseléd, a két kappant gróf Batthyányné készítette el.

Az estét azzal töltöttem, hogy a Szemere ingeiből a betűket távolítottam el.

Aug. 13-án egy angol jött Szemeréhez, néhány angol, kitöltetlen útlevelel. Ez útlevelek Kossuthnak voltak szánva, de az angol őt már nem találta Lugoson, mert eltávozott onnan anélkül, hogy útjának irányát vagy végcélját valakivel tudatta volna.

Aug. 14-én reggel váltam el Szemerétől.

Batthyány és neje zokogva, Szemere hidegen adta meg utasításait a teendők iránt.

A megmentett iratokat, a „Közlöny” egy teljes példányát és a Szemerénének szóló levelet a szalmaülésbe varrva, a Szemere fogatán útra keltem Erdély felé, a Kossuth egyik titkárával és Lederer nemzetőrségi titkárral, kik saját alkalmatosságaikat használták, s akiktől Déváról visszajövet, valahol Margitta környékén elváltam; egyik Dunántúlra igyekezett, a másik Erdélybe tartott.

A „Közlöny”, melyet megmentettem, tudtommal egyedüli teljes példány az országban. Nem hiányzott belőle egyetlen szám sem, még az aug. 11-én Aradon általunk összeütött szám sem. A Nemzeti Múzeum 1876-ban e példányból egészítette ki a magáét, mely most már teljes példány, míg az enyém csonka.

Lugosról Szemere a debreceni fogaton, Szeiverth János szolgálával aug. 14-én kelt útra.

Szeiverth János állítása szerint – ki a török határszélről visszatérve, engem Miskolcon egypárszor meglátogatott – Szemere a koronát Orsován egy görögkeleti ortodox lelkész éléskamrájába ásta el, de onnan ismét kivette, és Fülöp kormánybiztos, 1868-ban orsz. képviselő, utóbb kúriai tanácselnök és valami Szöllősy nevű úriember, azelőtt török basa társaságában azon helyen ásta, illetőleg ásatta el Szeiverth Jánossal, ahol később, amint mondják, a Varga feljelentése folytán, kit Kossuth küldött be, hogy a koronát külföldre vigye, csakugyan megtaláltatott.

Szeiverth visszatért Pestre, hol 48 előtt a városi rendőrségnél szolgált volt.

Kihallgatták több ízben, ígértek fűt-fát, ha a koronának nyomára vezet. De ő nem vallott, bár helyzete éppen nem volt kedvező. Nejét és háromnégy gyermekét nagynehezen tudta fenntartani azon házmesterség jövedelméből, melyet neki Balassa István eszközölt ki, s midőn házmesteri állomását, nem tudom, mi okból, elvesztette, azon adományokból, melyeket egyikünk-másikunk nagyon szerény mérvekben koronként kiszolgáltattott. Különösen Szemeréné és Balassa István segélyezte egész haláláig. Özvegyét, ki a Kishíd utcában egy bőrröndkereskedésben nyert alkalmazást, még az utóbbi években is gyakran segélyeztem. Koronként el-eljárt

hozzám, mint képviselőhöz a Huszár-házba, ahol 1872. évi novembertől lakom.

Több mint egy vagy két éve, hogy nem láttam. Egyik fia műpallér, szépen rajzol, de beteges, s emiatt akkor, mikor pár év előtt nálam volt, állomását elvesztette, s újat számára kieszközölni nem tudtam. Meghiúsult azon törekvésem is, hogy az özvegy vagy a várostól, vagy a kormánytól nyugdíjat kapjon, pedig 1867/68-ban mind Szentkirályi Móricnál, Pest városa akkori polgármesterénél, mind báró Wenckheim Bélánál többször közbenjártam.

Megtaláltatván térítvényem, a korona iránt engem is kihallgattak, s nyomozást tartván nálam, irataim egy részét elvitték.

A nyomozást Soltész Nagy János főszolgabíró vezette, mindjárt 1849 végén vagy 1850 elején.

Elmondtam, amit tudtam, híven, Lugosig, de vallomásomnak hasznát nem vehették, s tovább nem zaklattak, bár egy évig Miskolcra internáltak. A titkároktól lefelé minden hivatalnok amnesztiát kapván, más bántódásom nem volt.

Vallomásomból konstatáltatott az, amire a Szemere érdekében nagy súlyt helyeztem, hogy a velünk volt vasszekrényben nem a Beniczky által Losoncon az osztrákoktól elvett és Szemerének átadott ezüstpénz volt, mint azt sokan hitték, hanem a magyar szent korona. Szemere annyira pénz nélkül maradt, hogy én adtam át neki Lugoson, elválásunk előtt egy-pár órával néhány ezüst forintot, gondolom 40–60 forintot, elnöki kasszánk maradványát. Ő teljesen pusztá kézzel és üres zsebbel távozott hazájából. Legyen áldás emlékezetén.

... Úgy adtam elő, ahogy ezt tisztelt barátom szájából mindnyájan hallottuk. Vajha mindenki följegyezne így a korrajzoló számára e nevezetes korszakban átélt tapasztalatait.

Vörösmarty apánk (1900)

Egy nagyon régi krónikában, ékes fametszetekkel megvilágítva, találtam magyar ősapánkról följegyezve egy adomát. A hagyományok szerint az ősmagyarok nap- és holdimádók voltak. Két táltos vitatkozott a fölött, hogy ki az imádásra méltóbb istenség: a nap-e, vagy a hold?

A hold táltosa lett győztes, érvényre juttatva azon állítását, hogy a hold a jótékonyosság csillaga az égnek; mert az éjszaka világít, amikor sötét van, míg a nap csak nappal ragyog, amikor úgylis világos van.

Vörösmarty százéves születési évfordulóján jutott ez eszembe; minek beszéljek én a költészet egének napjáról, Vörösmartyról, a költőről? Hisz azt mindenki ismeri. Sugaraiban élünk, hajnalpírjában remélünk, szivárványában ábrándozunk, égverejtékében jósolunk.

Mit keressem én a kritika sötét szemüvegén keresztül a napkorongban a foltokat és napfáklýákat? Én csak a melegét ismerem annak, mely anynyiszor meggyógyított.

Hanem azt a másik bolygót, a holdat, szelíd álmoképmását a napnak, azt jól ismerem, most is magam előtt látom: Vörösmarty Mihályt, a magyar költészet és művészet édesapját. Órón fogok megemlékezni.

Az én gyermekkoromban még keveset beszéltek Vörösmartyról. Apám könyvtárában csak két kötet munkája volt, azok közül az egyik Csongor és Tünde. Majdan Pozsonyba kerültem német szóra. Ott ugyan nem prelegált a professzorom magyar poétákról. Ott az volt a megtanulandó pensum, hogy a dropax, antrax, celimax miért hosszú mind a két lábára, s a görög „ni” esetleg miért „ephelküstikon”?

De bizony Vörösmartyról is tanított be a magyar nyelv tanára egy verset; azt, hogy „Átok reád, magyarok hazája! Átok rád, te pártos, büszke nép!” Micsoda kedvteléssel deklamálták ezt azok a német és tót discipulusok, akikből később hírhedett agitátorok váltak!

Ennyit tudtam én is Vörösmartyból, mikor visszakerültem az apai házhoz. Károly bátyám, mint fiatal ügyvéd, akkor jött meg Pestről, kitűnően cenzúrázva. Ennek az öröme az én édes szüleim összehítták vacsorára a rokonokat, ismerősöket, akik előtt vacsora végeztével az én bátyám (deli szőke legény) elszavalta szép zengő szóval Vörösmarty legújabb költeményét, a „Szózatot”: „Hazádnak rendületlenül légy híve, óh, magyar!”

Mint a pünkösdnapi égből szálló tüzes nyelvek lángja, úgy hatott az én lelkemre a költők apjának minden versszaka. Hasztalan igyekezett a hatást gyöngíteni az én keresztapám, öreg Varjú János azzal a gúnyos kérédezésével: „Ugyan, édes öcsém, mutass nekem egy embert, akinek a keble keserűségében megszakadt a honért.” Nekem e naptól kezdve ez lett az evangéliumom, s később Vörösmarty munkái az egész szellemvilágom.

Ami legelső varázsa Vörösmarty költészetének, az a honszeretet mágnesereje, s Vörösmarty hőskölteményei azok a magyar költővilágban, amik Dávid király zsoltára a bibliában: élő hangja a nemzet büszkeségének, eget ostromló fájdalmának, választott istene magasztalásának. Hitvallás van azokban. A reménytelenség legsötétebb korszakában is erőt, bizalmat tudtunk azokból újra éleszteni.

Vörösmarty költészetéből ismerjük a magyar nyelv őseredeti hangzosságát, melynek oly nagy a változata, iskolája, színpompája, kifejezve hőskölteményi pátozában, balladái melódiás ritmusában, néprománcai

tréfás hangulatában. Ezeket szavalták minden ünnepélyen nagyok és kicsinyek, művészek és diákok. Még most is könyv nélkül tudom őket, miket deák koromban tanultam, s Vörösmarty Fóti dalának mind a két pályadíjas dallamát megtartottam az emlékezetemben, s tenger idő múltán megörökítettem a hangíró gépben.

Egyszer a külföld egyik nagy metropoliszában és nagy társaság közepe voltam, mely csupa írókból, művészekből, műértőkből alakult. Arról támadt vita, hogy melyik a világnak legszebben hangzó nyelve? Művészi verseny volt hexameterekkel. Első volt a latin idióma Vergiliusból. „Infandum renovare jubes regina dolorem.” Az előadó tapsokat kapott. Következett a görög Homér Iliászának kezdő strófája: „Ménin aide Thea Peliadeó Achilleosz Ulomenén.” Nagy sikere volt annak is; azután az olasz és spanyol küzdött a pálmáért. Végül jött a német egy distichonnal, de az is elég volt: „Feige, schwächliche nur und aberwitzige Leute schreien von den Dächern ihr Weh, Mitleid erbettelnd vom Volk.” A hatás nagyszerű volt! És az általános hangulat közepett kellett nekem, utolsóképpen a magyar verselést hangoztatnom, a mi Homérunk hőskölteményének bevezetését:

„Régi dicsőségünk, hol késele az éji homályban?” Az egész fényes társaság elismerte, hogy a magyar nyelv a lehangzatosabb valamennyi között.

Vörösmarty nyelve volt az. Az ő költeményeiben melódiája van a magyar nyelvnek, és ez a dallamosság annyiféle változatot vesz föl, amennyi a költemények alapeszméje, iránya, vezérgondolatja; – harsog, dörg, csattog a hőskölteményekben, édeleg, enyeleg, hízeleg, sír a balladákban, pattog, kacag, csapong a tréfás dalokban, ünnepélyesen, orákulumszerűen zeng a drámákban. A magyar szavalóművészet Vörösmarty dalain fejlődött oly tökélyre, mely fölülmúlta az idegent. Színelőadások, hangversenyek, országos ünnepélyek fénypontjai voltak Vörösmarty költeményeinek művészi szavalatai, amik magukkal ragadták a közönség lelkét. De szerte a hazában, minden tanintézetben szavalták mindannyian Vörösmarty hazafias, regényes, tréfás verseit. Különös kedvence volt a fiatalságnak a Csongor és Tünde bukott királyának búcsúja a világtól: „Égsz még s nem égsz el nap, mely verve látsz?” Én Csongor és Tündét tartom a nagy költő legbámulatraméltóbb remekművének, mely még fiatal fantáziájának izzó tüzeiben fogamzott, s melyben a költészeti formák egész zodiákusa egyesül.

És aztán, ami Vörösmarty költészetének aureoláját képezi, az a mély, komoly, igaz hazafiúi érzet, mely nemesítőleg hatott, s fog hatni ezentúl is egész nemzedékekre. Szobrot fog emelni a nemzet a nagy költőnek; de

azt a dicsfényt a homloka körül, mit szobrász nem adhat meg műremekének, a nemzet szemének kell ott derengve látni mindenha.

...Most visszatérek Vörösmartyhoz, a költők apjához.

Még én akkor jogtanuló diák voltam, mikor Vörösmarty drámái, a Vérnász, Marót bán, Bujdosók a drámaírás Ikarusz-röptére csábítottak. Verses szomorújátékot írtam: ez volt az első munkám. Beküldtem az akadémiai pályázatra. És az történt vele, hogy a két akadémiai bíráló: Vörösmarty és Bajza az én drámámat ítélte az akadémiai jutalomra méltónak. Ez volt rám nézve a végzet.

Vörösmarty már akkor a magyar költők atyja volt. Ő ismerte fel Petőfi-ben a lángeszű költőt. Elolvasta költeményeinek első kötetét, s az ő buzdító ajánlatára vállalkozott azoknak kinyomtatására és tiszteletdíjazására a Pesti Kör. És Petőfi azontúl is minden újabb versfüzetét a kiadás előtt Vörösmartynak mutatta be, ki azokat beható figyelemmel olvasta át, s észrevételeivel ellátta.

Atyai gondoskodása kiterjedt az egész fiatal írói és színművészi társaságra. Esténként összegyűltek a „Csigá”-ban (az egy kurta vendéglő volt a Rózsa téren). Ott az idei karcos mellett oktatta Vörösmarty az írói újoncokat, a színészet pályatörőit a versírás, a szavalás mesterségébe, meg is vendégelte őket saját maga készítette pezsgővel, amelynek az a jó tulajdonsága volt (ahogy ő maga mondaná), hogy mennél többet ivott belőle valaki, annál józanabb lett tőle.

Mikor a juráciára felkerültem Budapestre, Vörösmarty odahívott magához. Gyerek voltam még, egy névtelen semmi. Ő pedig már akkor a Tudományos Akadémia rendes tagja, hírneves költő, egyike a drámai bírálóknak, akik élet és halál fölött, sőt örök élet és örök halál fölött ítélkeztek.

És ez a nagy elme, ez az országvezető lángész nem sajnálta tőlem, az észrevétlen paránytól a maga atyai tanácsadását. Előhozatta az akadémia irattárából a kitüntetett drámámat, felfedezte előttem annak hibáit, hiányosságait, megtévedéseit, és aztán összeült velem a saját Uri utcai lakásán, és segített az egész drámai költeményemet, hosszú estéken át, újból átdolgozni.

Ugyan mondjátok meg, mai korbeli pályatársaim, melyikünk tenné meg manapság, hogy egy pályázó munka fiatal írójával, akiben némi tehetséget talál, asztalhoz üljön, s egész estéket eltöltsön vele tüzetes munkában, hibákat orvosolni, mesét újra alkotni, tehetséget köszörülni? Dehogy tesszük! Egyszerűen agyoncsapjuk a fickót, ha még nem nőtt be a feje lágya; belefojtjuk a vízbe, ha még nem tud úszni.

Ezt az egész állapotot pedig – rajtam kívül – alig-alig érti meg valaki. A mostani írói nemzedék (helyes észjárással) azt kérdezheti tőlem, hogy ugyan, mi szükség légyen egy ilyen „költők apjára”, amilyen Vörösmarty

volt? Kell-e az igazi tehetségnek gondviselő pártfogó? Hiszen itt van egész dandára a hírlapoknak, amik kapva-kapnak a tollforgató emberen, sőt, egymás kezéről elérverezik őket, a kiadók cserkésznek a vad talentumokra, és itt van a nagyközönség, amely az ablakon át szórja be az aranyesőt a maga kedvenc írójának a Vauclose-ébe, aki, ha felgerjed, elcsap magától minden kiadót, lapszerkesztőt, s maga alapít új lapot, pompásabbat, érdekesebbet az eddig virágzóknál; ha pedig kritikára van szüksége, no, abban meg éppen csavargőzössel hajókázhat. És ha semmi sem hiányzik többé a dicsőséghez, mint egy fényes titulus a neve után, találhat illusztris társaságokat, melyek az ilyennek osztásában elismerők, sőt, még érdemrendet is kaphat a mellére, mint legmagasabbról jövő kitüntetést.

Hát az igaz, hogy az „most” így van, de nem így volt ám fél század előtt.

Az író, a költő ismeretlen, vagy éppen kigúnyolt alakja volt a társaságnak, rokonsága szánta, elveszett embernek tartotta. A múzsájának oltára volt, de tűzhelye nem volt. A tudományos társaságokba nehezebb volt bejutni fiatal költőnek, mint Tibet fővárosába egy utazónak. Kiadó kevés volt, s az nem számíthatott a közönségre; amit kinyomatott, a raktáron veszett; új lap kiadására a kormányhatalom nem adott engedélyt; a kritika nem a gyógyítás, hanem legtöbbször a méregkeverés mestersége volt; a címeiken, pályadíjakon a bennfentesek osztottak meg. S ha a toll embere nagyon el hagyta magát ragadtatni a lelkesedés által, olyan hatalmas régióba tévedve, mint a haza és a szabadság, kaphatott kitüntetést, de nem a mellére, hanem a kezére, lábára.

Mindezt pótolta nálunk, hajdani fiatal írónál egymaga Vörösmarty Mihály. Ő emelt, ő buzdított, ő tanított, ő javított, ő méltányolt, ő segített, ő kitüntetett bennünket, és erre nekünk szükségünk volt. Az egész nemzet, a művelt világ ünnepli és dicsőíti Vörösmartyt, mint halhatatlan költőjét a magyar Olympnak: – én szellemi apámat, bolygó utam vezérlő holdvilágát őrizem őbenne hálás emlékemben.

Czakó Zsigmond (1848)

Sötét, de örökké nagy a *költészet a halálban*.

Minden megérti e poézist, ami születik és meghal.

A virág elsárgul, ha halálát, az őszt, megérezi; a pusztai vad, ha e sápadt szellemet érzi közelgeni, megy fölkeresni a legsűrűbb vad erdőt, hol sem napfény, sem szélzúgás, sem ember szeme csontjára nem talál. A

hattyú búcsúdalt mond a tó vizének, midőn annak színén az árnyék, mely elviendi, felé suhan. S az ég akkor öltözik rózsákba, mikor a nap meghal. Ez a *költészet a halálban*.

Ha egy halottat a föld alá tesznek, s azután otthagyják s míg honn a ház, melyben lakott, üres és szomorú, künn sírja telenő szagos virágokkal... Ha ábrándos gyermek téved a sírkertbe, apja, anyja sírját sorra látogatja, s órákig eltérdel egyik-egyik előtt, a sírfát csókolja, s míg kezei az élek-e? halok-e? szirmait tépkedik, mint fehér lepke virágról virágra, úgy száll árva lelke a múltak napjaira vissza... Ha özvegy nő férje sírja mellett magának helyt hagyat, s látó álmaiban bánatos halottja képével beszélget – ha az elfeledett költő sírján összenő a vadfű, s a virágos hangabokorban, mely fejfája helyén nőtt, esténként oly csodálatos dalt zeng az erdei madár: – ez a *költészet a halálban*.

Tengerhallgatásban, esti madárdalban, virághervadásban, alkonyat fényében, csillagfutásban és özvegyek könnyében, romok közt zuhogó hideg éji szélben, behunyt szempillákban, sápadt hold fényében mutatja magát a *legmagasabb költészet*. A halál költészete.

Csoda-e hát, hogy a *költő a halált* megszereti?!

Kinek lelke megszokta a költészetet keresni napfényben és éjsötétben, emberörömében és emberfájdalmában, ki oly fájdalmakat tanult megérezni, minőket más nem ismer.

Az ábrándok országa rejtett tündérvilág. Kinek csak egy tekintetet hagyott ebbe vetni ihlő génusza, meg nem szabadul ennek képeitől soha. Örök vágyat fog érzeni el nem érhetők után, méla kint, melynek okát maga sem ismeri, szomjat, mely a kielégítés által nő, gyönyört, melytől az élet elfogy.

Szerelmi vágyódás ideálképek után, ábrándos rajongás szebb, boldogabb világról, gyönyörködés a halál eszméiben, találkozás a földfölöttiekkel s csalódások a földönlevőkben: ezek a költő átkai. Ki a szellemek beszédét meg tudja érteni, ki lelke röptében az égből lehozza a csillagsugárt, oly ritkán talál szívet, mely őt megértené, s a föld járt utain eltéved.

De e fényes kísértet nem hagyja el őt. Ott van vele, ha szenvedései ágyán fekszik, s fülébe súgja: *rút az élet, szép a halál*, a halál után nincsen szenvedés; – ha üldözötten bujdosik, s lábait az út tövisei sértik: vele van; ha küzd az emberi prózaiság kolossztömegével, s lerogyik alatta, vele van, s mindannyiszor csábítva mondja: a *halál szép*, a halál az isten anygala.

Óriási a fájdalom, mit egy költő lelke tud viselni, a világ minden balzsama nem képes azt megenyhíteni, cseppenként szívja ki véré, cseppenként tolt helyébe lelkesítő mérget az üldöző démon, a költészet démona;

mint a mesék rossz szelleme, melyvérrel írt szerződésben kötelezé le a lelkeket egy élet örömei által az örök kárhozatnak, úgy csábítja ez örök hatalmú szellem túlvilági gyönyörökre, kiket bűvkörébe vont, élethosszú szenvedések által.

Boldogtalan ő, mint ki egy képbe szeret, melyet álmában látott, s aztán örökké álmodni szeretne. Pedig az örökké álmodásnak neve: halál.

Önlelkétől gyötörve, mindenütt azt látva csak a világban, ami sötét, érzéketlenül a mindennapi élet örömei, élvei, reményei iránt, amellet az élet apró szenvedéseit kétszeresen érezve, mi vigasztalása lehet az üldözöttnek?

Rokonlélek nem találkozik veled. A földön az emberek egymásnak urai, lekötelezettei, üzerek, élvezők, s az ég nagy, a gondolatok szárnyai két egyenlő lelket ritkán vezetnek össze. Félreérti, félreismeri mindenki. Keblét, mely minden szépért és nemesért lángol, kénytelen elzárva tartani, mindenki elhagyja, csak üldöző démona marad végig vele, hogy megmondja neki: az élet semmi, a halál minden. A lélek elszédül, nem érzi többé magát, röpülni akar...

S ekkor – a csillag le hull.

És ez a halál a költészetben...

Mint csillag ragyogott ő is az égen, mint csillag hullott alá.

Nem a közelgő szürkület fénye sápasztá el őt, delelő fényében hullott le az égről...

És nem akadt, ki a *költőt* megsirassa. Sajnálták, megsiratták benne az *embert*, ítéletet hozának fölötte, az *ember* fölött, koporsóba tették, koporsóját felcímezték, és egyetlen szó költőtárs ajkáról nem kísért a költőt sírjába. Azon halálos hang, mely lelkét testétől megszabadítja, egy kebelben sem bírt összhangzó húrt megpendíteni? Nem volt senki, senki, ki őt meg bírta volna érteni? Senki sem sejté azon kínokat, mik őt megölelék, miknek gyanító tudása is egy neme a boldogtalanságnak.

A költészet volt élete, a költészet volt halála is.

Oh, hogy a halál minden nemeinek csak *egy neve van!* A bátor, ki a csatatéren elvérzik, s a gonosztevő, ki a hollók kövén végzi életét, a gyáva, ki kétségbeesve szakítja el önélte fonalát, s az ábrándos rajongó, ki költői fanatizmusában letépi lelkének földi bilincseit... Mindez *halál*, sötét, gyűlölt, irtózatosszme, melyet elfogadni fájdalom, adni vétek...

Az *ember* elérte célját, nyugalma van, nem bántja semmi fájdalom többé.

A *költő* elérte célját, lelkét nem köti többé semmi a földhöz.

Ne mondjatok az emberre ítéletet, holtak fölött csak isten mondhatja azt – a lélek arcát csak lélek szemei látják.

Ne mondjatok a költőre ítéletet, élni fog ő, mikor bírának mindegyike fölött zöld lesz a fű.

Leuke szép volt a földön, szép leend az égben, mert *ami szép, nem múlik el soha*.

A legátus-világ (Korraiz)

Egy darab nemzeti romantika lett a múltak emlékévé: a legátusélet. Egyedül Magyarországon volt az ismeretes, itt is csak a kálvinista világban. Én legalább más felekezetbeli legátust nem láttam soha.

Alapjában egyházi intézmény volt. Sátoros ünnepeken, leginkább húsvét napján lett aktuális érvényrejutása a legátusnak. A tavasz kedvezett a hivatásának.

Ez a hivatás abban összpontosult, hogy az öt magyar helvét hitvallású főiskola felsőbb osztályú tanítványai szétoszlottak széles ez országban, a kettős, sőt hármás ünnepnapokon a szent ígét hirdetni a magyar vallású híveknek.

Nem kellett azért teológusnak lenni: prédikálhatott, aki prókatori pályára készült, akiből később szolgabíró, vicispán támadt, vagy aki más közhasznú pályára vállalkozott. Nem kellett hozzá egyéb, mint egy megbízólevél a seniortól, egy selyen stóla, amit a gallér alá lehetett kötni – no meg aztán egy pár jól betanult prédikáció, amit be lehetett szerezni, kit írásban, kit nyomtatásban, mint főtisztelendő Kalmár, Péczeli, Márton, Katona uraimékét.

Hogy a földolgot el ne felejtsem a legátusi kellékek közül, kellett hozzá egy pár jó láb.

Mivelhogy a legátusnak még akkoriban nem állt rendelkezésre Illés próféta tüzes szekere, hanem *more patrio per equos apostolorum* (apostolok lován) gyalog kellett a küldetés helyére eljutni, aholott is három-négy távoli községet futvást bejárva, mindenütt prédikációt tartani, és mindenütt a honorácioroktól a subsidiumot beszedni.

Mivelhogy a legáció beneficium volt.

Ez képezte a tudományos pályára készülő ifjúnak a subsistentiáját. Akinek az Isten nem adott módot hazulról fedezni a maga siklusát, az a kosztot, kvártélyt adó asszonyát azzal biztatta, hogy majd lerója a tartozá-

sát „post festa” (ünnepek után). Akkor hajtja be a diák a maga adóját, amivel aztán egyik ünneptől a másig kihúzza.

A beneficiumok között pedig tetemes különbség volt. Ennek a statisztikáját minden aspiráló diák jól ismerte. A legjobb legációvolt Ó-Szőny, onnan a legátus biztos száz forintot hozott haza, a legrosszabbat pedig úgy hitták, hogy Bergengócia. Nem azért, mintha kevés lett volna a pénzügyi eredmény: felment az hiisz forintra is; hanem hogy igen messze kellett érte elkutyagolni. Ez a Bergengócia volt ugyanis az a hat szlavóniai falu, melyben magyarok laknak, és kálvinisták: az egyedüli magyarok és kálvinisták a horvát glóbuszon. Derék, buzgó hívek, kik hitüket és nemzetüket annyi időn keresztül el nem hagyták.

Csakhogy odáig Kecskemétről, melynek kollégiumához tartozik e hat derék hitközség, huszonhét német mérföldet kell a legátusnak oda és vissza begyalogolni. S ez sok egy apostolnak. Azért Bergengóciának nagyritkán jutott ünnepi legátus.

Mert annak is megvolt a maga rendszere, hogy miként kerüljön a legátus és a legáció egymáshoz.

Volt két lajstrom, melyek közül az első sorakoztatta az egyházközségeket, a második pedig a legátusságra kvalifikált diákokat.

Ünnepek közeledtével következett az eligálás.

A kandidáltak válogattak a legációkban. Legelől a quinquennisek (ezek a teológusok). Tanulmányi klasszifikáció szerint. Az eminensek legelől, azután a jurátusdiákok. Azonban voltak preferenciák is. A nagy botos tíz számmal előbb eligált, az első basszista nyolccal. Fenn volt hagyva mindenkinek a jog, megcserélni a legációt. A biennisekig szállt le az eligálás joga. Minden községcsoportnak jutott legátusa. És azok mellé kinek-kinek egy „dárdás”. Elemi iskolát járó alumnus, aki a legátust kísérte, s vitte utána a vászonkoffert, a tógával, fehérneművel, Bibliával, prédikációval, meg a hosszú szárú pipát. Maga a legátus nem vitt semmit, legfeljebb egy vállára vetett gitárt, ha jó énekes volt.

Az én kecskeméti diákkoromban még Bergengóciának is jutott legátusa. Éppen az én szobatársamat, Gyenes Palit nyomorították meg vele. Nagy kedve volt világot látni, s rá hagyta magára diktálni a szlavóniai missziót, pedig semmi hivatása nem volt az apostolkodásra. Hebegett és hadart. Nem is készült papnak; életpályának azt választotta, amit szakszerűen „hites matematikus”-nak, régi magyar nyelven „inzsellér”-nek híttak. Az is lett a fátuma. Mint megyei mérnököt hivatalos földfelosztás közben lőtte agyon egy békétlen komposzesszor, fiatal korában.

Az én kedves pajtásom megjárta gyalog a hosszú vándorutat Szlavóniáig és vissza. Csupa gyönyörűség volt hallgatni a tapasztalatait. Hogy járta meg a legációt: egyik falutól a másig koplalva. Gyakran a vadkörte-

fa alatt ebédelt. (A vacsorához hús-vét tájon hull a fáról, miután a téli hideg pu-hára érte.) A legátusi dáciáját az utolsó sustáig megtakarította, abból csináltatott magának Kossuth-zekét, zöld posztóból, rózsaszín béléssel; abban járta el a körtáncot a juristabálon.

Sok adoma járja a hajdani legátus-életből, amikből magam is többeket följegyeztem itt-amott. Eredeti típus volt, tele ős humorral. Most mindez elmúlt már. Vasutaink vannak. Az apostolok az Illés próféta tüzes szeke-rén utaznak. Amióta a legátus nem jár gyalog Bergengóciáig: nem legátus az már.

A legerősebb fej (1896)

Legerősebb feje volt valamennyi kortársam között báró Kemény Zsig-mondnak. A szó minden értelmében.

1848/49-ben országgyűlési képviselő volt. De nemigen hallatta szavát az ülésekben. 1849. április 13-án Debrecenben Almássy Pál, a képviselő-ház elnöke szállásán értekezletre gyűlt össze az úgynevezett „békepárt”. Jelen volt a kormány két tagja is, Nyári Pál és Patay István. Én is ott vol-tam, mint a párt lapjának szerkesztője. Beszéltek többen: Nyáry, Kazinczy Gábor, Kovács Lajos. Egyszer felállt Kemény Zsigmond. És aztán tartott, rögtönözve, egy olyan remek szónoklatot, amelyenhez hasonlót én soha nem hallottam. Az ember nem tudta, hogy mit bámuljon benne inkább: az ismeretek gazdagságát, az eszmék világosságát, az erős logikát, a széles politikai látkört s az adatok és ismeretek szilárd talaja fölé zodiakal fény-ként emelkedő jövődöbe látást, a próféta látást.

Ha azt akkor egy gyorsíró megörökítette volna, ez az előadás tenné fel a koronát a legnagyobb magyar prózaíró munkálataira. Kazinczy Gábor azt mondá Keménynek e beszéd után:

– Az Isten ellen való véték, hogy te ennyi bölcsességet és szónoki te-hetséget a gyomrodba temetsz el.

– Nohát nem temetem el.

A pártértekezlet egy szívvel-lélekllel azt határozta, hogy a holnapi nyil-vános ülésen Kemény szólaljon fel. Ő lehetett leghivatottabb előadója a párt nézeteinek. Nyáry Pált feszélyezte korábbi radikális politikája, Szeme-re Bertalan, Csányi László távol voltak mint kormánybiztosok, Jósika Mik-lós nem volt szónok: Keményre nehezedett a feladat. Ő lett volna képes annak megfelelni.

De nem tehette meg; mert a másnapi ülést, közkívánatra, a kollegium nagyterméből a kálvinista nagytemplomba tették át, s ott a képviselő urak

úgy összekeveredtek a tisztelt közönséggel, hogy egymást nem találták; én ott hallgattam a kormányelnök beszédét egy oszlophoz szorítva Nyáry Pállal együtt.

A szónok a katedrából beszélt, s a szemközti karzat minden szót kétszeresen adott vissza. Vitáról szó sem lehetett. Templomban! A katedrával szemben!

Nyári Pál azt mondá: „Hát ha Isten úgy akarta: vesszünk el *együtt!*”

Így maradt el Kemény szónoklata.

Higgyünk a kizmetben, a predesztinációban.

Kemény erős agyáról aztán későbbi időkben alkotott költői és jellemrajzi művei eléggé tanúskodnak.

Én itt csak a testi erejéről a fejének közlöm visszaemlékezéseimet.

Nehezen dolgozott; mert költői alkotása nem a festőéhez hasonlított, hanem a szobrászéhoz. Éjszaka írt, s egész hajnalig itta a legerősebb feketekávéét.

Egyszer egy 1848-i képviselőtársa (később 1849-ben Görgei parancsnoksága alatt kitűnő vezéralak), Z... J... bácskai versenyre hívta fel Keményt. Hogy mi az a bácskai verseny? Hogy kettő közül ki issza a másikat az asztal alá.

Elkezdtek erős borokkal, folytatták még erősebbekkel. Az egész asztaltársaság kidült lassanként mellőlük. Egyet, K... G...t, megválasztottak maguk közül „bortanúnak”. Annak józanon kellett maradnia. Az csak ribizskeborral áldomásozott.

Meg is virradt már, de még sem a költő, sem a huszárezredes nem adta meg magát. Ekkor a bácskai azt mondá, hogy: borral nem boldogulunk mi egymás ellenében, hozassunk rostopsint.

S aztán hozattak muszka pálinkát, s elkezdtek azzal a zöld méreggel áldomásozni pezsgős poharakból.

– De már ezt az öngyilkosságot nem nézem végig! – mondta K. G., s átment a benyílóba, lefeküdt, elaludt.

A besütő nap felébresztette. A szomszéd szobában semmi nesz. Kijött széttelkíteni a csatatéren.

Hát a bácskai hős ott hevert a szőnyegen mozdulatlanul. Kemény Zsigmond pedig a pamlagon ült, s olvasta a legújabb francia regényt, a „Les Misérables”-t, s a belépő bortanút ezzel a szóval fogadta: „Bizony csak zseniális ember ez a Hugo Victor!”

Máskor meg kirándulást tett a Zugligetbe gyalog, ott a Fácánhoz érve (dél volt az idő) leült egy asztalhoz, rántott csirkét, öntött salátát hozatott, jól megebédelt. Akkor jut eszébe, hogy hiszen ő mára Emich Gusztáv ki-

adóhoz hivatalos ebédre. Sebaj! Kifutja az időből. Amíg az ember a Fácántól hegynek fel az Istenhegyig felkapaszkodik, elfelejti az első ebédet.

Úgy is volt. Pontban a leves-befőzésre megérkezett a vendég az akkori Emich-villához, s becsülettel megfelelt a pompás ebédnek, melynek csak a késő délután vetett véget.

Akkor aztán nekiindult – ismét gyalog – a hazatérésnek, ami hegynek alá sokkal könnyebben megy. Amint a Lánchíd-főhöz megérkezik, ott várja már elkeseredett szívvel Királyi Pál.

– Hol késik a báró? Elfejtette már, hogy Dánielikkel halebédre várjuk a Steinschreibernél?

– Igaz biz az!

S azzal kocsira ültek, vágattak az emlékezetes külvárosi vendéglőhöz, s Kemény ott is becsületére vált a szépasszony főztének, és senkinek sem árulta el, hogy az már a harmadik ebédje ez napon...

Száz esztendeig kellett volna neki élni ezzel az erővel.

A villásreggeli (1890)

Az ötvenes évek elején két szépirodalmi lapszerkesztő között valami irodalmi vita folyt. Az egyik szerkesztő volt a „Hölgyfutár”-é, Tóth Kálmán, a másik a „Délibáb”-é, Friebeisz István. A polémia nagyon elmérgesült. Különösen Friebeisz részéről, annyira, hogy Tóth Kálmán lovagias elégtételt követelt; a kihívást Friebeisz el is fogadta. Tóth Kálmán segédje volt Kemény Zsigmond, Friebeiszé Bérczy Károly. Kard lett választva. – A találkozás helyéül a „Szép Juhászné” volt megjelölve. – Pontban nyolc órakor reggel.

A felek pontban nyolc órakor ott voltak a „Szép Juhászné”-nál: de alig szálltak ki a bérkocsikból, azonnal tapasztalták, hogy valaki még pontosabb volt náluknál. – Az volt „Pultz” úr! A rendőrbiztos.

Pultz úr jó reggelt kívánt az érkező uraknak. (Jó ismerős volt: ő szokta lefoglalni lapjaikat.) „Villásreggelire tetszett kijönni, ugye? A korcsmárosné már várja nagyságotkat. Az *étszereket* nem szükségszerű behozni a kocsirol.”

(Étszereket? A kardokat!)

Azzal szépen karonfogva bevezette az urakat az étkezőbe. Fel volt már terítve. A mellékasztalnál ült négy zsendár, feltűzött szuronnyal.

Az urak szépen megreggeliztek, fizettek, s aztán, búcsút véve Pultz úrtól, visszakocsikáltak Budapestre. Útközben megállapodtak a holnapi hadi

jelszóban. „Találkozó a szentlőrinci pusztán, a csőszháznál, pontban hét órakor.”

Ott volt mind a két fél pontban hét órakor a segédeivel a szentlőrinci csőszháznál. Aki őket a csőszházból kilépve legelsőül üdvözölte, az nem volt más, mint Pultz úr: a nyitva hagyott ajtón át lehetett látni a négy csendőrt, szuronyos fegyverekkel.

– Ilyen korán méltóztatott kijönni villásreggelire? A csőszné már várta nagyságtokat egy kis jó korhelylevessel. Ahhoz igazán nem kell se kés, se villa.

A kardokat már megint a kocsin kellett hagyni.

Az urak szépen megreggeliztek, fizettek, búcsúztak, hazamentek. Vajon ki árulta el a rendőrség előtt mindannyiszor a végbemenendő párbajt? A vívók fiatal házások! S az asszonyok nem titoktartók. Kivált élet-halál esélyei előtt.

Denique Kálmán és Pista csak nem tudtak összeverekedni semmiképpen; Pultz úr fogta a gallérjukat.

Azokban az években volt az akkor még vadregényes Margitszigetnek a bérlője a gazdagságáról és szépségéről éppúgy ismeretes, mint zseniális ötleteiért keresett úrhölgy: Tahyné.

Egy napon a kedélyes úrhölgy az irodalom több korifeusát hívta meg a szigeti lakába reggel tíz órai barátságos déjeunerre. Nem volt új dolog. Vendégszerető házáznál gyakran megfordult ez a species.

A gőzhajón találkoznak a meghívottak mindannyian. Ott volt kemény Zsigmond, Bérczy Károly, Tóth Kálmán és Friebeisz István. Furcsa összeállítás egy asztaltársaságnak. Meglehet, hogy a zseniális úrhölgy azt az excentrikus élvezetet akarja megszerezni magának, hogyan eszik meg egymást az asztalánál a halálra keserített ellenfelek? De az sem lehetetlen, hogy a szívjóságáról ismeretes háziasszony vidám poharazás között akarja őket összebékíteni.

Semmi gyanús tárgy nem volt a hajón. (Például azok az *étkező eszközök*.)

Csupán Bérczy Károly után hozott egy teherhordó valami nagy kosarat, melyben vászonburkolattal fedve volt egy szép rhododendron. Ezt az írók nemes pártolásáért, mint gavalléros ajándékot, hozzák a sziget úrasszonyának. Ez az ötlet Bérczytól nem is keltett csodálkozást; ő volt az elegáns modor képviselője irodalmunkban.

Szerencsésen megérkeztek a szigetre! Ki-ki párjával különböző utakon sietett a szigetkastélyt felkeresni. A rhododendront egy hajóslegény vitte utánuk a vállán.

A kastélyban pompás reggeli várta őket. A bájos háziasszony díszes reggeli toilettben jött eléjük, egy már korábban érkezett vendégét is bemutatva. De hisz nem kellett annak bemutatás. Doktor Orsovenszky Károly volt: mindnyájunk jó ismerőse, fiatal deli legény, hajdan tábori főorvos a szabadságharc alatt, most pedig a szép asszonyok orvosa. Semmi különös nem volt benne, hogy ő is részt vett Tahyné matinéjában.

A háziasszony megmutatta az uraknak a helyeit az asztalnál: ő maga elfoglalta az elölülést, kétfelől maga mellé ültetve a két haragos ellenfélt, akiket az egész déjeuner alatt egyformán kitüntetett szellemdús társalgásával.

– Nem adjuk át még a rhododendront a háziasszonynak? – súgá Freibeisz Pista az oldalán ülő Bérczy Károlynak.

– Majd csak a déjeuner után. Szép meglepetés lesz.

A feketekávé és a chartreuse után a bájos háziasszony engedelmet kért a társaságtól, hogy visszavonulhasson, – toilettet változtatni –, visszatérteig majd a *doktor* fogja vinni a háziúr szerepet, csak mulassanak *teszésük szerint*.

Szépen vitte a háziúr szerepét a doktor, mondhatom!

Elővesz a kabátja zsebéből egy hosszúkás étuist, felnyitotta. Abban volt az ő „Besteck”-je. Holmi ollók, kések, csíptetők s más efféle kellemetes mulattató zeneműszerek.

– No, most bontsuk ki a rhododendront – mondja Bérczy. S azzal lefejtették a kosárról a takaróvásznat. A rhododendron, igaz, hogy nagyon szép példány volt, de a szárához volt támasztva gúla alakban négy még szebb meztelen kard.

– No, most vetközzetek neki, urak! – mondta Kemény Zsigmond. – Aztán itt a kardok, végezzétek az ügyeteket, míg Pultz úr be nem állít.

Két perc múlva már varrta össze doktor Orsovenszky Friebeisz Pistát, akinek a mellén Tóth Kálmán kardja egy tátongó sebet vágott.

Soha többet ilyen *villásreggelizést!*

Gróf Zichy Nándor és A Hon (1896)

Sohasem írtam volna meg ezeket a dolgokat, amiket (a többiekkel együtt) ama történelmi *fátyol* átlátszó tüllszövege takar: (igaza van annak a természettudósoknak, aki azt az elméletet állította fel, hogy a ragályterjesztő bacilusokat ellenkező bacilusok rájuk bocsátásával kell elpusztítani: tehát az emlékezet spóráit a feledékenység baktériumaival) – ha már többször ismételve, sajtóban és népgyűléseken, fel nem lett volna emlegetve, hogy volt egy idő, amelyben gróf Zichy Nándor egy szabadelvű lapnak az alapításában részt vett; – mostan pedig...!

Elmondom az egészet, hogyan történt.

A hatvanas évek elején, a Schmerling-uralom alatt (amire nem elég fátyolt vetni: a pokróc sem elég vastag annak, hogy eltakarja: még azon is keresztülbújnak a férgek), egy csomó igazlelkű hazafi összebeszélte, hogy ennek az abszolutizmusnál százszorta gyűlöltebb rendszernek, ennek a kancsukaütésnél kínzóbb kikötésnek megellenzésére egy független magyar lapot adjanak ki. Ez alapítók között volt Tisza Kálmán, Almácssy Pál, gróf Károlyi Sándor, báró Podmaniczky Frigyes, gróf Keglevich Béla, Ivánka Imre, Beniczky Lajos és én.

Még többen is.

Gróf Zichy Nándor nem volt közöttük.

1863 január első napjaiban indult meg a nagyalakú napilap; a szabadelvű Magyarország korifeusai írtak bele: én is egy történelmi regényt kezdtem meg a tárcájában a szabadságharcból. A közönség nagy részvétellel fogadta. Háromezer előfizető gyűlt össze, hirdetmény is akadt elég. A legfényesebb kilátások között indultunk meg. Szó sem volt az alapítók nagylelkűségének igénybeviteléről. Csupán a biztosíték letételénél lépett elő Almácssy Pál, kezeimbe téve a tízezer forintot, amihez én még ötszáz forintot toldottam; mert a kegyelmes német abban az egyben respektálta a magyar közjogot, hogy „amidőm az 1848-iki magyar törvényhozás tízezer pengő forintban állapította meg egy naponként megjelenő politikai lap biztosítékát”, utánaszámította, hogy ez „osztrák értékű” forintokban 10 500 forintokat tesz ki.

Tehát egy hónapig duzzadó vitorlákkal haladt előre A Hon.

Egy februári reggel odajön hozzám Ivánka Imre (A Hon közigazgatási rovatának I. I. jegyű belmunkatársa), s kihúzza a zsebéből egy terjedelmes kéziratot.

– Almácssy Pál küldi neked ezt a cikket: szerzője gróf Zichy Nándor; olvasd át, ki lehet-e ezt adni A Honban?

Kapva kaptam utána.

– No, csak ne kapj utána olyan mohón – mondá Ivánka Imre barátom. – Ez a cikk már megfordult Kemény Zsigó kezén is. A gróf természetesen közelebb áll Deák Ferenc orgánumához, mint a mienkhez: a cikk a Pesti Napló számára lett írva; de Zsigó azt mondta rá, mikor elolvasta, hogy köszöni szépen a gráciát; hanem ez idő szerint még sokkal jobbnak találja a kosztot a Steinschreiber csárdájában, mint a *Károly-kaszárnya* kintijában.

(Már ekkor egy kollégánk, Tóth Kálmán, a Bolond Miska szerkesztője ott kosztozott: holmi kinyomtatott politikai szójátékért).

Az én kezembe tehát úgy került Zichy Nándornak a nagy nevezetességű politikai értekezése, hogy Kemény Zsigó megérezte rajta a börtönszapot.

Eolvastam tehát végig. Tizenkét írott oldal volt. Csupa merő tények, adatok és igazságok összeállítása, amely felfoghatóvá teszi a Schmerling által megkísérlett összalkotmányú egyesített monarchia lehetetlenségét. Különösen az osztrák és magyar közgazdasági, nemzetgazdasági és pénzügyi érdekeknek ellentétei voltak alapos tanulmányozással feltüntetve. Igen okos cikk volt.

– Én ezt, ha a nyakam utánaszakad is, kiadom. – No, csak olvasd végig – mondá Ivánka Imre.

Az utolsó két lapon következtek aztán az egész exposée-nak a korolláriumai. Hogy minő veszedelmek fognak Magyarországnak ezen gyötörve kényszerítéséből a monarchiára bekövetkezni. Prófétai lélek nyilatkozott e sorokban.

Én el voltam a cikk befejezésétől ragadtatva.

– No, ha egy gróf Zichy Nándornak volt bátorsága ezeket megírni, hát nekem lesz bátorságom ezeket kinyomtatni.

– No, csak gondold meg a dolognak a végét – mondá Ivánka Imre.

– Hát mi lesz belőle? Legfeljebb becsuknak érte Tóth Kálmán mellé: eltárlizunk ketten.

– Hiszen ha csak az lenne belőle, hogy téged fülönfognak – mondá Ivánka –, de az lesz belőle, hogy betiltják A Hont, s új lapra sem kapunk koncessziót.

Ez a szó kapacitált.

– Ez is igaz. Az utolsó két lapja a kéziratnak azokkal a prognosztikonokkal minden értelemzavarás nélkül el is maradhat. De elébb meg kell kérdeznünk az illusztris szerzőt, ha vajon beleegyeznek-e cikkének ilyszerű megcsonkításába?

– Előre beleegyezését adta nekünk a gróf, hogy törülhetünk a cikkéből, amit akarunk; csak beleírunk nem szabad semmit.

Én tehát – szívem ellenére – fogtam a veres plajbászt, s a két utolsó lapot keresztülhúztam vele. Azonban a befejező szakasz három kezdő sora még a megelőző lapra volt felírva, én tehát ezeket a sorokat is átveresplajbászoltam, s odaírtam föléljük a szerző nevét ugyanazon veres írónnal; és azzal odaadtam Ivánkának az egész kéziratot, hogy vigye a nyomdába.

Hogy miért nem semmisítettem meg azt a két utolsó lapot mindjárt, ha magam is aggodalmaskodtam azoknak a ténora miatt? Hát erre az az okom volt, hogy az utolsó lapra volt írva a szerző neve saját kezű manupropriával, s az én hátamnak (még akkor az nagyon érzékeny volt) szüksége lehetett erre a fedezetre.

Másnap megjelent Zichy Nándor memorandumszerű cikke A Honban: ciceró szedésben, négy egész hasábot elfoglalva. Én korán reggel nagy élvezettel olvastam végig még egyszer nyomtatásban a cikket, előre elképzelve, hogy milyen gyönyörű polémia fog ebből támadni: – a kormány-
nak két szubvencionált lapja is volt. Én olyan naiv voltam, hogy azt hittem, majd azokat fogják rámereszteni.

Eközben beront hozzám Ivánka Imre, s véget vet a szép illúzióimnak ezzel a szóval:

– Hej, dühös ám Pálffy Móric a Zichy Nándor cikkéért! – Haditörvényték elé fog benneteket állítani a gróffal együtt: három hónapi fogságbüntetést kér ellenetek.

Nekem rögtön a keresztülhúzott lapok jutottak eszembe. Ha beperelnek, a kéziratot is elkobozzák: a kitörölt résznek nem szabad a rendőrség kezébe jutni. Azonnal vágattam fel a nyomdába, hogy a kéziratot magamhoz vegyem.

Csakhogy mikor Emich Gusztáv irodájába beléptem, már ott találtam Pultz urat, plén parád, koszpert az oldalán, széles öv a derekán.

Ez volt a rendőrbiztos, régi ismerős: a sajtó felügyelője.

– A Hon mai vezércikkének a kéziratát jövök elkobozni – mondá, hozzám fordulva.

– Odafenn lesz a szedőknél – mondám én. (Emichhel egy szembenézést váltottunk, s megértettük egymást.)

Én előrementem a szűk lépcsőn, nyomomban a rendőrbiztos, őt követte Emich. A nyomdába felérkezve Emich bevezette a rendőrbiztost a faktor ketrecébe, attól követelve a kézirat előadását.

Ugyanis az a rend volt, hogy minden kiszedett kéziratot reggel egy göngyölegbe csavarva átadnak a nyomdai faktornak, s azok aztán, mint az orgonasípok, egymás mellé állítva várják, míg megértek a betapostatásra. A faktor utánanézett, s addig keresgélt, míg rájött, hogy a múlt éjszaka kiszedett kéziratok még a metteur-en-page-nál vannak.

Ez a néhány pillanat elég volt nekem, hogy a metteur-en-page-zsal néhány szót váltsak. Potemkinnak hívták a derék embert (milyen jó orosz hercegi neve volt: igaz magyar szív mellett!) Mire a rendőrbiztos a metteur-en-page-hoz fordult, a kéziratokat előkövetelni, már akkor a Zichy Nándor cikkének az utolsó lapja ott lobogott a vaskályhában. – Sohasem hittem volna, hogy valaha eszkamotór legyen belőlem.

A rendőrbiztos azonban, amint a kéziratot végiglapozta, mindjárt rájött, hogy az utolsó lapon még három kitörült sor is van.

– Hol a többi? – kérdé tőlem.

– Ami nyomtatásban megjelent, az mind itt van: az utolsó lapot megsemmisítettem.

– Miért semmisítette ön meg?

– Azért, mert a befejezés nem állt logikai összefüggésben az előzményekkel; nekem túlságosan konzervatív volt a cikk vége.

Pultz úr nagyon csóválta a fejét, aztán zsebébe dugta a kéziratot, s eltávoztában azt mondá Emichnek:

– Ugyebár, ez a Jókai most azt hiszi énfelőlem, hogy ez a Pultz egy nagy mamlasz, „der sich mit der Kirche ums Kreuz herumführen lässt!” (Nem tudom lefordítani.)

Amire az öreg Emich ismeretes finom modorával azt válaszolá neki: – Ez a Jókai most azt mondja magában, hogy Pultz úr egy tetőtől talpig becsületes, lovagias ember.

– Ami igaz is.

Zichy Nándor megjelent cikke végződött ezen a mondaton:

„A leigázott nemzetek Isteneit Rómába vitték, azok polgárait a római polgárok jogaival megadómányozták; de azért mégsem lettek azok rómaiakká.”

Hogy az elégetett két lapnak a szövege mi volt? Arra már szó szerint nem emlékezem; hanem az érdemleges tartalma eszembe jutott egyszer – a sadowai katasztrófa után.

Egyébiránt nem volt abban a cikkben semmi, ami az osztrák sajtótörvények bármelyik paragrafusába ütközött volna.

De hisz nem is sajtóvétségért állítatott bennünket Schmerling katonai törvényszék elé!

Csak a felolvasott ítéletből tudtuk meg, hogy miféle vétséggel vagyunk vádolva.

Gróf Vázsonkői Zichy Nándor és Jókai Mór elítéltettek Schmerling katonai törvényszéke által egyesztendei börtönre nehéz vasban: közcsendháborítás miatt!

Tehát gróf Zichy Nándor, a nagybirtokú főúr és Jókai Mór, a poéta, egy napon (vagy talán éjszakán) oly nagy mértékű közcsendháborítást követ-

tek el Budapest utcáin, hogy azzal egyesztendei nehéz vas viselésére tették magukat érdemessé.

Már biz ezt valamennyi Johann Maria Farina otkolonjai sem mossák le rólunk!

De még azonfelül a nemességünk elvesztésével is sújtattunk. Ami aztán Deák Ferencnek erre a bon mot-ra adott alkalmat: Kérdés: „Ki most Magyarországon a leggazdagabb paraszt?” Felelet: „gróf Zichy Nándor”.

Rólam pedig egy bécsi lap azt a viccet zengedezte: „Moriz Jókai wurde in den Bauernstand erhoben”.

Az a legszebb, hogy azon a szent napon, amelyen mi ezt a hallatlan csendháborítást elkövettük, úgy szakadt a hó éjjel-nappal, hogy nem lehetett járni az utcán. Hanem hogy mégis elkövettük, azt hinnem kell; mert a szentencia mondja.

Csak azt nem bírom megérteni, hogyan került ebbe az ítéletbe még „A Hon” is bele? Azt is megsrófolták egy ezer forint kaucióvesztésre. (Csendháborításért!)

Ezt Zichy Nándor pótolta, kezembe nyomva egy ezer forint névértékű magyar földtehermentesítési kötvényt. Erre azonban Schmerlingék még harminc osztrák forintokat fizettettek velem disagio címén. (Nagyszerűek tudtak lenni a kicsinykedésben.)

A nehéz vasat ugyan elengedte a katonai főparancsnok, amit nagyon sajnálok. Most ugyan sántítanak egy kicsit miatta, de milyen dicsekedést követhetnék el vele.

A fogságot pedig azonnal meg kellett lépni. (Germanizmus; de az benne a jó.) Egyelőre csak nekem egyedül. – Zichy Nándorra apai örömök vártak: éppen az elítéltetése napja után született az első fia. Ezért megengedett neki, hogy egy hetet a családjá körében töltsön.

Azalatt én egyedül voltam a budai József kaszárnya foglya. Hiszen nem volt az fogság! A katonák egész jó pajtás módjára bántak velem. A térparancsnok, Haymerle ezredes, egész szívélyességgel fogadott, a legszebb utcai szobát nyitatta fel a számomra, a szomszédszoba várt a büntársamra. Az ezredes tökéletes magyar vicispáni arc és alak volt: tréfás, adomázó, kedélyes úr; amint megtudta, hogy faragó ember vagyok, s (rabok szokása szerint) a börtönben faragással szándékozom tölteni az időt, kölcsönadta a saját faragó szerszámaikat: ő is szenvedélyes faragó volt. (Itt készítettem el a feleségem mellszobrát fából.) Aztán délutánoként feljött hozzám, kihúzott az íróasztalom mellől: „Ne dolgozzék már, jöjjön sétálni velem!” S vitt magával a hegyek közé. Mikor megtudta tőlem, hogy feleségem odafenn lakik a Svábhegyen, azt mondta, hogy „No, hát látogassa ön meg: ne búsuljon szegény asszony: menjen ki hozzá vacsorára: csakhog

akkor vigye magával a porkolábot is, pro forma.” – Éltem az engedelemmel, a porkoláb is igen derék ember volt, hat gyermek apja.

Amellett jöhettek hozzám látogatók, jöttek is nagy számmal, s az úrhölgy-viziteket lekísérhettem a lépcsőkön egész az utcán váró ekvipázsig. Beniczky Lajos azt mondta: „Hisz ez a te börtönöd nem ér semmit: nincs ebben semmi poézis!”

Egy hét múlva aztán berukkolt Zichy Nándor is. (Semmi gróf! Kolléga! Paraszttárs!)

Amíg az ő szobájában az ablakokat felrakták, addig az én szobámban telepedett le, ott fogadta a tiszteletére jövő térparancsnokot.

A derék Haymerle neki is ugyanazzal a szóval mutatta be magát, amivel engem fogadott: „Ich werde Ihr Haustyrann sein.”

Aztán elmondta neki, hogy miben fog az ő házi zsarnoksága állni: hogy mi minden lesz szabad ő rabságának, ami már nekem meg volt engedve.

Zichy Nándor mindezt hallgatta egykedvűen; ő nem találta ebben az új állapotban azt a humorisztikus oldalt, amit én. Azt mondá a térparancsnoknak:

– Köszönöm. Csak egy engedményt kérek. Engedje meg ezredes úr nekem, hogy mindennap elmehessek a reggeli misére a templomba. Megígértem ezt az anyámnak.

Ez az alaprajza Zichy Nándor jellemének.

*

A jó Haymerle nagyot bámult e kívánságra. Ilyen óhajtást még árestánstól nem hallott. Azt, hogy én kijárjak a börtönből ide-amoda, fel a Svábhegyre a feleségemhez vacsorálni, mind megengedheté a saját felelősségére; de hogy egy elítélt rab reggelenként templomba járjon? Ez nehéz kérdés! Azt mondta, hogy ily szokatlan esetre hiányoznak az instrukciói; hanem azonnal megteszi eziránt az előterjesztést a katonai főparancsnokságnál. A főkatonai kommandó megint a maga részéről nem érezte e kérdésben kompetenciáját kellőleg meghatározva: az tovább előterjesztette a hadügyminisztériumhoz, s míg aztán a hadügyminisztériumtól a misére járhatás engedélye leérkezett, azalatt ő Felsője legmagasabb kegyelme megszüntette a fogságbüntetésünket, s mehettünk haza.

De azért a szabaddá tétel után is viseltük az elítéltetés következményeit: a nemesség elvesztését. Zichy Nándor nem volt gróf (az nem nagy baj volt neki), de én nem lehettem lapszerkesztő (Hogy is ne? Egy kiszabadult fegyenc!), s az nagy baj volt nekem, mert új szerkesztőt kellett a lapnál alkalmaznom, Urházy György személyében.

Zichy Nándor még azután is többször írt A Honba érdekes cikkeket; saját kezű fogalmazványait ma is híven őrzöm kéziratgyűjteményemben.

De hát mind bagatelle-bajok voltak ezek ebben az esztendőben. Schmerling provizórium, Rájxrát, katonai uralom: – nagyobb veszedelem volt ennél, amit minden ember érzett, úr és paraszt, de még az állat is: az országos aszály.

Ez volt a rettenetes 1863-iki évnek a signaturája.

A hó olvadásától kezdve augusztus végéig nem esett le egy csepp eső Magyarország legnagyobb részében. Az Alföld, a Bánság, a magyar Kanahán egy végtelen sivatag képét mutatta fel, amelyen nem volt semmi zöld, csak a nádas; búza, rozs kiszáradt, a tavaszi, a tengeri ki sem kelt; se széna, se szalma a barmok számára: általános ínség!

Tavaly a földbirtokosok tagadták meg az adófizetést, ez évben maga a föld.

A dús Alföld birtokosai berakták téglával, vályoggal a házaik ajtaját, ablakát, s elmentek Erdélybe aratórészért dolgozni! A gulyákat felhajtották a Kárpátokba, le a Dunához, s otthagyták felében kiteleltetésre. Jegenyehajtás kévéje volt a takarmány; hát még a kenyér! Fűrészporral kevert malompor! A lovakat egyszerűen lebunkózták.

Hát a kormány? A közigazgatás mit tett az ínség enyhítésére?

De már inkább csatornát tisztítok, mint hogy még egyszer e témáról írjak...

Hanem a magyar társadalom, az megmutatta ez évben, hogy minő hatalmat képez.

„Nem szabad Magyarországon senkinek éhen meghalni!”

Ez volt a jelszó.

Ebben egyesült minden párt, minden osztály, minden nemzetiség, minden felekezet. – És mind a két nem. – A nők versenyeztek a férfiakkal. Szerteséjjel az országban, minden helységben, ahol nagy ínség volt, népkonyhákat állítottak fel, kenyeret osztottak a népnek.

Önkényt is adakozott mindenki; azonkívül is a gyűjtésnek minden módja ki lett találva. Azok között a legfényesebb sikerű volt a Budapesten rendezett jótékonyági bazár, melyet előkelő hölgyek rendeztek.

Ott láttuk az italmérő pavilonokban a főrangú hölgyeket a polgárnőkkel egy asztalnál a pezsgőt töltögetni. A hölgyvilág szépségeinek gyűjteménye volt ott együtt. Azok között legfeltűnőbb szépség volt egy, a konzervatív főnemesi családok egyikének úrasszonya, Z... K... grófnő.

Láttuk, mikor ez a büszke nő egy szegény parasztleánynak, ki a maga forintocskáját szintén elhozta a haza oltárára, nemcsak poharat töltött, de még kezét is szorított vele. (Ezt meg is énekeltük.)

Almássy Pál is odajött ehhez a pavilonhoz. Gyönyörű példánya volt a magyar férfinak: egy fejfel kilátszott a tömeg közül: szelídnek látszó, komoly arccal. Nem volt mágnás; de birtokánál fogva az első magyar nagy urak egyike. Nagy eszű és európai műveltségű ember. A történelemben már fel is volt írva a neve, mint a debreceni országgyűlés aláírójaé. Ezért halálra lett ítélve, vagyona elkobozva; az uralkodó által megkegyelmezve, s ismét úrrá téve.

Odalépett a bájos grófné pavilonjához, aki őt egy pohár pezsgővel megkínálta.

- Mi az ára?
- Másnak egy forint: önnek száz.
- És ha egy csókot kérnék a grófnőtől?
- A szent célért azt is adok: annak az ára ezer forint.

Almássy Pál elővette tárcájából az ezrest: a grófnő megadta neki érte a csókot: közlátványra. „Ein Kusz in Ehren!”

Természetesen, hogy a lapok másnap egyébről sem beszéltek. Reggel meglátogattam Almássy Pált, s gratuláltam neki.

– Pedig nem okosan csináltam a dolgot – mondá ő. – Ebből baj lesz. Nem az a baj, hogy én adtam ezer forintot egy csókért, hanem hogy én kaptam egy csókot ezer forintért. Ebből a bécsiek azt fogják kiokoskodni, hogy közöttünk és a konzervatívak között létrejött a fúzió. S minket csak ellenségeiknek tartanak; de a konzervatívokat riválisainknak. Ennek a szimboliztikájául veszik azt a csókot.

Hiszen, ha még csak a bécsiek vették volna annak!

De a turiniak is annak vették.

Azt írták rólunk, hogy árulók vagyunk.

S attól kezdve elkezdődtek az eseténkénti kravallok a Váci (most Károly és Múzeum) körúton: a demonstrációk.

Egy csoport fiatal ember összeverődött a Zrínyi-kávéház előtt (a Kerepesi út keresztező pontján), ott elkezdtek kiabálni, nem tudom én mit, arra előrobogott a Károly-kaszárnyából egy szakasz dragonyos, a Hatvani utcából meg egy kompánia cserepár, vágatva, kivont karddal, szuronysegezve. Akkor aztán a demonstráló tömeg futott, amerre látott. Én akkor a Szűtsné-féle házban laktam, s minden este volt alkalmam az ablakból ezen a látványon – szégyenkedni. Hanem Szigligetit majd agyonlőtték egy ilyen alkalommal, amint a színházból hazament; az eltévedt golyó az ablakát zúzta be. Kedélyes állapot volt ez!

Az egyetlen színházunk nézőterének emeleti erkélyét a nemzeti kaszinó bírta, s ettől bérelték azt egész évre egyes kaszinótagok.

Egy este, midőn Almácssy Pál a bérelt karosszékét keresi, azt már elfoglalva találja báró L. P. Árpádtól, ki ekkor érkezett meg hosszabb külföldi útból. Megszólítja barátságosan: „Kérlek, ez az én helyem.”

– Eh, mit? – vág vissza nyersen L. P. Á. – Én már itt ülök, tedd le magad a másik székbe.

– De ez az én zártzékem: én ide akarok ülni.

Ez egy kis kellemetlenségnek látszott.

Másnap korán reggel meglátogatott Beniczky Lajos.

– Baj van – mondá. – Almácssy Pál és L. P. Árpád között párbaj van kényszerben. Oka egy zártzék fölötti összeszólalkozás, aminek következtében L. P. Árpád ezt írta levélben Almácssynak: „Te, amint az életben nem találsz meg helyedet, úgy a színházban sem találsz meg.” Ez szándékos sértés, Almácssy általam provokáltatta L. P. Árpádot, ő megnevezte segédeit: nekem kifogásom volt ellenük; most, amíg ő szekundánsok után lát, siess Almácssyhoz, s ha a Hon ügyében valami elintéznivalód van, azt végezd el vele, mert az ügy kimenetele katasztrófa lesz. A párbaj élet-halálra megy.

Én azonban nem Almácssy Pálhoz siettem, hanem L. P. Árpádhoz.

Rendkívüli alak volt. Testileg atléta. Akiben az olasz és magyar heves vér kereszteződött. Az egyetlen valószínű forradalmi jellem, aki valaha magyar földön élt.

Az egész Schmerling-korszak alatt soha adót nem fizetett. Volt több ezer holdnyi uradalma a temesi bánságban. Azt nem engedte bevetetni, hogy ne legyen rajta termés, amit a kormány adó fejében lefoglalhasson. Egyszer a négy lovát foglalta le az adóexektor.

Akkor azokra rázárta az istállót, s otthagya őket elveszni éhen de adót mégsem fizetett.

Ezt mentem én el megszelídíteni.

Mikor beléptem a szobájába, azzal fogadott, hogy tudom, miért jössz? Hiába beszélsz! Vagy én lövöm őtet oda, vagy ő lő le engem oda, de egyikünk nem él holnap.

Én aztán csak két percig beszéltem hozzá, s két perc múlva L. P. Árpád leült az íróasztalához, s írt egy ilyen tartalmú levelet Almácssy Pálhoz: „J. M. itt volt nálam: felvilágosított, vedd a Hozzád intézett leveletem meg nem írottak, sajnálom a közöttünk történeteket.”

Akik L. P. Árpádot ismerték valaha, kergethetik a fantáziájukat, hogy érje utol, mi lehetett az, amivel én ezt a megfőkezhetetlen jellemet rábírtam, hogy azt a szót leírja „sajnálom”; ezt még a testvére sem hallotta tőle soha.

A párbajból e levél elküldése után természetesen nem lett semmi. Almássy Pál személyesen megköszönte nekem e szolgálatot, amit nekem a párthűség diktált.

Hanem a veszedelem azért nem fordult el.

Az esténkénti utcai tüntetések minden nap ismétlődtek.

Ez időben Zichy Nándor tudatta velem, hogy A Honba nem fog többé írni, s minden összeköttetést megszakít velünk. Az események előrevetítették az árnyékukat.

Egy napon megtudtam jó előre, hogy a bécsi kormány Almássy Pált és több kiváló politikai elvtársát az éjjel el fogja fogatni.

Nehogy azzal a kérdéssel vádoltassam, mintha nekem valami organizált titkosrendőrségem lett volna a kormánykörökben, elmondom őszintén, hogy jutottam hozzá.

Szerkesztőmnek, Urháznak, volt egy 48-as honvédfőtiszt jóbarátja; annak ismét volt egy osztrák főtitiszt kebelbarátja a katonai főparancsnokságnál; ezen a csatornán át én a kormányzóságnak minden intézkedését előbb megtudtam egypár órával a foganatosításnál. Így aztán Almássy Pált is értesíthettem jókor este előre, hogy éjfélkor elfogják.

Vele együtt elfogták A Honnak több alapító tagját is. Akit el nem fogtak, az menekült vagy a külföldre, vagy haza a pátriájába. Én itt maradtam egyes-egyedül. Nem írt már senki vezércikket A Honba. És nem is előfizetett rá. Egyszerre visszaestünk egy szegényletes létszámra. Mintha megijedtek volna az előfizetők, hogy most már őrájuk kerül a sor: az olvasókat viszik börtönre. Az ínség miatt a hirdetések is összezsugorodtak.

Én megkísérlettem a lapot saját tehetségemből folytatni. Akkor örökölttem a szülőim után egy vagyont: az ráment egészen. Eladtam a Magyar utcai házamat, korábbi munkáim szerzeményét. Azt is elnyelte a lap deficitje. Akkor adósságcsinálással folytattam a lapot. Minden hónap nyomdai költsége váltóval lett fizetve. Az év végén már tízezer forinttal voltam adósa a nyomdásznak. Akkor az felmondta a hitelt, a jövő hónap költségeinek fedezésére már nem volt pénz! Barátaim, elvtársaim, munkatársaim mind azt mondták, hogy nem lehet Magyarországon ellenzéki lapot kiadni: szüntessük meg A Hont a legközelebbi félév lejártával. Úgy, de egynéhány száz előfizető még átment a díjával a jövő félévre is. Azokat kárpótolni fogjuk a Pesti Naplóval: hisz az is derék hazafias lap, s a cenzúra gondoskodása mellett alig van már különbség a két lap iránya között. Kemény Zsigmond beleegyezett, s azt írta nekem: „Ha te azt kívánod, hogy én elnyeljelek, hát én nem bánom: elnyellek.”

Ekkor történt az, hogy Deák Ferenc a Nemzeti Casinóban, amint Kéménytől meghallá, hogy A Hon a közönség részvéthiánya miatt meg fog

szűnni, erősen lehordta az ottan jelenlevő urakat, hogy az egyetlen ellenzéki magyar lapot el hagyják enyészni.

Ennek a Deák Ferenc felszólalásának a következése lett az, hogy másnap reggel odajött hozzám Zichy Nándor (most már ismét gróf), s azt kérde tőlem: „Mennyi pénzre van szükséged, hogy a lapodat fenntartsad?”

Én megmondám neki: „Egy hónapi nyomdász-számla – ötszáz forint.”

– Itt van. Ha többre lesz szükség, szólj.

Ekkor már nem tartozott a lap munkatársaihoz.

És a következő új félévben már újra felsereglett a szétzülött előfizető-sereg: A Hon a saját lábára áll: nem volt szüksége senki támogatására: majd jövedelmet is hozott, s tekintélyre vergődött. Egy erős párt csoportosult körülötte: a középbal.

Ez volt A Hon és gróf Zichy Nándor közötti viszonynak igaz története, aminek előadásával tartozni vélekedtem.

Gróf Zichy Nándor ezelőtt 33 évvel is az volt, ami most: hazafi; de ultramontán, aki a börtöntől nem fél; de a pokoltól igen – aki szereti a hazát; de a mennyországot jobban; hanem hogy mikor volt közcsendháborító? – azt ítélje meg az utókor.

A felszabadult felfogadás (1901)

I.

Ezelőtt harmincöt esztendővel őfelsége, a király legmagasabb trónbeszédében felszólítja az egybehívott magyar országgyűlést, hogy formulázza a nemzet kívánalmait, amelyek szerint Magyarország és Ausztria között az alkotmányos kiegyezés létrehozattassék.

Mindkét országban csak ideiglenes kormány volt, mely az adminisztrációt vezette olyan közegekkel, amilyeneket éppen elől-utol talált. A magyar országgyűlésre volt bízva a kezdeményezés.

Az országgyűlés egy hatvanhét tagból álló bizottságot választott meg, melynek feladata volt az alkotmány alapszervezése.

Engemet is beválasztottak e bizottságba.

A bizottság üléséből ki volt zárva a nyilvánosság. A tagokon kívül senkinek sem volt szabad megjelenni a tanácskozásteremben, s azok becsületszóval köteleztettek a titoktartásra.

Mikor a helyeinket elfoglaltuk, én magam elé tettem egy nagy csomó papirost meg egy szál plajbászt.

Deák Ferenc odaszólt hozzám:

– Mit akarsz azzal a sok papirossal?

– Jegyzeteket csinálni a mai tanácskozásról.

– Tudod jól, hogy az itt elmondandókról nem szabad semmit nyilvánosságra hozni. Felfogadtuk.

Én erre az egész gyülekezethez fordulva azt kérdezém, hogy meddig tart a felfogadás záró ideje? (Azt hittem, legfeljebb egy esztendő lesz.)

Deák azt mondta, hogy harminc esztendeig.

Nyáry könnyíteni akart, az mondta: legyen huszonöt esztendő. Apponyi György harmincöt esztendőt javasolt. Az ő javaslatát fogadta el a bizottság.

Erre én azt mondtam:

– Jól van, hát majd közölni fogom ezeket a lapomban – harmincöt esztendő múlva.

Általános derűltség fogadta e humorosnak látszó kijelentésemet. Hát persze, hogy humoros volt.

Harmincöt esztendő múlva! Hisz ez még embernyi embernek is nagy idő. Szürkül a szakállunk! De hát még egy hírlapnak? Hogy akar egy magyar újságlap még harmincöt esztendő múlva is élni?

És íme, a harmincöt év letelt, és én még mindig főszerkesztője vagyok annak a lapnak, mely ma is, mint akkor, segít építeni a hangyamunkát a nemzeti lét és szabadelvűség nagy gúlájának emeléséhez.

Abból a hatvanhét emlékezetes politikusból csak öten vagyunk még életben: Tisza Kálmán, Podmanczky Frigyes, Falk Miksa, Szontagh Pál és magam. A többi erős munkása az alkotmány építésének mind hazatért már az ő atyáihoz.

Most tehát, a harmincöt év lefolyása után, felszabadítva érzem magamat a felfogadás alól; s előkeresem a megfakult papírokat, s igyekszem az odavetett kusza betűkből (plajbásszal) kihüvelyezni a tartalmat. Hogy jegyzeteim hívek, hogy hozzájuk semmit nem tettem, rajtuk semmit nem módosítottam, arról igaz hitemmel kezeskedem. Jegyzeteimnek értéke egyes-egyedül a közvetlenség.

II.

A bizottság tagjai elfoglalják helyeiket az ülésteremben²

Deák Ferenc feláll, s indítványozza, hogy a bizottság válassza meg elnökéül gr. Andrassy Gyulát, a képviselőház elnökét. Az indítvány közfelkiáltással elfogadtatik. Hasonlóul Csengery Antal megbízatása a jegyzői toll vezetésével.

Elnök és jegyő helyeiket elfoglalják.

Elnök átadja jegyzőnek a trónbeszédet, és mellékleteit felolvasásra. Azok felolvastatnak, a tanácskozás asztalára letétetnek.

Első szónok Deák Ferenc, ki az elnök hívására feláll az első ülésből. Előtte, a kezében semmi írás. Mindent emlékezetből mondott el. „Két különböző tekintet áll előttünk: az ország és a trón érdeke. A tárgyalás magva az, hogy az országgyűlés cselekvésjoga elismertett. A trónbeszéd 1-ső sorban a közös ügyek megállapításáról szól, 2-od sorban kapcsolatosan az októberi diploma és a februári pátens megontolásáról, 3-ikban a 48-iki törvények átalakításáról, 4-ikben Horvát-Szlavónország kívánalmairól. A többi rész motiváció, kiindulási pontok megjelölése. A bizottság

² A „Balközép” tagjai egy csoportban ültek. Ma is ott függ az íróasztalom előtt az egész csoportnak remekül felvett fényképe. De szép barna leány volt ott közepén az a Tisza Kálmán! (K. M.)

egyenkint akarja-e a trónbeszéd pontozatait tárgyalni, vagy egy általános válasz vázlatát elébb megvitatni?"

Báró Kemény Zsigmond a vázlat előterjesztését óhajtja.

Gróf Andrássy Gyula felszólítja Deákot, hogy közölje a bizottsággal a vázlatát.

Deák Ferenc újra feláll, s előadja az adantó válasz vázlatát, kezét a maga elé tett iraton nyugtatva, melybe bele nem néz.

A vázlat hódoló köszönettel nyitja meg a válaszfeliratot ő felségéhez: 1. Tény az, hogy őfelsége alkotmányosan kívánja az országot kormányoztatni. 2. Megszünteti a jelen zilált állapotokat, s a jogvesztés elméletét félretette, s a pragmatika szankciót fogadja el jogalapul. 3. Ígéri a korona az ország épségben tartását. Ezáltal lehetővé teszi, hogy az országgyűlés aggodalom nélkül s a siker reményével szólhasson a trónhoz. Ez lenne a bevezetése a válaszfeliratnak.

Tartozunk a múltnak és magunknak, hogy a 48-iki korszak alapeszméinek fenntartása mellett a magyar alkotmány átalakíttassék, hogy az új rendszer, nyugodtabb idők követelményei szerint, minden érdeket kielégítsen. S ha e nyugodtság mindkét részről állandó lesz, bizton bekövetkezik a kiegyezés. A trón érdekeit az élet mutatja; a tapasztalás bizonyítja, hogy a kormányzati eszközök kísérletezése által az ország történetéből tizenhét év lett kiszakasztva. Ha azalatt igazíthattuk volna el a trón és az ország közötti válságot, sok tény elmaradt volna, aminek nem kellett volna megtörténni.

Tudjuk, hogy vannak válságok a trón körül, s ez inkább mentség, mint vád, de őfelsége sok akadályt elhárított. Őfelsége tűzte ki alapul az ország önállóságát, a szankció pragmatikát, melynek fő célja volt a trónöröklés biztosítása a leányágra átruházás által, az országra nézve pedig fő cél az ország feloszthatatlansága egy uralkodó jogara alatt, s a trón uralma alatt egyesült országoknak egyesült erővel megvédelmezése minden kül- és belelenség ellen, s azoknak biztonsága. Ezt az idő is igazolta. Ha a pragmatika szankció ezt nem rendezte volna, tizenhét év múlva az ország szétbomlott volna. Azért mi a pragmatika szankció minden pontjához ragaszkodunk, s ezt a közös biztonság célja végett kölcsönösen egymástól elvárjuk.

Ezután áttér Deák Ferenc a válaszfelirat lényegére.

A közös ügyek elnevezését közösen érdeklő viszonyok kifejezéssel akarja kifejeztetni.

Előadja, melyek a közösen érdeklő viszonyok: a hadügy, külügy, s az ezekkel kapcsolatos pénzügy.

Az örökös tartományoknak is alkotmányos kormányzás adandó, azoknak a szabadsága a mienknek is támasza.

Mi készek vagyunk, mint szabad nemzet szabad nemzettel, az osztrákokkal, az ő és a mi függetlenségünk fentartása mellett, kiegyezni.

Az alkotmány formájára nézve nem bocsátkozik részletezésbe, ez őfelsége és az országok dolga.

Az októberi diploma s a február 26-iki pátens, melyek tárgyalás végett leküldettek, el nem fogadhatók, miután mindkettő oktrojálás útján lett kibocsátva.

Nagy fontosságúnak tartjuk azon biztosítást, hogy őfelsége alkotmányosan kívánja országait kormányoztatni.

A mi alkotmányunk nem ez októberi diplomával vette kezdetét, az egyidős a nemzettel s országunk létevel. A király jogai az alkotmányon alapulnak.

Remélettük, hogy őfelsége az alkotmányt helyreállítja, s a magyar országgyűlés fog értekezni a 48-iki törvények megváltoztatása felől, ehelyett e közös alkotmány tervezetett az egész birodalomra nézve.

Tartalmukat tekintve, az októberi diploma is messzebbre terjeszti ki a közös érdekű viszonyokat, mint a pragmatika szankció, és sokat elvon a magyar törvényhozás hatásköréből, a februári pátens még messzebb megy, mert Magyarország képviselőt oly testület tagjává teszi, melynek kezelésmódja mellett örökös minoritást képezne, s a majoritás érdekei mellett teljes abszorpciót vonna maga után.

Ez irányunkban a jogvesztés elméletének kifejezése volt.

Az egyesülés célja nem lehet beolvasztás.

Azután áttér Deák a törvényhozási feladatok összefüggésére, a kompenzáció kérdésére, különösen a kereskedelmi és hiteli törvényekre.

Kifejti a közigazgatás egyesítésének lehetetlenségét; ez alkotmányos kormányzás mellett vagy megakasztja a közigazgatást, vagy az történik, hogy az erősebb magához ragadja a gyengébbet. Egyiket sem fogadhatjuk el, hanem követjük őfelsége útmutatását, hogy mi tegyünk oly javaslatot, mely alkotmányos önállásunkat megóvjá, s a szükséges reformoknak is megfelel.

Őfelsége a 48-iki törvényeket a fejedelmi jogokkal összeegyeztetni kívánja, mi is hajlandók vagyunk azokat ily irányzattal megváltoztatni.

A felelős minisztérium iránti javaslatot elvárjuk.

A koronázást óhajtjuk mi is. Ez a legszentebb kapocs a trón és a nemzet között, kiegészítése az alkotmánynak. Addig törvényjavaslataink csak javaslatok. Reméljük, hogy őfelsége megszünteti a mostani állapotot alkotmányunk akadályainak elhárításával.

Őfelsége anyagi és szellemi érdekeink előmozdítását ígéri. Mi is készek vagyunk azon új törvények tárgyalására, melyek hátramaradott anyagi és szellemi érdekeink felemelésére hívatvák. A politikai javulás

ezeket is megjavítja. Új törvényeink akként alkottassanak, hogy azok vallás- és nyelvkülönbség nélkül, a 61-iki felirat értelmében ez ország minden vallásfelekezetű és nemzetiségű polgárainak jogos igényeit az igazság és méltányosság szerint biztosítsák.

Bízunk öfelsége atyai jóságában.

Köszönetet mondunk Horvát- és Tótország képviselőinek. Maradunk a 61-iki nyilatkozat mellett, testvéri kezet nyújtva, a Szent István koronája alatt egyesült ország épségben fenntartása mellett.

Erdélynek is köszönetet mondunk a megjelenésért. A 48-iki unió törvénye sok tárgyat fennhagy, melynek elintézéséhez sok óvatosság szükséges. A Rescriptum velünk nem közöltetett.

Dalmáciát nem említi a királyi leirat. Az is a Szent István koronája alatti országok közé tartozik.

Fiumét is reméljük a magyar képviselőházba meghívadni. A határország kérdését ezúttal érintetlen hagyjuk.

Kívánjuk a politikai vádak folytán elítéltek és elzártak szabadon bocsátását. Hallgassa meg öfelsége kérelmüket, s törölje el a múltak szomorú maradványait.

Kívánjuk elismertetni a jogfolytonosságot. Múlt és jelen között ne legyen különbség. Ez legyen elvben elismerve, s tetteg életbeléptetve. Amit a király és nemzet együtt elhatározott, azt csak a király és a nemzet együtt változtathatja meg.

Kívánjuk a megyék helyreállítását. Sok nehézséggel fog járni a közigazgatás ágainak átvétele; de ez sem teszi szükségessé az abszolút rendszer fenntartását. Alkotmányunk most is fel van függesztve.

Közigazgatásunk most kétféle kormány kezében van, azok közül az egyik idegen s a magyar kormánytól független.

A közigazgatás átvétele érdekében készek vagyunk az indemnitást felajánlani a magyar kormánynak az adók behajtására.

Végzi Deák a vázlatát a hódolat kifejezésével.

Andrássy Gyula elnök felolvasottnak nyilvánítja a vázlatot.

Ivannovics kéri a nemzetiségi kérdés megoldásának felvételét.

Deák Ferenc pártolja az indítványt a II. felirat értelmében, s külön felémlíteni kéri a vallási ügyek rendezését is.

Kubicza a vallásügy kérdésénél kívánja a pátens visszavonását, s a Concordatumra is reflektál.

Deák Ferenc szerint a pátens nemcsak azért sérelmes, amit tartalmaz, hanem azért, mert oktrojálva van.

Andrássy elrendeli, hogy Deák vázlata litografíroztassék. Bartal György (jobboldali, Apponyi-párti képviselő) előrebocsátja, hogy tudomásul veszi a balközép (Tisza-párt) és a centrum (Deákpárt) egyesülését,

maga részéről kijelenti, hogy a jobboldal is kész hozzájárulni elvben az előadott vázlatához, csak a kivihetőség akadályait tartja szem előtt, melyek az országgyűlésen kívül vannak. Ezért óhajtandó, hogy minden nézet egyesüljön, s az ország akarata csorbítatlanul jusson a trón elé. Kéri a szakasz tárgyalásának felfüggesztését a vázlat litografáltatásáig.

Deák átadja a vázlat fogalmazványát az elnöknek, akitől azt átveszi a háznagy, s rögtön viszi a ház könyomójába.

Hogy a bizottságnak a bekövetkezett szünet alatt is legyen alkotmányos foglalkozása, a ház elnöke, Szentiványi Károly bejelenti, hogy Rudnyánszky képviselő lemondott a báró Baldácsy képviselő elleni vizsgálat megbízatásáról. Ez egy igen kellemetlen dolog lesz, ha a ház elé kerül.

Deák megjegyzi, hogy ez itt most nem bizottság, hanem magántanácskozmány, mely meghallgathatja a tényállást, de határozatot nem hozhat.

Rudnyánszky előadja az esetet. Ő, mint a képviselőház által kiküldött biztos, jövő hétfőre kitzte a vizsgálat megkezdését. Ez idő alatt Baldácsy báró ellátogatott több ízben a vizsgálattevő képviselőhöz, információkat tenni. Többek között egy kortesvezérének a fenyegető leveleit is bemutatva, melyben az a lovának az árát követeli, melyet a választás alatt tönkrenyargalt, megtagadás esetében terhelő bizonyítványok előadásával fenyegetődzik. Négyszer ismételte Baldácsy a látogatását, s az utolsó látogatás után két darab százas bankót felejtett ott a képviselő mosdóasztalán. Rudnyánszky elkeseredetten mutatja fel a bizottságnak a megvesztegetésre szánt két darab százast, melyet a lemondási leveléhez csatol in natura bizonyíték gyanánt, elszörnyedésének élénk szavakban adva kifejezést.

A társaság meg volt hatva e botránys incidens előterjesztése által.

Deák Ferenc azt a tanácsot adta a képviselőnek, hogy ezt az ügyet terjessze a képviselőház plénuma elé, miután ez a 67-es békéltető bizottság kiküldetésének hatáskörébe nem tartozik.

Ezalatt elkészültek a könyomatú levonatok, s kiosztattak a bizottság tagjai között.

Andrássy Gyula elnök az ülést újra megnyitja. Csengery Antal jegyző pontonként felolvassa a vázlatot.

1-ső pont változatlanul elfogadtatik.

2-ik szakasznál felszólal gróf Apponyi György:

Rajzolja a válságos idöket. Egész Európa forrong. A dániai kérdés, a németországi hegemonia miatt monarchiánk akcióba kényszerítettik. Bele akar valamit szúrtni a feliratba, ami a birodalom többi népeit megnyugtatja.

Deák Ferenc válaszol Apponyi György grófnak. Szeretné látni a szövegét annak a beiktatandó megnyugtatónak. A toll sokat kivisz. Máskor is előhozhatja még Apponyi e javaslatot. Azután észrevételeket tesz a javaslat szellemére. Az első tény, mely bonyodalmat okozott, az 1860-iki októberi diploma kibocsátása volt. Őfelsége abszolút kormányzást akart behozni, egységes nagy birodalmat alakítani. Jó célja volt teóriában. Az abszolút uralom boldogít teóriában. Des Menschen Wille ist sein Himmelreich. Őfelsége megpróbált alkotmányos úton uralkodni. Ezúton legtermészetesebb lett volna azt mondani, hogy a birodalom egyik része bír alkotmánnyal, s ez félre nem tehető; ha felfüggesztetett, természetes ennek visszaállítása. Ha a monarchia másik részének a 48-iki alkotmányunk ellen van kifogása, első feladat a monarchia ezen másik részével tisztába jönni. Ha akkor a magyar országgyűlés felszólíttatik, s megállapodás jön létre, akkor kellett volna a Lajtán túli országoknak kiadni az alkotmányt. Ennek az igazságát mutatja a szeptemberi manifesztum. Őfelsége odaviszi a dolgot, ahová akkor kellett volna vinni. Előbb a magunk viszonyait kell tisztába hozni; egyrészt a magyar nemzet és a magyar király között, másrészt Magyarország és az örökös tartományok között. Elutasítja az osztrák lapoknak azt az inszinuációját, hogy mi csak a magunk dolgára tehetünk iniciatívát, az osztrákokéra nem. Csak az akadály, ami közös; a birodalom rekonstruálásánál ők végezzék a dolgukat a maguk fejedelmével; mi is végezzük a magunk dolgait a magunk fejedelmével. Ha őfelsége nem tartja célszerűnek, mi tehetünk javaslatokat, mások érdekeit is tekintetbe véve, de mi nem indítványozhatunk alkotmányt egy összbirodalom számára.

4. szakasz; felolvastatik.

Szentkirályi Mór az alkotmányt nem tartja változhatatlannak. Deák Ferenc annak tartja. – Azzal pontum.

Azután felolvastatik az 5-ik, 6-ik, 7-ik, 8-ik, 9-ik, 10-ik szakasz minden észrevétel nélkül.

A 11-ik szakasznál, mely az októberi diplomáról s annak tárgyalásra alkalmatlan voltáról szól, szót kér gróf Apponyi György. Elmondja, hogy az októberi diploma megalkotásában neki is tevékeny része volt, s védelmezi annak alaptételeit. Ő és párthívei (az ókonzervatívok) nem fogadják el azon elvet, hogy csupán a szankció pragmatika szolgálhat a kiegyezés alapjául.

Gróf Apponyi nézetét támogatja Bartal György.

Deák Ferenc felel neki. Most még egész higgadtan szól. A válaszfelirat kell, hogy megfeleljen a trónbeszédnek. Magyarország és a király közötti helyzet abnormis. A király még nincs megkoronázva. Addig propozíciókat nem tehet. Más körülmények között jött létre az 1791-iki trónbeszéd,

melybe proposíciók voltak beszöve. Az felvilágosított megszüntetett tényeket. A mostani trónbeszéd egyenesen felszólítja a magyar országgyűlést, hogy közös ügyekre nézve tegyen az osztrák alkotmánnyal összeegyeztethető javaslatot. Fogunk tenni. De nem az októberi diploma s nem a februári pátens alapján. Ha a mi javaslatunk az osztrákok által egyoldalúnak találtatnék, tegyenek ők pozitív javaslatot. De nekünk nem szabad őket ámítanunk. Ez csak nehezítené a kiegyenlítést.

Deák nyilatkozatát pártolják: Tisza Kálmán, Klauzál Gábor.

Újból felszólal gróf Apponyi György. Tekintélyének egész súlyát a mérlegbe veti.

Apponyi György gróf kétségbe vonja a magyar országgyűlésnek azt a jogát, hogy a februári pátens és az októberi diploma ellen a válaszfeliratban nyilatkozzék. Sokakra nézve ez noli rne tangere. Kívánja a vázlat e passzusának kihagyatását. Ha a bizottság tanácskozmányainak eredménye lesz, s az a Ház plénuma elé fog kerülni, akkor lehet a két alkotmányozó okmány visszautasítása vagy elfogadása felől vitatkozni. Ez értelemben formulázott indítványt tesz le a bizottság asztalára.

Erre fölemelkedett Deák Ferenc, és tartotta diplomatai szónoklatainak legremekebbjét. Aki Deák Ferencet ez órában nem látta, annak nem lehet tökéletes fogalma e nagy államférfi hatalmas lelkületéről. A tiszta meggyőződés és az erős indulat melegíté át szavait. Reszkető kézzel írtam le azokat, s őrzöm e raptúrát, mint egy kincset.

Deák Ferenc: Mi nem a magunk nevében beszélünk, hanem a nemzetében. Az országgyűlés a nemzetet képviseli. Az volna a leggonoszabb neme az oktrojálásnak, ha azt mondanánk: „Tinektek van jó alkotmányok, amit ti is szerettek, mi is elismerünk in thesi –, de annak gyakorlati használatába addig bele nem helyezünk benneteket, míg abból bizonyos, nekünk nem tetsző részleteket ki nem hagytok”. Ez volna a legnagyobb erőszak. Akkor legjobb lenne, ha mindjárt beletennők a koronázási hitlevélbe, hogy mindezen törvényeket megtartom, amíg nekem tetszeni fognak. Az alkotmány nemcsak a nemzet szabadságát biztosítja, hanem a trón fennállását is. Mi koronázott király nélkül nem is változtathatjuk meg a törvényeket, mert határozataink addig nem bírnak törvény erejével, amíg azokat a koronás fejedelem nem szankcionálja. Előmunkálatokra szívesen ígérkezünk, s azt meg nem tagadjuk. De nemcsak a '48-iki szentesített törvényeink vannak felfüggesztve, de egyáltalában minden alkotmányunk. Nincsen-e felfüggesztve az 1715-iki törvénycikkely: „Nec ad normam aliarum provinciarum administrati”. Kívánja-e a birodalom nagyhatalmi állása, hogy az 1791-iki törvénycikk ellenére a vallásfelekezetek közötti béke pátensek által felháboríttassék? Kívánja-e, hogy a megyék és városok provisorie kormányoztassanak? Nincs-e kétféle kormány most is az

országban? Oka vagyunk-e mi annak, hogy a jogfolytonosság 17 évig félbeszakadt? Oka vagyunk-e annak, hogy Horvátországban és Erdélyben ezalatt oly viszonyok idéztettek elő, amikből most maga a király sem tud menekülni, úgy, hogy mi magunk sem fogjuk tudni, hogy mik lesznek az erdélyi követek a pesti országgyűlésen?

Amidőn egy szász kerület kijelenti, hogy ő az uniót soha el nem ismeri, s a 63-iki pátenshez ragaszkodik, amíg a magyar követek egyenesen hozzá akarnak szólni közjogi kérdéseinkhez is. Mi részleges jogfolytonosságot nem ismerünk. Ha a nemzet megváltoztatja akaratát, elveit, teheti; de én még akkor is tagadom, hogy magának a nemzetnek is joga legyen tőlem azt követelni, hogy megváltoztassam meggyőződésemet.

Ilyen beszédet még nem mondtak soha törvényhozói teremben, mint aminőt a haza bölcse előadott, kinek király iránti hűsége egyenlő próbájú volt honszeretetével. Soha el nem felejttem ezt a magasztos jelenetet; még most is, egy emberöltő múlva, hevesebben érzem ereimben lüktetni a vért, ha rá visszaemlékezem.

III.

Most jutottam hozzá az 1866-iki országgyűlési tudósításhoz, s ezek szerint helyreigazítom a cikksorozatomba becsúsztott emlékezeti tévedéseket.

A „közös viszonyok” elintézésére (és csak erre) kiküldött bizottságba március 5-én a képviselőház megválasztott 52 tagot, 15 hely a főrendieknek hagyatott fenn.

Szavaztak összesen 252-en.

Legtöbb szavazatot nyertek: Deák Ferenc 244, Andrássy Gyula gróf 242, Ghyczy Kálmán 242, Jókai Mór 240, Tisza Kálmán 239, Bónis Sámuel 238, Szentkirályi Móricz 238, Nyáry Pál 237, Eötvös József báró 239, Csernovics Péter 236, Podmaniczky Frigyes báró 235, Várady Gábor 235, Klauzál Gábor 239, Ivánka Imre 233, Joannovics György 233, Simonyi Lajos báró 232, Trefor Ágoston 231, Gozsdu Manó 230, Somsich Pál 229, Horváth Boldizsár 229, Lónyay Menyhért 228, Csáky László gróf 227, Szontagh Pál 227, Csengery Antal 226, Kautz Gyula 225, Bezerédy László 224, Madocsányi Pál 221, Hollán Ernő 220, Lónyai Gábor 220, Somossy Ignác 218, Komáromy György 218, Rajner Pál 218, Sárközy József 216, Ujfalussy Miklós 216, Fest Imre 215, Tóth Lőrinc 215, Kubicza Pál 214, Gorove István 214, Justh József 213, Kemény Zsigmond báró 213, Szapáry Gyula gróf 213, Kandó Kálmán 213, Mocsonyi Antal 214, Prónay József báró 206, Orczy Béla báró 200, Keglevich Béla gróf 200,

Milutinovics Szvetozár 199, Széll József 193, Bittó István 189, Bartal György 164, Zsedényi Eduárd 160, Apponyi György gróf 156.

Eszerint a bizottságnak ma is életben levő tagjai a következők: Tisza Kálmán, Podmaniczky Frigyes báró, Szapáry Gyula gróf, Szontagh Pál, Tóth Lőrinc, Várady Gábor, Kautz Gyula, Joannovics György és Jókai Mór; számra kilencen. Közülük három most is képviselő, öt főrendiházi tag.

A szavazás megejtése után élénk parlamenti vita támadt azon kérdés fölött, hogy a bizottság ülései a nyilvánosság mellett vagy annak kizárásával tartassanak-e meg?

Perczel István formulázott indítványt tett le a Ház asztalára a nyilvános ülések tartása mellett.

Kállay Ödön a nyilvánosságot csupán a képviselőház tagjai számára kívánja fenntartani.

Böszörményi László a teljes nyilvánosságot követeli. Zsedényi ellene mond a nyilvánosságnak.

Deák Ferenc nyomban az indítványtétel után kifejti nézeteit a nyilvánosság megtartása ellen. A nyilvánosság kizárja a kölcsönös kapacitáció lehetőségét. Megeshetik, hogy egy tag a felhozott okok által más véleményre téríttetik, mint amit előzőleg magával hozott; de ha ma az elmondott véleményét már minden hírlap közzétette, holnap lehetetlen neki a jobbnak találtat elfogadni. Az országnak az fekszik érdekében, hogy ily nagyérdékű kérdésben megállapodás jöjjön létre, nem pedig az, hogy a vita fázisaival megismerkedjék.

Kettévágja a vitát Nyáry Pál, a hárszabályokra hivatkozással, melyek szerint afölött, hogy egy indítvány tárgyalassék-e, vagy sem? előleges szavazással dönt. Hozzájárul e nézethez Tisza Kálmán is.

Elnök erre felteszi a kérdést: Akarja-e a Ház tárgyalni a Perczel-féle indítványt? A Ház nagy többsége tagadólag szavaz. És ezzel a bizottság kezébe lett letéve a határozás a nyilvánosság kérdése fölött, az pedig egyhangúlag a teljes titokbantartást mondta ki.

Deák nagy beszéde után (jegyzeteim nyomán):

Apponyi György azon álláspontra helyezkedik, miszerint az Ausztriával való kiegyezés érdekében minekünk okvetlenül áldozatokat kell hoznunk.

Deák Ferenc: Én csak kétféle áldozatot ismerek: pénzt és vért; de jogokat feláldozni nem fogunk soha. Mi felelősséget csak olyan dolgokért vállalhatunk, amik saját magunktól függnek; de itt a felelősségnek hiányzik a korpusza. Én ezt azért nem akartam a vázlatomba behozni, nehogy rekriminációkra adjak alkalmat.

Apponyi: Mind a két félnek volna joga a rekriminációkra.

Deák Ferenc: Tagadom, hogy a másik félnek joga volna rekriminálni.

Apponyi: Hát a 48? S ami arra következett?

Bartal (csillapítólag lép fel) kéri Apponyi György grófot, hogy indítványát vonja vissza.

Jókai Mór (szót kér): Arról van szó, hogy ez a monarchia nagyhatalom legyen-e, vagy sem. Az uralkodó azzá akarja tenni. De államférfiai, kik országát kormányozzák, erre a leghetlenebb utat választották. Ők e birodalomból német nagyhatalmat akarnak alakítani. Mi megmutatjuk az utat a nagyhatalmi állás elérésére. Szabadelvű alkotmány helyreállítása Magyarországon, szabadelvű alkotmány inaugurálása Ausztriában. A szabadságukra féltékeny népek lesznek erős oszlopai a trónnak. Nem kibékülésről van közöttünk szó, hiszen nem vagyunk hadban álló ellenségek, Magyarország és Ausztria, hanem közösen érdekelt felek, akik anyagi gyarapodásban, művelődésben, kölcsönös védelemben egymás támogatására vagyok utalva. A múltakra nézve kimondtuk, hogy vessünk rájuk fátyolt. De nem vethetünk fátyolt a jelen állapotainkra. Belügyeink tarthatatlanok. Ezeket teljesen összekuszálja a februári pátens. Nemzetünk belső élete van megbénítva. S e megbénított nemzettel akcióképtelenné válik kifelé a monarchia. Az uralkodó kormánya megpróbált már a magyar nemzet lelkesedése nélkül európai akcióba lépni, s végezte a kísérletet egyetlen győzelem kivívása nélkül. Most újabb sötét fellegek tornyosulnak Európa egén. S az uralkodó kormányférfiai még most is ahelyett, hogy ébren látnák az előttük levő nagy feladatot, a monarchia országainak, Magyarországnak alkotmányos kiépítését, ehelyett a nagy német hegemonia álmoképe után futnak. Adja isten, hogy rossz próféta legyek; de tartok tőle, hogy a monarchiát újabb katasztrófába fogják belevinni.³ Az uralkodó jogait az 1848: III. tc. 8. §-a teljesen biztosítja. Ekörül építsünk.

Még ezután Lónyay Menyhért és Ivánka Imre tettek indítványt aziránt, hogy az osztrák államadósságok egy részének elfogadása vétessék be a tervezetbe, ami ellenvetés nélkül elfogadtatott.

Erre Apponyi György gróf visszavonta az ellentmondó indítványát. Deák Ferenc tervezete egyhangúlag lett elfogadva.

És így fényesen bebizonyult annak az igazsága, hogy a nyilvánosság kizárása mellett (in camera charitatis) a legszembeállóbb politikai nézetek is kiegyenlíthetők.

Eddig tartanak följegyzéseim.

³ A következő fél év története bebizonyította, hogy valót jósoltam. (J. M.)

Deák Ferenc a koronázás napján (1892)

Deák Ferenc nem vett részt a koronázási ünnepélyekben.

Egyszerű életmódhoz szokott, puritán jelleme visszatartá minden külső pompától, zajos ünnepélytől. Ehhez már Deák Ferencnek meg volt adva az a kivételes előjoga, mondhatnám „fenségi joga”, hogy ő távol maradjon a külső pompa öregrétegeitől.

Mikor a Deák Ferenc szobrának tervezéséről volt szó, s kérdésbe volt téve, hogy álló vagy ülő helyzetben legyen-e az alak megörökítve, én azt mondtam, hogy Deák Ferenc emléke követeli azt, hogy ő *ülve* fogadja az utókor tisztelkedését.

Buda „és” Pest (még akkor *két város*) utcái zászlódíszben pompáztak; néptömeg képezett falat a házak mentén, a felszönyegezett állványokon. Gyönyörű derült nap ragyogott alá az egész ünnepélyre. Csak Deák Ferenc ült csendesen a maga megszokott kettős szobájában, a 72. szám alatt az „*Angol királynénál*”; csak ő látott az égen egy fekete foltot.

Az a fekete folt volt egy névtelen levél, melyet a koronázási nap reggelén kapott, s melyben az volt tudtára adva, hogy a múlt éjjel megérkezett Turinból Kossuth fia, Ferenc, s hogy annak a vezetése mellett a szélsőbaloldali 48-as párt, még inkább a 49-esek, egy hatásos ellentűntetéssel szándékoznak megzavarni a koronázási ünnepséget.

Ez a hír nagyon elszomorította Deák Ferencet.

Nem volt pedig benne semmi igaz. Kossuthnak az alakját nemcsak azok a tények domborítják ki, amelyeket megtett, hanem azok is, amelyeket *nem* tett meg.

Hanem a puszta hír, maga a lehetőség nagyon felzavarta Deák kedélyét.

Itt látta maga előtt nagy művének betetőzését: Magyarországnak királyával kibékítését; egy új, boldog, szabad korszaknak bevezetését. egész élete, nagy szelleme, honfilelkülete törekvéseinek megvalósulását.

Tetszett ez a nemzetnek, tetszett az Istennek, tetszett magának a népnek is. És mindezt megronthatja egy fekete pont, ami a napba beleesik.

Rendkívül izgatott volt. Valamennyi jó barátja, elvtársa mim ott volt a koronázási ünnepélyen; eggyel sem közölhette aggodalmát.

Rendőrségnek még akkor csak csírája volt Budapesten; de ha erdeje lett volna is, Deák Ferenc nem denúciálhatja Kossuthot. Egyetlen képviselőtársa osztotta csendes magányát: kedves unokaöccse, N**y J. Az

egész koronázási ünnepség alatt az volt, akivel érintkezett. Az sem volt mindig mellette, mert időnként elküldé hírt hozni a nagy nap eseményeinek lefolyásáról.

Így okoskodott.

Valami számbavehető ellentűntetést rendezni csupán két helyen lehet: a Plébánia téren (mostani Eskü tér) vagy a kardvágási dombnál.

Nyugtalanul járt fel s alá egyik szobájából a másikba. A szivarok érintetlenül, a lapok felbontatlanul heverték az asztalán. Semmi sem érdekelte ez egyen kívül. Nyugtalanul számította a lassan járó óranegyedeket.

Amint a gellérthegy ágyú dördülése jelenté, hogy a *koronás* király megindult a templomból: Deák izgatottsága arcszínén is észrevehető volt. Máskor is piros volt az, de most egészen kigyulladt.

Mi történik odakinn?

A népkialtás összhangja, az éljen-riadó egyre közeledett, már végighaladt a Duna-parton; Deák Ferenc sietteté unokaöccsét, hogy menjen fel a Plébánia térre, hol a képviselők emelvénye áll, s hozzon hírt.

N**y visszatért: „Minden a legünnepelesebb rendben ment végbe, egy ellentmondó arc sem volt a tömeg között.”

Ekkor újra elküldé a rokonát, hogy előzze meg a díszmenetet a kardvágási halomnál.

Onnan is visszatért rövid negyedóra múlva a képviselő rokon.

– Egy örökkévalóság, hogy odajársz! – mondá Deák; pedig csak tizenöt perc volt. – Mi történt?

– A király fehér lova ugyan ágaskodott, mikor a nagy éljenriadás felzendült a nagy téren, de a király erősen megülte a mént: úgy vágatott fel a halomra, s biztos kézzel tette meg a négy vágást, szent fogadásul a világ négy sarka felé. A nép még most is éljenez.

– Hála Istennek! – mondá Deák. – Amit a király fogadott, azt meg is fogja tartani. Meg fogjátok látni, hogy igen jó uralkodó lesz, s ez az ország fel fog virágozni alatta, s ez a nemzet nagyon fogja őt szeretni. De ha ezt a napot megzavarta volna valami, akkor Isten tudja, mi következett volna erre az országra!

Deák Ferenc egészen el volt érzékenyülve. Azt az árulkodó levelet tűzbe dobta. Nem volt benne semmi igaz. Valami esetlen szajkó akarta ezzel megtréfálni a nagy hazafit, s igen keserű órákat szerzett neki vele.

Mindez eszünkbe jut most, huszonöt év múlva. Milyen jó próféta volt az öreg!

Deák Ferenc alakja (1903. október 17.)

Száz éve e napon annak, hogy *Deák Ferencet* a Gondviselés a magyar nemzet számára leküldte kegyelméből.

Művei, amiket hosszú, áldásteljes életén át alkotott, szavai amiket elmondott, meg vannak örökítve tényekben és írásokban: élnek és beszélnek.

A nemzet bölcsének nevezi őt mindenki.

Az ifjú Magyarország lételének fundamentumát ő teremtette meg. A nemzet most már csak ércszobrához zárandokol, s ihletet keres varázsszerű tekintetéből.

Néhányan, kik még élő kortársai voltunk, tanúságot tehetünk róla, hogy éltében is ilyen ércszobor volt, érző szívvel, gondolkozó fővel.

S ez a szív, ez az ész nagy volt egyenlően.

Szív kellett hozzá, mely a nemzetet úgy szeresse, s ész, mely a boldogulásának útját megtalálja: szív és ész együtt, mely korszakalkotó eszméket életre idézzen, a lehető a múlhatatlannal kiegyeztesse.

A történetírók lefestik őt mint nagy embert, mint *óriást*, én írok róla mint *emberről*.

Mert *Deák Ferenc* mint ember egyesíté magában azt a varázst, mely nemzetének vezérévé, elleneseivel szemben hatalommá emelte.

Mindenekfölött *európai magyar* volt. Aki nemzetében fölébresztet

te a saját nyelve iránti lelkesülést, s azt diadalra vezetni segített anélkül, hogy az általános művelődés útját elzárta volna előle, hogy az idegen kultúra iránti gyűlölséget ébresztgette volna.

És azután igazságos volt mindenkivel, még elleneseivel szemben is, de az igazságtalanságnak bátor leküzdője, még a hatalmasokkal szemben is.

Pártja nagy volt az országban, és azt semmi sem tartotta össze, mint az ő személyes igézete.

Olyan volt közöttünk, mint egy apa a pátriárkák korszakából. Hát a trónon ülő uralkodóval, a kormányt vezető hatalommal szemben mi volt e rendkívüli ember?

Sem fejedelem, sem nádor, sem bán, sem bíboros főpap, sem diadalmas hadvezér, és mégis több valamennyinél: egy nemzet megtestesülése. És amellet messzelátó ész, prófétai lélek, ki előtt tárva volt a múlt, jelen és jövő.

A régi nagy pernek a király és a nemzet között csak egy bírása lehetett: a világszellem, a világtörténet.

De a haza bölcsének nemcsak a hatalommal kellett megküzdenie oda-fenn, de saját nemzetének szétvonó nézeteivel itt e honban. Harcolni élőkkel, kísértetekkel és múmiákkal.

Az *élő* nemzeti és állami követelésekkel, a megtorlás sírban meg nem férő *kísértéseivel* s az ódsóság megkövesült *múmiáival*. Deák Ferenc nem törte össze ellentéteit; de kiegyezteté egymással, s beilleszté a trónt oszlopai közé.

Fegyvere nem volt; de két pajzsot tartott a két kezében; az egyikkel védte a nemzetet a hatalom palloscsapásai ellen, a másikkal takarta a kitörésre kész vulkánt a hazában, mely a trón alapján reszkettet.

Végre diadalmaskodott a haza és a korona iránti igaz szeretetével. A világszellem ítélete döntött, s új korszakot alkotott az országok történetében.

De azt a diadalmasan bevégzett hadjáratát a béke apostolának milyen hosszú évei az előkészítő munkásságnak előzték meg. Az életírói följegyezték.

A legsötétebb éveiben a nemzet és az alkotmányos szabadság megsemmisülésének ő volt a nemzet látható vezére. Itt élt közöttünk a fővárosban, mint egyszerű polgár, akit a nagyok és kicsinyek fölkerestek. Szerény vendéglői lakása nem volt elzárva senki előtt: bejelentés nélkül lehetett hozzá belépni. Államférfiak és ínséges kéregetők mindig nyitva találták az ajtaját, senkit vigasztalanul el nem eresztett.

Magam voltam szemtanúja, mikor látogatásom ideje alatt a szobájába lépő kéregetőnek esedező szavára egy arra a célra rendeltetett kis prés alól szóttanul kihúzta a bankjegyet, s odanyújtá a kezébe, s ez a jelenet megisméltődött.

S ez időszakban, midőn a nyilvános élet, a politika szünetelt, éreztette *Deák Ferenc*, mint ember, hatalmát. Mindentől meg volt már fosztva a magyar nemzet, mely létének biztosítékát képezte. Ekkor lépett fel *Deák* a *Magyar Tudományos Akadémia* hatáskörének megújítása mellett hatalmas előterjesztésével, s kívánta a kormánynál e tudományos intézet újra feltámadását, hivatásának újból megkezdését.

Ez időben halt meg a magyar nemzet legfényesebb nevű költője: *Vörösmarty Mihály*; magyar költők rendes sorsa szerint vagyontalanul hagyva hátra családját. Deáknak egy buzdító szavára egy szívvel és lélekkel járult hozzá az egész nemzet, hogy az elhunyt költő családjának sorsa érdemeihez méltón biztosíttassék, maga a nemzet lett a család bőkezű gondnokává, s a költő gyermekei manapság magas állásaikban érvényesítik dicső atyjuk öröklött szellemét.

Végre betetőzte nagy alkotását, két országot kiegyeztetve, megkoronázta a királyt, helyreállította az alkotmányt a szabadság alapján.

És akkor visszavonult. A cselekvés terét átengedte munkabíró államférfiaknak.

Más pacifikátorokat a hatalom gazdag vagyonnal, nagy méltósággal, főranggal jutalmazott. Deák nem fogadott el semmit. Visszautasított minden jutalmat és méltóságot. Egy aureola vette körül, egy dicsfény, mely alakját körül sugározza: lelkének büszkesége. Ez a büszkeség utasíttatá vissza *Deák Ferenc*cel még az alulról jövő kitüntetéset is, a megyéje követi megbízóját, abban az időben, midőn a jobbagyfelszabadítás s az ősi előjogok táborának összeütközése e megbízólevelet vérrel szennyezte be.

És ennyi büszkeséggel oly végtelen nagy szeretetet tudott egyesíteni barátaival, híveivel, kortársaival szemben.

Az írókat különösen szerette. Minden lapra előfizetett, minden könyvet felvásárolt, s azokat el is olvasta, soha egy tiszteletpéldányt el nem fogadott ingyen. Az alkotmányos korszakban, ülési szünetek alatt gyakran oda-intett magához, s gazdagítá emlékeimet egy-egy jellemző adattal a magyar társas életből, melynek élő kincstartója ő volt.

Éveken át folytattam e rovatot az általam szerkesztett humoros lapban e cím alatt: „Deák Ferenc-adomák”, míg egyszer az öregúr azt mondá: „Édes öcsém, úgy vagyok a Deák Ferenc-adomáikkal, mint a Deák Ferenc keserűvízzel: sem nem töltök, sem nem iszom belőle.” Megértettem, s más címet adtam a rovatnak.

*Deák Ferenc*nek a nagyságát nem az határozza meg, hogy tetteinek monumentális magaslatán láttuk őt magunk fölé emelkedni, hanem hogy édes egyszerűségében láttuk őt velünk szemben, mint hibátlan embert mindnyájunkkal együtt élni.

Életmódja, egész viselete is oly egyszerű volt, mint bármely szabály szerint élő polgáré, nyári üdülőhelyére, a városligetbe omnibuszon járt ki együtt a közönséggel.

Jövedelme nem volt fényűzéshez való, de közcélokra abból is tudott nagylelkűen áldozni, ha alkalom kínálkozott. Mikor a törvényhozás termében legelőször felhangzott az összeférhetetlenség eszméje, melynek követelménye szerint a képviselői állás ellentétbe helyezendő a lucratív vállalatok részvényeinek birtoklásával, Deák Ferenc az erős parlamenti vita után odahívta néhány bizalmas képviselőtársát a lakására, s felnyitva előtük íróasztala fiókját, eléjük rakta részvényei halmazát.

Voltak azok között balatoni Kisfaludy gőzhajó-, budai „Hazafiság a nemzetiségnek” színház-, hazai gépgyár-, gyöngyösi selyemgyár-, tengeri

vitórlás hajózási vállalat-, Kelengye-, Corvina könyvkiadó-, Népbank-, Kisbirtokosok egylete-, Kölcsön biztosító stb., stb. részvény nagy halommal, melyek közül *egy sem hozott soha egy filléryi osztalékot a részvények tulajdonosainak keletkezése óta, a tőke is ott veszett bennük.*

Ez az én gazdagságom, az én inkompatibilitásom alapja, mondá szardonikus mosolygással az öreg úr. Ami másnál spekuláció volt, az öná-la jótékony adakozásszámba ment.

Kedélyessége még halálos ágyán sem hagyta el mindvégig.

A sors megadta neki azt a kegyelmet, hogy élő alakja csillagával együtt szállt alá a látóhatáron.

De fönmaradt utána az a napsugárral írott mondás egünkön:

„A hazáért mindent szabad kockára tennünk, de magát a hazát soha.”

Azt a tündéri jelenetet, amelyen felejthetetlen emlékü dicsőült király-nénk, Erzsébet a haza bölcsének ravatalát koszorújával fölszenteli, előke-lő magyar művész ecsetje örökítette meg.

Most már Deák Ferenc hamvait egy mauzóleum takarja, alakját ércszobor örökíti, alkotásait egy ország őrzi, beszédeit egy könyvtár teszi köz-kinccsé – én hadd magasztaljam *Deák Ferencet* mint *embert, a magyar emberek között a legtökéletesebbet.*

Az első néptribun (1898)

Manapság, mikor a fővárosban egy vasárnapra ötven munkásgyűlés van bejelentve, mikor a mezei munkások és munkaadók közötti állapot egész tanulmánynak való, s külön törvény szabályozza, érdekes lesz arról az egy emberről beszélni, aki a munkáskérdést Magyarországon mint első vezér felszínre hozta.

A vezérnek még nem volt tábora.

Gyárak még nem voltak Magyarországon, a külföldön is gyér számmal, otthon fonott és szövötett vásznat viseltünk, a posztónkat odafenn Vukován készítették, gépek közül csak a kávémasina meg a pecsenyeforgató volt ismeretes; az iparost hitták majszternek, legénynek, inasnak; azoknak a dolgát elintézte a céhmester, atyamester. Köszönet nem használt senki, ezt nem ásta sok ezer bányamunkás, a kovácsnak való bükkfa-szenet előállították a dudariak (ahogy a népdal zengi), ami pedig a mezei munkások állapotát illeti, hát azt vígan rendezte a tisztartó, kasznár, ispán

meg a hajdú, s hitták azt robotnak, a munkás neve volt jobbágy, a törvényé urbárium.

Ekkor támadt elő Táncsics neve.

Jól mondom, hogy előtámadt, mert eredeti családi nevén Sztancsicsnak hitták, de a kis fia nem tudta ezt a nevet kimondani, csak „Táncsics”-nak ejté; ezért fogadta el az apa a kifizia gagyogása szerinti nevet.

Táncsics 1799-ben született (tehát egy évvel mindig idősebb volt a századnál). Szülei takácsnak nevelték, mint munkás nőtt fel, legény korában hagyta ott a szövőszéket, s aztán tanult a szegény diákok száraz kenyérén, vékony juskulumán, míg megtanulta az iskolamesterséget. Majd Pestre került, itt megnősült; derék, áldott jó asszonyt kapott, vele egy csendes házikót, meg egy szép zöldségeskertet, mely szorgalmas kezelés mellett a családot tisztességesen eltartotta. Táncsicsot magát is ott látták kapálni és rászákat öntözni, sőt a zöldséges puttonyt is emelte a vállán. A munka tisztesség. És amellet világújjító tervek főttek az agyában. Estenden, mikor lepihent a kerti munka, asszony, gyerek aludni ment, ő még ott ült az íróasztalánál egy szál maga öntötte fagygyúgyertya mellett, s írta a „Polgári katekizmust.”

Majdan kiadót is talált rá, aki kinyomatta a röpiratát (valószínűleg Lipcsében).

Ez volt az első nyomtatvány, mely Magyarországon a munkásosztály helyzetével, s annak megjavításával foglalkozott.

Volt pedig ez a negyvenes évek közepén, amikor Magyarországon a gyászos emlékű adminisztrátori rendszer hatalmaskodott – Kossuth, Lovassy, Tormássy bebörtönöztetése korszakában.

Táncsicsra is hasonló sors várt. Ő azonban neszét vette a jószándéknak, s jó eleve eltűnt Budapestről, s aztán jó ideig a vidéken bujdokolt faluról falura.

Ebből a korszakból jegyzett fel egy érdekes adatot az én régi jó barátom és írotársam, Éjszaky Károly, aki azt nekem szíves volt naplójegyzetéből megküldeni. Levelének ide vonatkozó tartalmát szó szerint közlöm.

„Fejér megyében Rácalmáson laktam. Egyszerű emberek ősi szokás szerint egymáshoz látogatóba lévén eljárók, ily célból rándultam át Alapra, ott barátom és rokonom Horváth Lászlóhoz (1847-ben országgyűlési követ, később alispán, 1867 után kúriai bíró) szálltam, aztán szokás szerint a többi úri házakhoz is ellátogatandó, a közel lakó Horváth Vincénél, gazdám öccsénél kezdtem a sort. Horváth Vince sietett a helység legaktuálisabb dologáról, azon szenzációs hírről értesíteni, hogy »Itt van Táncsics, Tóth Imre vendége, ma este nálam nagyszerű magyarázó előadást fog tartani a Polgári Katekizmusból, a helybeli összes családok jelen lesznek, s mert teremszerű legnagobb szoba a mi házunkban áll rendelkezésre,

az előadás itt nálunk lesz, remélem, hozzád is lesz szerencsénk.« Ismerem ugyan már akkor a Polgári Katekizmust, mint tiltott könyvet, de figyelemből a társasággal tartottam.

Táncsics, rossz szelet fogva, Pestről kimenekedett Fejér megyébe, Baracsán, Nyéken, Abán stb. rövidebb-hosszabb ideig tartózkodván, eljutott Alsó Alapra. Sokáig nem volt maradása sehol, amint nyugtalanná lett, s elhitette magával, hogy az üldözők immár megtudhatták, hogy ő itt van, vitette magát tovább, s a birtokosok úgy továbbították őt mindig biztos helyre, s így vonult ő be Alsó-Alapra, utazva mozgó polgári katecheta minőségben.

Az előadásra kevéssel késve érkeztem, s nehogy a közfigyelmet zavarja, az ajtóhoz közel álló háziúr mellett foglaltam szintén álló helyet. Szépszámú hallgatóság volt együtt. Az ülőhelyeket a nők s néhány öreg úr foglalták el, a férfiak álltak, Táncsics a szalon-asztal előtt egy széken foglalt helyet, s onnét magyarázott. Künn borús, ködös idő járt, s oly homályos, hogy pár lépésnyire is alig lehetett látni.

Az előadás tárgya, mint Katekizmushoz illik, kérdésekbe és feleletekbe volt foglalva. Mikorra én odaérkeztem, Miska barátom már néhány kérdést kimagyarázott, s otlétem alatt is már ötöt vagy hatot lemorzsolott. Olvasta a kérdést, és a feleletet, aztán magyarázta.

»De kérem, mint ő jelezte, most jön egy mondhatni legfontosabb tétel – ez kötelessége, sőt kell, hogy erénye legyen minden polgárnak.«

»Kérdés: *Mi a legszükségesebb, legelengedhetlenebb kötelessége a polgárnak?*«

Felelet (rendkívülit jelző, emelt hangon, mely három felkiáltójellel nyerhet kifejezést): »*Minden polgárnak legelső és legelengedhetlenebb kötelessége a bátorság!!!*«

E percben ijedten tör be a szobába a komorna, s az ajtónál álló háziúrnak elhalványodva jelenté: »Tekintetes úr! Egy regiment vasas német állta körül a házat!« A háziúrnak szánt e jelentést a társaság is meghallotta, s nyugtalanná lett. A háziúr kérte a társaságot, hogy maradjon nyugton, ő kimegy, és utánanéző a dolognak. Vele mentem én is. Az utcán a ház hosszában volt felállítva, nem ugyan egy »regiment«, hanem csak egy század vértés, alig beláthatólag a köd s estihomály miatt. A vezénylő tisztet megtaláltuk, kapitány volt az istenadta, s az osztrák–magyar rendszernek híven megfelelve egy szót sem tudott magyarul, sem senki a században. Kiderült, hogy Székesfehérvár felől Szekszárd felé vonulnak, s éji szállásra Cecére kellett volna menniök, de nem tudják, hogy hova jutottak, e teljesen magyar vidéken hasztalan kérdezték, nem értette őket senki.

Sárszentmiklósból kijövet ahelyett, hogy kissé jobbra fordulva Cecének tartottak volna, az egyenesebb irányú úton Alap felé tévedtek, hol a kivilágított ház előtt álltak meg, útbaigazítást kérendők.

Háziurunk lovászával gyorsan nyergeltetett, s általa a vérteseket Cecére kalauzoltatta. A tisztt köszönetet mondva visszaindult, s ezzel az intermezzónak vége szakadt.

A hallgatóság, különösen a nők, a szomszéd szobába oszolva, a félrevont függönyök mögül kandikáltak az ostromló seregre. Mi ketten visszamentünk a terembe, a társaságot megnyugtattuk, s mindenki elfoglalta helyét – Táncsics folytatja a kötelezett bátorság elmélete elemzését. Hívják is, keresik is a szobákban, a folyóson is, nem található. »Várjunk kicsit, majd csak rendbe jön, s visszatér. a De ő sem elő nem jött, sem az egész házban vagy a szomszédban és szálláson megtalálható nem volt, sőt éji hálásra sem tért haza. Másnap reggel általános razzsiát tartott az alapi község Táncsics után – hasztalan, eltűnt, elveszett. Mi lelhet, csak nem szerencsétlenség? Harmadnapra virradt, Táncsicsnak semmi nyoma.

Harmadnap este felé Tóth Pista, ki apjának gazdaságát vezette, szérűskertjükbe ment körülnézni, s különösen a szénaboglyákat szemlélni, rendben van-e, nem lopják-e? Egy helyen némi elszórt széna-ízéket lát, közelebb megy a boglya tövéhez, egyszer csak hallj a: »Pista! Pista!«. Figyel, kutat, jobbra-balra. »Pista! Látom, te vagy!« »Én vagyok, de te ki vagy? Hol vagy?«... »Nincs baj?« – »Baj? Hát mi baj lehetne?« A boglya tövén mozog a széna, s annak fedőrétegén átcsúszva, a boglya alól előbúvik az obligált bátorságnak rejtekbe tűnt hőse. Mint az ácseszéri parasztagdának egykoron szolgagyerkőce, tudta, hogy a boglya gyomrában található rejtek a legbiztosabb menhely, s abba fúrta be magát.

Étlen-szomjan töltött ott pár napot, s a tragikomikus jelenet után mi természetesebb, mint hogy a tévedés felvilágosítása közben a kiéhezett, agyonszomjazott igehirdetőt étellel-itallal nyakig-torkig töltötték-tömték. Nem mutatta ott magát többé senkinél, csak házigazdájától vett búcsút, s kért kocsit, mely aztán vitte – menekvőtől nem volt szokás kérdezni, hogy hova? Mi aztán nem hallottunk róla hírt sokáig, később is csak homályosat, míg végre Pest-Budán 1848. március 15-ikére oly virággá fejlődött, mely azon nagy nap bokkrétája trófeumaként pompázott.”

Idáig a szemtanú adatja: amihez én a következőket függesztem: Táncsicsot én nagyon közelről ismertem: becsületes, őszinte lelkű ember volt, ha túlzásait mint írotársamét megelleneztem is, de jó szándékát felismerem bennük. Mint író bátor volt, sőt vakmerő; de vitéz nem volt. Alacsony, hajlott termetű alakja nem volt személyes küzdelemre szánva. S bizony, mi, többi írók sem voltunk vitézebbek, mikor regementszámra jött a vasasnemet ellenünk. Mert az a börtön rettenetes! Még maga Petőfi is, ki

a csatatéren száguldó paripák által eltapostatni gyönyörűségnek vallja, azt írja: „Ó, de a börtön, attul félek!” Aztán még egyet.

Én dicsőnek tartom azt a hőst, ki duzzadó ereje tudatában rohan a veszélyes küzdelembe, s gyönyörrel várja az ellenfélt; neveti a kapott sebet.

De még dicsőbbnek tartom azt az embert, akinek az idegeit félelem zsibbasztja, akinek a szíve reszket a veszély közeledtére, de az erős lélek akarata mégis szembeviszi a rettegett ellenféllel, s tűri a sebet, amely fáj!

Ilyenfajta ember volt Táncsics is. Cingár teste reszketett a veszélytől, szívós lelke mégis szembevitte reá.

Nemsokára ez adoma után csakugyan elfogták, bebörtönözték: március 15-ikén 1848-ban a nép kiszabadította börtönéből. Ekkor megtudtuk, hogy a munkásügynök nemcsak vezére van, hanem tábora is van már.

És ezt a tábort összegyűjteni újra meg újra megindult az első hadvezér, s útjának a vége mindannyiszor a börtön volt. A legutolsó zárkája olyan sötét volt, hogy megvakult benne. S mikor kiszabadult, vakon is vezette a táborát. Mint szegény ember halt meg. Népvézérre ez a legszebb utóhang.

Lendvay (1858)

Lendvay meghalt, valóban meghalt; mint más töredékeny ember, aki azért született, hogy poraival szaporítsa a földet.

Első halála az volt, mikor a színpadról lelépett; mikor azt a fényes, bübájós világot elhagyta, s eltemetkezék a közélet szomorú halálországába. Ez az igazi halál, ez az igazi temetkezés. Az a másik csak nyugalom már, ahonnan nincs visszavágyás.

Mert a színész két sírban nyugszik, egyik a föld, másik a feledékenység. Neki nemcsak omlatag teste válik porrá, hanem mindaz, amit lelke alkotott, szellemének csodaművei, lángesze, híre; – por és hamu a halál után, amit a szél elfű.

A költő édes gyermeke a múzsának; ha ihletett lelkének aranyeszméi voltak, azoknak értéke halála után még nőni fog, eszméit egyik szív a másikonk adja által; a színész mostoha fiú, aki csak álmodik a nagyságról, az arany hírről, s mikor az álomnak vége, semmivé lesz, mint a szép álmok képe.

Költők! Kik a színész álmait bíráljátok, gondoljatok annak vigasztalan ébredésére.

Mije volt Lendvay a magyar színészetnek? Míg mi tudjuk, a múlt évtized emberei már csak gyöngén emlékeznek reá; a jövő évtized csak nevét

fogja említeni, s nem lesz eszméje, amit hozzá kössön; hisz a Hamlet-köntöst felveheti más is, itt nem marad üresen senki után a hely; hogy azt kérdezzék: hová lett, ki volt az, aki tudott szívekkel beszélni, lelkekkel játszani:

Lendvay sokat szenvedett; öt évig volt igen súlyos beteg. De mi volt az a fájdalom, ami testét lassú kegyetlenséggel kínozó halálra, mely a daliás alakot úgy összetörte, hogy azt siralom volt látni, ahhoz az álmatlan kínhoz képest, amit érze a színész, kinek el kellett hagyni lelke világát; ki látott nyomaiba lépni magánál nem erősebb ivadékok, kinek szellemi kincsein, az annyi diadalt aratott szerepeken még életében megosztottak, három-négy emberre bízva azt, mihez egykor ő egymaga is sok volt. Olyankor indult meg szemeiből a legkeserűbb könny, midőn a színpadot, ezt az elzárt mennyországot látta maga előtt.

Nem az élet, nem a megtérő egészség volt biztató ösztöne, mely őt egyik tavasztól a másikig kecsegteté, hanem az a gondolat: ha még egyszer oda léphetnék vissza!

Egyszer lett volna alkalmra rá. A beteg művész, hogy túláradó kedélyének folyást nyisson, egy egyszerű dalt szerze, melyet a színpadon elénekeltek. A dal igen tetszett, a jó közönség zajosan hívta szerzőjét, szeretne volna látni még egyszer hajdani kegyencét.

A művész barátai unszolták őt, hogy jelenjen meg a hívásra. A művész megzavarodott, elsápadt, elfutott onnan; nem mondta, de érezé, és igaza volt: „Ez aranyos országnak én királya voltam egykor; nem léphetek abba vissza, mint koldusa”.

Ez a honvágy segített őt megölni, ez a honvágy fogja le minden színész szemeit a halálos ágyon; mert mindenik úgy hal meg, mint száműzöttje annak a szép hazának, amit elfeledni nem lehet.

Temetésére roppant nép gyűlt össze. Hogyne? Az ünnepelt művész utolsó fellépte! Érdekes volt megtudni: az, aki annyiszor könnyekre fakasztá a közönséget, hogy viseli magát a koporsóban? Itt is megríkatta a jó közönséget.

A jó közönség elkísérte őt a sírig; egykor „éljen” hangzott előtte-utána, most „Isten nyugosztalja”. Kegyes lelkészek beszéltek hamvai fölött a világ mulandóságáról, amiben semmi olyan mulandó, mint a színész dicsősége; azután földet raktak rá, és most ki tudja meg a sírról, milyen óriás volt az közöttünk, aki ottan fekszik? Egy öl a hossza, mint a többi sírnak.

Tegnap megsirattuk Lendvayt...

Holnap itt lesz az afrikai művész...

És holnapután órála fog mindenki beszélni...

...Költők, kik a színész álmait bírálgatjátok, gondolatok annak vigasztalan ébredésére.

A Kántorné királyi palástja (1887)

A magyar színtársaság Budán játszott. Pesten volt a pompás német színház. Egy napján a hétnek szabad volt a magyaroknak „is” a német színházban előadást tartani. Péntek napon. – Megfoghatatlan, hogy miért tartották – sok ideig – még a színi világban is a pénteket „böjtös” napnak? Annyi bizonyos, hogy operát nem adtak pénteki napon soha. Ez a nap volt a harmincas években a magyar művészeké.

És ezen a napon megtelt a német színház vármegyeurakkal, diákokkal és iparosokkal. Ebből állt a magyarság Pesten.

A színház évadja a tél, olyankor a hajóhidat már kiszedték: a Lánchíd még meg sincs álmodva, a magyar színészeknek a befagyott Duna jegén kell átjárni a várból a pesti színházba, s előadás után megint vissza. A jég hátán szalmával van behintve a járható út, amelyen hatósági engedelemmel közlekedni lehet. Ezen sétál keresztül „éjféleken s éjfélek után” a trupp. Persze, hogy „sétál”, az omnibuszt még nem találták fel, s a fiákerrel álmodó színészek: „Szállj le, Balázs, a hintóból!” Egyszer az is megesisik, hogy éppen a magyar előadás alatt dördül meg az ágyú a budai vár-fokon. Ez azt jelenti, hogy megindult a jég. Ez is a pénteket választotta ki! Ekkor aztán vissza Budára a mozgó jég hátán, egyik tábláról a másikra ugrálva, ki-ki a színpadi jelmezében. – Tréfa volt az.

Akkoriban lett hírhedtté „*Tudor Mária*” nagy szomorújátéka. Kolosszális szerep! A németek itt Pesten megpróbálkoztak vele, de beletörött a késük. Nem volt ahhoz való drámai hősnőjük. A magyaroknak volt. Kántorné. Meghozatták a darabot, s betanulták.

Eddig meglett volna minden; de hát a jelmezek? Tudor Máriának királynői palást is kell, s Kántornénak a birodalma ezt meg nem győzi. – Segítettek magukon. – Bevásároltak egy vég fényes „damiszt”. Mi volt az a „damisz”? A mai világ nem is tudja már azt. Valami közlépény a selyem és a papiros között: szöve gyapotból, az egyik oldala tükörfényes. Rőfe tíz krajcár. A hermelint hozzá kiadja a duplán összehajtott vatta, fekete bajsuzkákkel tarkázva. De hát a hímzés? A széles arany bordure? (A királynők ilyent is használnak.) Ez is kikerült. *Telepi* (a hajdani) rajztudós volt, szépen kiszabta aranyos papirosból a drága hímzeteket. A két fiatal actrix: Lendvayné és Laborfalvy Róza felvarrták azokat arany és ezüst „flincedlik”-kel (magyarul „pillangó”) a királynői palástra. Éppen elkészültek vele az előadás napjára.

De abból a péntekből „virágvasárnapja” lett. Kántorné fölségesen játszotta Tudor Máriát ideát a német színházban. Még azok is el voltak tőle ragadtatva, akik egy szót sem értettek magyarul. És aztán még sokszor

játszotta azt a szerepet, mindig nagy diadallal. Olyan híre támadt, hogy egyszer maga a világhírű Rettich asszony is lejött Bécsből Pestre, hogy magyar pályatársnőjét megnézzé ebben a szerepben, s előadás után megölelte, megcsókolta; pedig akkor még nem volt olyan olcsó se a bécsi út, se az ölelkezés, mint most.

Ekkor aztán a magyar urak is elpudeálták magukat, mikor látták, hogy még a német is dicsóíti az ő művésznőjüket, s csináltattak neki egy olyan Tudor Mária palástot, hogy olyan még az igazi Tudor Máriának sem volt soha. Belekerült nyolcszáz forintba. Az egész fizetése nem ment fel annyira.

Ezt a történetkét tavaly ilyenkor hallottam, a királynői palást egyik varrónőjétől. Akkor megígérte, hogy majd a színház ötvenéves jubileumának a díszlakomáján el fogja mondani ezt az új nemzedéknek. – De hát nem lehet ott. – Hívják, de nem hallja.

Az első szereptanulás (1887)

Tizenkét éves volt Hivatal Anikó (az első Lendvayné), mikor a színi pályára lépett. – Amikor én legelőször láttam, még akkor is Hivatal Anikó volt; – akkor lehetett tizennyolc éves, én pedig voltam hat. Mégis jól emlékszem rá. A „Míveltség és természet”-ben játszta a naiv szerepet. Csupa természet, csupa báj, csupa kellem az egész megjelenése: arc, alak tündéri. És micsoda hang hozzá. Csengő, mint a madárdal, tele érzéssel: szívből jövő, szívbe ható. – Ekkor már nagy művésznő volt. Ott játszott a komáromi arénában; én egy fűzfára kapaszkodva néztem.

Őt is a legyőzhetetlen szenvedély hozta ebbe a *cifra koldusok* világába. Otthon is találta benne magát rögtön. Tetszett neki a taps, a jelmez, a festett színpal, a gondtalan élet. Csak egy körülménnyel nem bírt megbarátkozni: azzal, hogy a színpad lakóinak meg is kell tanulni a szerepeiket. Hisz a tanulás iskolás diákoknak való. Nem jó az sehogy!

Csakhamar akadt egy barátnéja, akihez rokonszenvvel fűződött: Mindszenti kisasszony, aki jóval idősebb volt, mint ő, nem valami kiváló tehetség, de mindig jól tudta a szerepét: nem nézett az a sűgóra soha.

– Ugyan, kérlek, mondd meg nekem, hogyan tudod te annyira vinni, hogy ez az egész szerep a fejedbe menjen.

– Jaj kedvesem, az igen könnyű szer. Elmondom, hogyan kell! Hát amint a szerepet a kezébe veszed, az első lapnál végy a szádba egy kenyérgolyócskát, azt rágicsáld össze, s magadban azalatt mondd el egy

miatyánkot. Akkor aztán azzal a kenyérgalacsinnal ragaszd egymáshoz az első és a második lapot. A harmadik lapján ismét úgy tégy, a negyediknél szintén. Mindig egy kenyérgolyócskát megrágni, egy miatyánkot elmondani, aztán mikor valamennyi lap mind egymáshoz van ragasztva, tedd a szereped a vánkosod alá, mikor lefekszel. Reggelre mind a fejedben lesz az egész szerep.

Anikó elhitte, megfogadta a jó tanácsot, s akként tett a legelső nagyobb szereppel, amivel az igazgató megbízta.

Reggel aztán egész lelki nyugalommal libegett fel a próbára, s mikor a jelenete jött, kiment a színpadra.

Aztán csak állt ott s várta, hogy mi lesz most? A sűgó egyre aposztrofálta: „No kisasszony, mondja hát!” Majd az igazgató is rákiáltott: „Hát mért nem mondd?”

– Hát ez az én szerepem? – kérdé elbámulva.

– Az hát! Tán bele se néztél? Mit csináltál a szerepeddel?

Akkor aztán nagy szepegve, pityeregve elővette a szerepét, s elmondta, hogy micsoda furfangos módon utasította őt a barátnéja annak a betanulására.

Az igazgatói harag ráncai kénytelenek voltak elsimulni a nagy kacagástól, melyben még a sűgó maga is osztozott.

Anikón pedig sokáig rajta maradt a tréfás első debüt-nek az emléke, s mikor később is észrevették, hogy a próbákon (de nem előadásnál) a szerepét nem egészen bírta, megkérdezték tréfásan: „Nem rágtunk egy kis kenyeret miatyánkkal?!”

Ilyen volt a mi halhatatlanainknak a konzervatóriuma!

Katona József Bánk bánja (1899)

A csillagászok évezredek óta észlelnek az égen egy csillagködöt, melyet Cassiopeia névvel jelöltek meg. Ha csupa csillagokból van is, mégis folt az égen. A tizenhatodik században a világhírű csillagász Tycho de Brache egy este egy hirtelen támadt központi csillagot fedezett fel a Cassiopeia ködfoltjában: az égítést egyre növekedett, hónapok múlva versenyzett nagyságában a Jupiterrel, fényességében a Szíriusszal, úgy, hogy déli nappal is látható volt az égen. Azután amilyen gyorsan támadt, oly arányban el is múlt.

Bánk bánról elmélkedvén, jut eszembe ez a csillagtünemény. Ez sem mese, nem legenda: igaz történet.

A magyar történelem egén is van egy ilyen csillagködfolt: II. Endre király koronás hitvesének, Gertrúdnak meggyilkolása Bánk bán, a nádor által.

Ennek a történetnek az alakjai is mind fényes neveket viselnek: vannak közöttük főispánok, bánok, zászlósurak, sőt egy magas állású főpap. És aztán maga a nádorispán: a királynak az országból távollétében helyettese; de ha megannyi csillagok is mind, a történet, melyet alkottak, ködfolt maradt a magyar nemzetélet firmamentumán, melynek elemzése nehéz feladat a múltat vizsgálónak.

Hogy a hős lelkű, a lovagias, a hűséges magyar nemzet fő-fő emberei összeesküvést koholjanak, melynek célja megölni a királynét! Hogy férfikéz gyilkot emeljen egy védtelen asszony ellen, akinek a homlokát a szent Chrysuma érinté, aki a szeretett királynak hitvese és Szt. Erzsébetnek édesanyja, s hogy e rémtettet maga a király helyettese hajtsa végre, aki, ha gyilkolt, csak bal kézzel szúrhatott, mert a jobb kezében a királyi pálcát szorítá!

És erre a tetre az ország első főpapja is buzdítá az összeesküvőket, történelmi nevezetességű, orákulumszerű mondatával: „Reginam occidere nolite timere bonum est. Si omnes consentiunt ego non contradico.” Melyből az értelmi jegyek fölcserélésével azt is lehet kiolvasni, hogy „tegyétek”, azt is, hogy „ne tegyétek”.

Növeli a ködfolt homályát az a tény, hogy az országába visszatérő király hitvese gyilkosát, Bánk bánt, nemcsak hogy meg nem bünteti, sőt nádori tisztében továbbra is meghagyja.

Ebből a ködfoltjából a magyar történelemnek alkotott egy teremtő lángész egy olyan fényes csillagot, aminő a Cassiopeia lehetett.

Teremtő lángésznek kell őt neveznem, mert kész anyag, kínálkozó adat nem sok állt rendelkezésére, mely nagy alkotásában segélyére szolgáljon.

Ami krónikás könyvek könyvtárainkban rendelkezésére állhattak, azok inkább félrevezették volna.

Pethő Gergely krónikájának följegyzése szerint Gertrúd királyné megölése azon korszakra esnék, amidőn II. Endre király a magyar keresztes hadakkal a Szentföld felé vonulna. Ez a krónikás nem tud semmit arról, hogy a királyné által elkövetett uralkodási hibák mint lázíták fel az ország nagyjait, magát a népet, a bitorló, a zsaroló idegen faj ellen, melynek személyesítését a királynében látták; csak a megsértett férji becsületet állítja oda a bosszú indokául. Szerinte Bánk bán azonnal sietett a király után, akit utolért Konstantinápolyban, s a véres tört, mellyel Gertrúdot megölte, a király kezébe nyújtva maga kéri a szigorú ítéletet saját fejére. És a király nemhogy visszasietne a gyászeset után az országába – Bánk bánt még biztatja, hogy menjen szépen haza, és kormányozzon rendén, ő utazik

odább a Szentföldre hadakozni, s csak e hadjárat befejezte után, hazatért nagy számú ereklyék kíséretében (mely között a krónikás szerint felemlítendő ama köveder, melyben Krisztus urunk a vizet borrá változtatta), tüsszént másodnapon mingyárást törvényt üle Bánk bán fölött, s kimondá a szentenciát, hogy a királyné asszony méltán öletett volna meg, és Bánk bánnak mentséget ada a király.

A krónikairót Valkai András vezethette félre, aki Bonifinius nyomán írta: Az nagyúr Bánk bánról való históriát, miképpen az András királynak feleségét megölte az ő nagy vétkéért, amely szintén Konstantinápolyba utaztatja a nádort a véres tett után, ki ott a király előtt ekként igazolja cselekedetét:

*„Mert feleséged, én asszonyom Gertrud,
Kit én olynak véltem, mint szent Ruth,
Oly dolgot művelt, ki megmondásra rút,
Halálára ki volt választatott út.”*

Valkai szerint a király nagy megnyugvással fogadja Bánk bán előadását, szép kegyesen visszaküldve őt országába, míg ő maga továbbmegy tábort járni Ázsiába, s csak visszatérte után veszi számon a feleségét Bánk bántól, aki úgy nyilatkozik a felhívásra:

*„Én öltem meg a te feleségedet,
Im kezédbe adom az én törömet,
Amellyel megöltem feleségedet,
Ölj bátor ezen törrel engemet.”*

A király azonban nem él ezzel a felhatalmazással:

*„Az Bánk bánnak király igazi törvényt tön,
Ki megszabadulása Bánk bánnak lön,
Híre neve királynak azért jó lön,
Mert igaz András király ő neve lön.”*

Ez egy olyan lehetetlenségekkel, lélektani képtelenségekkel rémkedő történet, mely alapjában vetekedik Macbeth és Lear király meséjével.

És ezt a történelmi adatot választotta drámai tárgyul egy magyar fiatal költő.

Valóban oly nagy bizalmának kellett lenni a lelkében lakó teremtő erőhöz, mikor e tárgyat fölemelte, mint annak a brit óriásnak, s hogy el nem ejté, amit fölemelt, arról tanúskodik művének minden lapja, minden mondása, s az egésznek a megalkotása együttesen.

E század második évtizedében, 1814-ben állt készen ez a mű.

Aki e drámát végigolvasta, meg kell győződnie, hogy ez a munka nem készült el azon rövid haladék alatt, melyet egy pályadíj kihirdetésének és a pályamű benyújtásának határideje megszab. Évek sorának kellett azt megérlelni, az ifjú hős lelkesedésének a férfiúi hideg ész uralma alatti működésével.

Azokban az években, amidőn a dráma egy magyar költő ifjú szívében kaotikus ködfoltból csillaggá tömörült, egész Európa harcot viselt „egy” nemzet ellen, mely világháborúnak első oka az volt, hogy „az” a nemzet királyát és királynéját megölte, s ebben a hadjáratban a magyar nemzet is részt vett hősi önfeláldozással és királya iránti törhetetlen hűséggel.

Bánk bán írójának tudnia kellett azt, amidőn drámájának kereteit megalkotta, hogy ezt a művet nem a vele együtt élő kortársak számára írja: hogy ennek az egész alapeszméjétől, irányától, hangulatától a jámbor, királyhű bírálók visszariadnak: – nincs színház, melyben előadhassák – nincs mecénás, aki kiállítási díszéről gondoskodják nincsenek színészek, akik az ő szellemóriárait élő alakokká varázsolják – és nincs közönség, amely ezeket az eszméket, ezt a nyelvet, ezt a költészetet megértse, fel fogni bírja.

Ellenben van cenzúra, mely e mű színpadra hozatalát minden irgalom nélkül betiltja.

És Katona József mégis megírta Bánk bánt, abban a biztos tudatban, hogy majd talán késő aeonok múlva, amikor már ő maga a föld alatt porladozik, ott fog az emelkedni, mint egy „monumentum aere perennius”, ismeretlen sírja fölött.

*

Ki volt Katona József? Életírói azt jegyzik föl róla, hogy egy kecskeméti szegény takácsnak a fia volt.

Itt csak a „szegény” melléknév a tévedés.

Abban az időben a takácsok nem voltak szegények, amidőn minden ember a saját házánál fonott vásznat viselte fehéreneműnek, ott hon szőtt abroszához törülte kését. Még az én jurátuskoromban is az anyám és nővérem fonta vászonban ruházkodtam. Akkor a takácsok derék, tekintélyes polgárok voltak. Katona uram hites polgár is volt a polgárhatóság korszakában, melynek Gyenes Mihály inzellér volt a főbírája. Én még láttam a házát, díszes úri lak volt az, midőn tizenkét évvel a költő halála után az említett Gyenes Mihály családjánál találtam két évig édes otthont.

Derék házigazdám jól ismerte Katona Józsefet, mint ifjú költőt is, és később mint hivatalviselő férfit, és sok adomát tudott felőle mondani. Katona József kitűnő nevelésben részesült. Atyja tízéves korában Pestre hozta őt

fel a gimnáziumba, ahol lakása az egyetemi könyvtár épületében volt; a jogi tanfolyamot is Pesten végezte. A jogtanulás befejeztével ismét a fővárosban töltte, ahogy szokás volt, a juratériát. Ezalatt is szorgalmasan járta a királyi Kúriát és a könyvtárakat.

Egyszer aztán híre futamodott az alföldi városban, hogy a fiatal Katona József komédiások közé keveredett, azokkal összeszötte a sorsát, s eltűnt a világban. Szülői nagy szomorúságában voltak miatta; azt sem tudták huzamos ideig, hová lett a szeretett fiuk.

De nemsokára megvigasztalta őket jó, jámbor szomszédjuk, a gelencsér, ahogy azt a házigazdám elmondá előttem: „Ne búsuljon kegyelmed, Katona uram, rátaláltam már a fiára; ott láttam a halasi vásáron: fehér köcsögkalap volt a fején: úgy táncoltatta a medvét.”

Ez a fogalma volt az akkori közönségnek a színészetéről, a komédiáról, hogy az egyenlő mesterség a medvetáncoltatással.

*

Katona József színészi pályáját vázlatozva találjuk Toldy Ferenc magyar irodalmi kézikönyvében.

Katona József még joghallgató korában kedvelte meg a színészetet. Itt működött akkor a Rondellában egy magyar színésztársaság. Ez a Rondella egy, a pesti Duna-parton ottfelejtett ódon bástyakörönd volt, színházzá átalakítva. A társaság igazgatója volt Benke József, kitűnő tragikus színész, tudós fordító, később miskolci tanár, számos gyermek atyja, akik közül egyik, Laborfalvy Róza, lett az én nőm. Ennek és Balogh Istvánnak a társaságánál szerepelt Katona József mint színész. Tehetségét bizonyítja az, hogy Hamletet játszotta. Itt kellett megismernie Shakespeare-t. Korábban írt darabjai, szám szerint tizenegy, inkább Kotzebue és Iffland tanulmányára vallanak, s nem is sejtetik azt a lángészt, mely Bánk bánban megnyilatkozott.

Színészkedése azonban csak műkedvelői kirándulás lehetett, „delectans actor”: mert ugyanazon időben az ügyvédi cenzúrát is letette, s diplomát nyert. Hiszen jogászkoromban én is játszottam többször a színpadon, sőt rendező is voltam – csak hogy akkoriban már nem tartották Kecskeméten a szavalóművészt csepűragó komédiásnak.

Nem írhatom meg a Bánk bánról szóló elmélkedést anélkül, hogy magának a szerzőnek 1819-ben nyomtatásban megjelent munkájához írott előszavát ne közöljem.⁴

„Ötödik éve, hogy készítettem e darabot, mikor az Erdélyi Múzeumban a kolozsvári leendő játékszintől fölszólítás hirdettetett. Nem volt-e pénz, vagy amit szégyen volna hinni – nem találtatott valamirevaló munka, és így a neszt csak az idővel akarták meghaladni? De valójában a híre el is némult, vagy én legalább nem tudok róla.”

Hát biz ez úgy van. Katona József nem tudott róla. Azon időben még nem volt napi sajtó, csak heti füzetek. Az Erdélyi Múzeumnak egyik számában megjelent a pályázatról közölt tudósítás. De hát ki olvasta Magyarországon az Erdélyi Múzeum íveit? A pályabírók ítélete szerint beküldött tizenkét pályamű közül legjobbnak találtatott a „Pártosság tüze”, szerzője Tokody János, de az is oly nagy hibákban leledzett, hogy a pályadíj kiadása megtagadtatott tőle. Azonkívül még Bólyai Farkas három színműve s egy Kisfaludy Sándornak tulajdonított dráma, Kun László, találtatott dicséretre méltónak; de Katona József Bánk bánja még csak megemlítésre méltónak sem véleményeztetett.

És ezt Katona József sohasem tudta meg. „De valójában a híre el is némult, vagy legalább én nem tudok róla.” Így folytatja előszavában:

„Részemről elegendő hálát nem adhatok, hogy így esett; mert megvallom, hogy gyengét írtam; mindazonáltal ezzel nem azt célozom, hogy most egy Phönixet mutatok elő – nem, hanem csak jobbat. Éles szemek olvasták és figyelmessé tettek a szépre úgy, mint a rútra: most is gyönyörködve olvasom Bárány Boldizsár úr akkori barátomnak írásban adott »Rostáját«. Mindenkori szíves emlékezetem legyen köszönetül.”

Ez után igazolja a szerző, hogy miért választotta a királyné öccse számára az Ottó nevet: holott történetíróink nem egyeznek meg abban, hogy Bánk bán szerencsétlenségét Gertrudis királyné melyik öccse okozta:

⁴ Marginális jegyzetül azt is fölemlítem, hogy azon arcképe Katona Józsefnek, melyet életírásai munkája címképéül közölni szoktak, az én kecskeméti diákkoromban készült, egy kedves iskolatársam, Muraközy János rajzónja révén, ki festői pályára vágott, nagy művészi tehetsége volt hozzá: aztán ő is szenátor lett szülővárosában, s nem pingált többet. A rajz eredetijét, mely 1842-ben még ott volt a költő családi lakában, valószínűleg egy bennszülött kortárs festette olajba, kit a köznyelv „Szokolai piktör” névvel emlegetett. Azt is jól ismertem: Diogenészi cinikus alak volt, különösen gyűlölte az iskolás fiúkat. Ez az arckép szolgált mintául Katona Józsefnek Züllich készítette ércszobrához is. De az sem lehetetlen, hogy Kiss Bálint volt az okozója az olajfestménynek. (J. M.)

Eckbert bambergi püspök, Ottó burgundiai pfalzgróf, Henrik isztriai márkgróf és Berchtold, kalocsai érsek, egy tudatlan fiú. Katona választása Ottóra esett. Szerző engedelmet kért Ottótól, ha nevéhez köti öccsének esztelenségeit, de hogy valósággal Berchtoldra gondolt, azt sejteti, amidőn Bánk bán felhánnya a királyné öccsének bíboros voltát.

A másik képzeleti alak volt Bánk bán felesége, kit Katona József Csery Ottó című, németből átdolgozott regénye nyomán Melindának nevezett. Előszavában futó fény lobbant végig munkája alakításán. Csak azután, hogy drámája elkészült, akadt egy iromány a kezébe, melyben az van, Michael és Simeon Micban spanyol testvéreknek volt egy világszerte híres szépségű húguk, kit benedictus (Bánk bán) Konrád grófnak a fia vett el. „Elismerem tehát Melindát spanyolabbnak, írja a szerző, s nem győzők eléggé csodálkozni a véletlenségen, midőn Mikhált és Simeont idekevertem anélkül, hogy akkor a vérséget gyaníthattam volna is.”

Szerzőnek ebből a följegyzéséből azonban megérthetjük, hogy milyen nagy különbségnek kell lenni az első Bánk bán színműve és a között, melyet átdolgozásban ismerünk. Hiszen a bojóti spanyol testvérek gyöngéd szeretete Melinda és gyermeke iránt az egész darabon végigszövődik, s fénypontját képezi azon izgalmas párbeszédnek, mely a IV. szakaszban Gertrudis és Mikhál bán közt lefoly.

Az erdélyi irodalmi pályaverseny s a dráma kinyomatása között öt év telt el. Ez alatt tökéletesítette Katona József Bánk bánját azzá, aminek jelenben ismerjük.

Az ifjú költőnek már akkor tisztában kellett lenni a feladatával, amidőn műzsája sugallatára e nehéz tárgyat kiválasztá a magyar nemzet történetéből.

A történetírók, a krónikások durva észjárását helyre kellett neki igazítani. A költőnek ez nemcsak szabadsága, de kötelessége.

Jól mondá egykor Kazinczy Gábor előtttem: „A história a poézisnak nem gouvernante-ja, hanem csak öltöztető szobaleánya”.

Hogy Bánk bán krónikájából magasröptű történetet alkosson meg, mely a költészet szárnyain az igazság világába emelkedik fel, más királyt, más királynét és más Bánk bánnt kellett neki megteremtenie, mint aminőket a krónikák eléje rajzolnak; a mellékalakokat pedig, s azt, mely szenvedő szerepet visel, de mégis főszemély a költeményben, Bánk bán feleségét egészen költői fantáziájából kellett előállítania. Melindát az avult papirosok „Totának” nevezik, s elbukását saját temperamentumának róják fel.

Katonának legelőször is meg kellett teremtenie képzeletében ama régmúlt kornak egyetemes képét: a hatalmukat féltő, az idegenek uralmát nem tűrő magyar főurak lázadásra törő szövetségét: a kizsartolt jobbágság keserves helyzetét. – Az első személyesítőjére talál Petur bánban, a

második Tiborcban. Mérséklőül áll közöttük a két meghonosult spanyol testvér, akiknek vérét még nem forralja fel a magyar nemesi büszkeségnek idegent elperzselő sárkánytüze. Ennek a vérvilágításnak árnyékául szolgál a királyi udvar sivár könnyelműsége, mely a léha Ottó hercegben s a kalandor Biberachban talál kifejezést, s ehhez járul az ellenkező világitás Gertrudis uralkodni vágyó, hatalma érzésében elbizakodott alakjában. Az ellentétek egymással szemben tornyosulnak.

De megjelenik közöttük a történet vezéralakja, Bánk bán, az egész ember, egész férfi, egész magyar. Megjelenése, hatalmas beszéde lecsillapítja a kitörni készülő lázadást. A főurak meghajtják dacos fejüket, s a keserű jobbágy elhallgat ínséges panaszával.

Ekkor jön a tragikai fordulat a dráma közepén. Bánk bán hírül veszi nejének meggyalázását Ottó herceg által, látszólag a király beleegyeztével, s erre a szívet találó mérges tördőfésre a nagy államférfi, a kormányzó bölcs egyszerre átalakul azzá, amivé minden egész embernek, egész férfinak, egész magyarnak át kell változnia: halálra sértett becsülete megbosszulójává.

A féltékenység szikrája kellett hozzá, hogy ő is úgy lánggra gyulladjon, mint a többi: még jobban azoknál.

Érezzük, hogy nem lehet, nem beszélhet másképp. De Bánk bánnál a démon is ember.

A költő művészi keze tartóztatja a kitörni készülő katasztrófát, Bánk bán, még Melindával történt találkozása után is, még Tiborc ismételt panaszait megértve is, a nádori méltóságát megillető mérséklettel beszél királynéjával: túri annak keserű szemrehányásait, ingerlő gunyorát, s csak becsülete elrablójának, Ottónak megjelenésére háborodik fel egész férfiúi vad indulatja, akkor is a csábító ellen fordul az, s csak a királyné szenvedélyes beavatkozása okozza, hogy e harag az ő személyére csap le: a tördőfés, mely a trón zsámolyát vérrel festi, nem az előre kigondolt orgyilkosság műve volt, hanem egy vad indulatában elvakult férj őrjöngéséé, aki e tett után tántorogva lihegi: „a tető reám szakad”.

S a tragédia szelleme a következő szakaszban sem hanyatlik. Itt a királyt látjuk mint igaz férfit megjeleneni, mint koronát viselő férfit. Nem oly alakban, aminőben krónikások állították eléink, hanem amilyené a költő látnoki divinációval az igaz magyar királyt megemberesíté; nem a jeruzsálemi ereklyékkel megrakott zarándokot, hanem a Halicsból diadalmasan megtérő hős vezért, ki a ravatalon fekvő meggyilkolt királynéja tiszta hírnevéért kész bajnoki párvívásban megharcolni ellenfelével, nejének gyilkosával. S a bevégzésnél remekel a költő helyes érzéke. Bánk bánnak a szívet törő össze Melinda halála által. És a király csak akkor, amidőn azt látja, hogy az egyenlő gyász, a közös fájdalom által ő és ellenfele egyen-

lőkké lettek, de az ő feje még mindig magasabb egy koronával, mint azé: akkor bocsát meg Bánk bánnak, s miután a haldokló Biberach vallomása a királyné nevét tisztára mossa, tökéletes lesz a kiengesztelés, a költői igazságtétel, a tisztán látó poézis világot támaszt a história homályában.

Remekül van megalkotva ez az egész színmű.

A legtöbb magyar történelmi verses dráma úgy tűnik fel nekem, mint azok a nagy paloták és bazilikák falait díszítő mozaikképek, vagy az ablakokon pompázó eukausztikai üvegfestmények; bámulom rajtuk a remekelő művész technikai alkotását; de Katona Bánk bánjának minden alakja olyan előttem, mint a régi görög szobrászmű, mely tökéletesen van kifaragva, és azonfelül élethíven kifestve: márvány, mely él.

S a nagy történelmi alakoknak kiformalásához járul a minden színeze-
tésben jellemző költői nyelvezet.

Kitől tanulhatta Katona József e század elején ezt a magyar drámai szólást, amidőn előtte nem írt soha senki, utána is nagyon kevesen? Honnan kerültek elméjébe ezek a magvas mondások, amiknek mély értelmük van, s amiket mégis mindenki megért, hogy írhatott ily tiszta magyarsággal abban az időben, amidőn a magyar auktor, ha pennát fogott, koncipiálni az ideáit, ahhoz segítségül hívott latint, franciát, németet; hogy tudott oly gazdagon színeezni azzal a nyelvel, mely akkor oly szegény volt; s az egyszerű szavak kincseket rejtenek gondolatokban, érzelmekben, igazságokban.

Bánk bán költői szépségeit magasztalni közönségünk előtt éppen olyan fölösleges igyekezetnek tartom, mint aminőt az adoma tudósa kifejtett, aki kőolaj lámpáját tartá vendégei elé, hogy jobban lássák, milyen fényesen sűt a teljes holdvilág.

*

És ezt a remekművét a költő sohasem látta előadatni e világi életében.

1819-ben elő akarták adni a pesti Rondellában, de a cenzúra letiltotta. 1830-ban Katona József ifjan, hirtelen halállal kimúlt.

Legelőször került színpadra Bánk bán a pesti nemzeti színházban 1839-ben március 23-án Egressy Gábor jutalomjátékául. Természetesen a cenzúra által jól meghúzkodva. De több előadásra mégsem bocsátott.

Ismét színre hozatott másodszor 1845. november elsején új szereposztással. Ezúttal Bánk bánt idősebb Lendvay Márton játszotta, a királynét Laborfalvy Róza, Melindát Lendvayné Hivatal Anikó, Petur bánt Szentpétery, Biberachot Fánicsy Lajos, Tiborcot Bartha, Mikhált Udvarhelyi személyesíték. Mindezeknek jelmezes alakjait megörökíté Barabás rajzónja.

Bizony csak a rajzón. A veres plajbásznak megint volt rá gondja, hogy Bánk bán elpihenjen.

A harmadik előadása igen nevezetes volt.

Egy olyan napon, mely nem engedi magát a féltékenység tarjai által a márványlapon benövetni, maga a fölséges nép követelte Bánk bán előadását a Nemzeti Színház igazgatóságától.

1848. március 15-nek jegyeztük fel ezt a napot.

Ingyen előadás volt.

Hogyne emlékezném erre az előadásra; hisz magam is szerepeltem benne; ott álltam, ott beszéltem a színpadon.

Régen volt az: ne beszéljünk róla.

Aztán megint nagy ideje volt Bánk bánnak csendesen szunnyadni a kriptájában.

1858-ban március 10-én hozatott ismét színre, szelídített szöveggel. Egy év múlva ismét, 1859. április 25-én elővétellett Prielle Kornéliával, mint Melinda. Akkor ismét rázárták a sírboltajtót.

Végre hajnalodott a szabadság égálgán. Bánk bán is fölébredt.

1868. szeptember 27-én hozatott újból színre: ezúttal a teljes hamisítatlan szöveggel.

És azóta folyvást él Bánk bán, és folyvást növekedik; egyre nagyobb lesz: ez a mi irodalmunk Cassiopeia-csillaga!

Az alkotmányos korszak alatt száznál több előadást ért Bánk bán. A századik előadását 1895. május 13-án ünnepeltük; még Bécsben is előadták a Nemzeti Színház művészei 1892. október elsején magas és legmagasabb körök jelenlétében, magyarul.

Látogatás a Helikonon (1880)

Sok szép vidéket bejártam az idén Magyarországnak, voltam a csorbai tónál, a Lengyel-nyeregnél, a tarpataki zuhatagnál, megmásztam hét ősi várrom dűledékeit, rengeteg erdőkön hatoltam át, mikben a medve bandaszámra kóborol, de azt az egyet meg kell vallanom, hogy mind valamennyi tájék fölött Somogy vármegye tabi járását illeti meg az elsőbbség – a rossz utak tekintetében. Ilyen utak még Boszniában sem lehetnek. Siófoktól Zala helységig az egész út a lehetetlenségek meglepő változatossága. Gödrök, amikbe vakmerően bele kell rohanni, pocséták, amikben a ló hasig gázol, vízmosások, amiknek kigyóvonalát mesterséges tekervényben kerülgeti az ügyes kocsivezető; itt-ott megrakták a dágvány mentén fűzfa-karókkal, hogy el ne süllyedjen a szekér; némely helyen mutatja a bedült árok, hogy

ott egy elöttünk haladt kocsi beledült a mélységbe, s előre figyelmeztet, hogy jó lesz kiszállni, és fogni a kocsi oldalát, nehogy ez is utána düljön. Rettegés fog el a gondolattól, hogyha szemközt talál jönni egy másik szekér, hogy térünk ki egymásnak? Dehogy jön! Három óráig baktatunk előre, s nemhogy szekeret, de még gyalog embert sem találunk; még a mezőn sem látható egy emberi alak; a réten ott savanyodik a lekaszált csáté, a pocsolóban ott bűzöl a lekötözött kender; aztán a hátahoporjás hegyeken ott terül el hosszan a mély, hallgatag erdő. Ez az erdő volt a tanyája Somogy hírhedett rablóinak; itt uralkodott Patkó, Hajnal és Kutyasi meg Séta Pista. Innen látogattak be a szegény legények a tabi plébánoshoz fényes nappal, s míg a csendőrök az utcán bersáfoltak, azalatt kedvükre raboltak a fickók, s a zsákmányt a plébános saját fogatán nagy dalolva vitték odább. A dolognak még szomorúbb vége is lett. Aznap éjjel a plébános arra riad fel, hogy a kapuján egy ember átmászik, hirtelen puskát ragad, kilő a sötétbe, s a kapumászó halva esik le. Az pedig nem volt zsvány, hanem a szolgáló szeretője.

Látni kell ezt a tájat, hogy az ember megértse a somogyi Abruzzók kalandorainak viselt dolgait. Soha szolgabíró, útbiztos erre a tájakra nem vetődik: az utakat tavasszal beboronálják, s azzal minden meg van téve. Így aztán az is megérthető, hogy az „expressz” levél, amit három nappal előre küldünk Zalába, érkezésünket tudatva az ott lakókkal, éppen három órával később érkezett meg, mint mi magunk; – lévén a geometriai távolság Siófok és Zala között – „két” magyar mérföld.

Ezt az „út”-leírást pedig szükségképpen előre kellett bocsátanom, mert ez szolgál kulcsául a tovább leírandóknak.

Mikor az ember végre épkézláb eljutott annak a hegyi pataknak a hídjához, amelyik az egész völgyet mint egy széles mocsár elöntve tartja, s a hídról a bomba nagyságú görgeteg kövekkel meghordott úton szerencsésen keresztültörtet tengelytörés nélkül, akkor maga előtt látja Zala helységet, s annak a túlsó végén, egy szép park közepette azt az úri lakot – ahol vágyai célját találja.

Itt lakik Zichy Mihály, a világhírű művész.

Jobb helyet bizony ki nem találhatott volna, ha az volt a célja, hogy atelier-jében háborítatlanul dolgozhassék, mert itt ugyan rá nem bukkan más, mint aki művészetének fanatikus tisztelője.

A zalai kastélyt és úri birtokot Zichy Mihály és Antal testvérek most is osztatlanul és közösen bírják. A nagy parkot még édesatyjok ültette, hanem a kastély udvarán, mely díszkertté van átalakítva, egzotikus virágcsoportokkal, már a nagyvilághoz szokott művész ízlése látszik; méginkább az úrilak termeiben, melyek tele vannak műemlékekkel, azok között Zichy Mihálynak legelső olajfestménye, egy imádkozó leány, azután

finom nőarcképek, rég elmúlt divatú öltözetekben, miket a családi kegyelet őriz.

Zichy Mihály csak néhány év óta lakik itten, s azóta lett a kastély egy művész szentélyévé átalakítva. Igen kora fiatalságában került Szentpétervárra, aminek ez a története. Ilona orosz nagyhercegnő Ischlben mulatott, s festeni tanult. A bécsi művészakadémia akkor Zichy Mihályt ajánlotta neki tanáruul, akit el is fogadtak. Egyszer csak Miklós cár parancsot ad a leányának, hogy rögtön menjen haza. Zichy is vele ment. De útiköltséget nem küldött nekik a cár. Így utaztak nagy sietve Szentpétervárig, se Zichy Mihálynak, se Ilona nagyhercegnőnek egy kopek sem volt a zsebében. Sándor koronaherceg itt aztán nagyon megszerette Zichyt, s mikor később trónra lépett, a művésznek minden időben szabad bejárata volt a cárhoz, s mikor magukra voltak, nem volt közöttük se cár, se festő. De annál nagyobb ellensége volt a magyar művésznek az egész udvari környezet. Zichy kedélye tele van szatírával. Az orosz udvar minden bűne és hibái ismeretesekek voltak előtte, s azokat ő éveken keresztül találó művészi felfogással ostromozta genre-képeiben; amikből három vastag fólians van birtokában, egy egész memorie az orosz udvari élet évtizedeiről, nem írva, de rajzolva. A birtokában levő rajzok az eredetiek, a cárnak csak a másolatokat nyújtotta át. S ezek képezték a bizalom és ragaszkodás összekötő kapcsát a cár és a művész között. Egy embere volt a cárnak, aki tudatta vele az igazságot – rajzban. Csak egyetlenegy képéért neheztelt meg rá Sándor cár, ez a kép egy öreg tábornokot ábrázol, aki félszemét elveszté. Szép, fiatal neje van, ki amint a félvak hadastyán szemére felköti a kendőt, ennek a két csücskéjéből számfűleket csinál neki, s aközben dévaj kacérsággal kacsint egy az ajtón át eltávozó fiatal tisztre. Ez is élethű kép volt, de a cár visszaküldte azt a művésznek, ezt írva alája: „Ayez esprit, ne soyez pas méchant!” Ezt a benső viszonyt, ezt a senkit sem kímélő gunyort nem tűrhették az orosz udvaroncok, s addig áskálódtak Zichy ellen, míg az megunt a torzsalkodást, s otthagytá nagyfizetések állását, s hazajött Magyarországra. A nyarat rendszeren itt tölti; a telet Párizsban vagy Nizzában. Termel és terem.

Zichy Mihály most felül van az ötvenen; de amellet egész fiatalnak látszik; dúsgazdag szőke haja, nem is szürkülő szakállá, szelíd, méházó szemei, magas, nyílt homloka, jó szívre valló ajkmetszése mind úgy összhangzik daliás természetével, amit sajtászerű otthoni öltözet fedez, szürke kurta felsőzeke, bő bugyogó, térdig érő veresharisnya, csatos cipő. Csak a tiszta magyar beszéd meg a barátságos, vendégszerető, nyílt kedély árulják el benne az ősmagyar sarjadékat.

Családja egészen orosz. Neje valódi orosz szőke szépség idomaival vonásain, a németet is idegen kiejtéssel beszéli, és férjével oroszul társalog – három szép leánnyal azonban, kikkel Siófokon találkoztam, már folyvást beszél magyarul. Kiegészíti a családot egy francia társalkodónő, kit Zichy mint a család régi barátneját mutat be, és végül akit nem szükség bemutatni (mert már találkoztam vele Párizsban, sőt az arcképét is kiadtam egy lapomban) – *miss Mary*, Zichy tanítványa. Finom, valódi délorosz típusú szépség, mély tűzű ábrándos szemekkel, vékony, összeszorított piros ajkakkal; egyszerű fekete viganóban, s hosszú ujjú, hímezett veres orosz ingben. Mikor először láttam, akkor hosszan leeresztve, szétszórtan viselte fekete haját; most összefonva hordja már, s tekintetében valami néma szenvedés látszik. *Miss Mary* az orosz cári udvar főorvosának a leánya, ki tizenkét éves kora óta növendéke a mesternek, s vele együtt járkel a világban anélkül, hogy azt valaki felötlőnek találná: (hisz a festők egymás irányában nem nélküliek). A bécsi kiállításon a tanítvány egy festményével kitüntetető érmet nyert: ez volt az „Égi és földi szerelem” (*Mária és Magdolna*).

A mester ebéd után átvezetett bennünket atelier-jébe (leánnyal együtt voltam ott). A festőműhely nagy részét elfoglalja az a terjedelmes kép, melyen Zichy most dolgozik (ha ugyan félbe nem hagyja), a lapokban már előre ismertetett „*Danse macabre*”. – A modell most is ott ült a karszékekben: egészen öltözetlenül: ti. hogy még bőr és hús sem volt rajta: egy csontváz az. Az egész kép csupa csontvázakból lesz összeállítva: csontváz menyasszonyok ölelkeznek csontvőlegényekkel, s csontváz ellenségek nyomják le egymást a koporsófüdéllal. Míg nem kész a kép, nem akarok róla véleményt mondani, de megvallom, hogy nem bánám, ha elébb más képeket készítené el a művész. Tartok tőle, hogy ezzel nem lesz szerencséje.

Aki Zichy Mihály művészi tehetségét meg akarja ítélni, az ne a festőállványnál, hanem a rajzolóáblánál keresse őt fel. A rajzban Zichy Mihály fölötte áll minden előttem ismeretes művésznek, még *Dorée*-nek is. Az eleven fantáziának engedelmes művészi kivitel, párosulva a jellemzés, az ismeretgazdagság sokoldalú előnyeivel, a csoportok összhangzására, az érthető allegóriai kifejezés eltalálása őt e téren a legelső művészek sorába emelik; de még ezenfelül járul hozzá valami, ami az egész alkotásnak valami bűvszerű hatást ad: a költői szellem, ami az alakokat ihletével felmagasztalja. Ilyen alkotásai Zichynek különösen amiket *Lermontoff* „*Démon szerelme*” költeményéhez készített. Ezeket egy orosz kiadó rendelte meg, aki *Lermontoff* összes műveit illusztrálva bocsátja közre, s a rajzokért *Zichy Mihálynak* negyvenezer frankot fizet. Evégett *Zichy* ez évben újból

Oroszországba utazik; de nem a nyírfás finn öbölbe, hanem a puszpáng-erdős Kaukázusba, ahol a cacheti bor s a lángszemű mingreliai hölgyek teremnek, s ott fog tölteni két telet: nyaranta visszatérve Magyarországra. Ottlétünk idején éppen a Zichy Géza költői beszélyéhez való illusztrációkat fejezé be, amiket az Athenaeum rendelt meg. Egyenként mindegyik egy remekmű! – Zichy Mihály rajzalbumát végignézni valódi dobzódás az olympi élvezetekben.

Az atelier-vel szomszédos szoba maga egy kis múzeum. Ami itt ritka és nagybecsű fegyverdarabokban a világ minden részéből össze van állítva, az maga egy kincstár, külső tekintetre is; de a legbecsesebbet maga a könyvtár rejt. Itt vannak felhalmozva mindazok a művészi kiállítású munkák, amiknek példányai csak a fejedelmi könyvtárakat ékesítik; miknek köteteinél nem száz, de ezer frankokról beszélnek; a díszbútorok legfényesebbikét pedig az a szép triptica képezi, melyet a párizsi magyar egylet munkás polgárai készítettek remekbe Zichy Mihálynak. És ezt az emléket valóban megérdemlette.

Ha van valami, amit még a művészi lángésznél is magasabbra lehet becsülni egy emberben: az a hazafiság. Zichy Mihály hazafisága nem olcsó frázisokkal van építve, az övé élő tettekben beszél. Mialatt a párizsi magyar egyletelnökségét viselte, ez egyletnek szerzett egy negyvenezer franknyi segélytőkét; és ami ennél is több: egy egészséges irányzatot, amely irányzat nyomán minden Párizsba kerülő magyar iparos ifjú azonnal munkához jut – ahelyett hogy betyárkodásban, korhelykedésben vesztegetné idejét és tehetségét, a tökéletesedés versenyére lesz szorítva, tanulásra, dolgozásra ösztönözve, s mindegyik becsületére válik nemzetének. Ez legnagyobb részben Zichy Mihály érdeme. Megörökítették ezt maguk a magyar egylet tagjai egy Zichynek átadott albumban, melyben fotográfia helyett mindegyik a saját élete rövid vázlatát írta le; elsősorban Munkácsy Mihályé, mely így kezdődik: „Mikor én tizenhét évvel ezelőtt még asztaloslegény voltam.” És itt föl kell jegyeznem azt a meglepő, de annál inkább jóleső tüneményt, amely a művészi világban oly ritka, miszerint az egyik művész (Zichy) úgy kap minden alkalmon, hogy a másik művészt (Munkácsy) magasztalhassa: egész lelkesülve beszél róla, olyan előnyeit is feltárva előttünk, amiket mi még nem ismerhetünk. Ez a pályatársi elismerés még a ritkaságok múzeumában is ritkaság.

Aztán, mint minden lángésznek, neki is megvan az a sajátsága, hogy valami más egyébben találja a büszkeségét, mint amiben mester. Mikor mi a művészi remekeit legjobban bámuljuk, félrehív, s odavisz a lepkegyűjtéséhez, s kényszerít a lepidopterái felett szörnyülködnünk, miket mind saját kezével gyűjtött Oroszország nagy sivatagain. Persze az nagyobb

mesterség, mint képeket festeni. Ezeket a lepkéket mind maga szurkálta gombostűre.

– Szegény lepkék! – sóhajt fel a szép Miss Mary.

– A lepkét sajnálod, ha megölik – dorgálja a mester –, de a parasztot nem sajnálod!

– A parasztért nem kár – felel a tanítvány durcásan.

Azután a műélvezettől ittasultan kimegyünk az udvarra; az utcára; a falu ifja, leánya (éppen vasárnap van) mind odasiet a művésznek kezét csókolni, úgy él közöttük, mint egy igazi hoszpodár. Odahívhatja az öregeket, a bírák uraimékat, s tudatja velük, hogy a nagy harang, amit a falu számára öntetett, már útban van: gondoskodjanak a harangszentelési ünnepélyről, a lakomáról majd gondoskodik ő.

A földművelő polgártársak azután barátságosan kezét szorongatnak mindnyájunkkal. Miss Mary parolázik velük, s magyarul mondja hozzá: „Isten áldja meg, bácsi.”

Én csodálkozva kérdelem tőle:

– Hát ezeket a parasztokat már el tudja szívelni?

– Hja, ezek magyar parasztok.

– S ezek jobbak a többiekénél?

Az orosz hölgy rám néz azokkal a titoktartó szemekkel, azután ismét elburkolja magát álcázó sárkánypikkelyeibe, s hideg mosolyra vonva félre ajkát, ezt feleli:

– Nem; de igen jó bort adnak inni!

A történelmi tarokkparti (1895)

A karácsonyi műkirakatokban látható Ferraris képe, igen szépen sikerült heliogravürben visszaadva, melyet a Sváb Károly birtokában levő eredeti olajfestmény után „A történelmi tarokkparti”-nak neveznek.

Nem azért nevezik pedig történelmi tarokkpartinak, mintha az együttjátshozók s a nekik asszisztáló „bíbicek” itt csinálnák ennél az asztalnál a világtörténetet; hanem azért, hogy ennek a tarokkpartinak története van.

Ez a tarokkasztal három miniszterelnököt látott bukni (sőt segített bukattatni), a negyedik (Wekerle) csak úgy menekült meg, hogy nem tud tarokkozni. – Nagy hiba egy olyan szép talentumú embernél!

Úgy hiszem, hogy modern társaságban egészen fölösleges fáradság arról értekezni, hogy a tarokkozás milyen nevezetes tudomány, több, mint tudomány – művészet! Sőt, mondhatám: diplomácia – az is az haute finance-szal összekötve.

Itt a szerencse magában nem segít, az ember a legjobb kártyákkal bukik meg, s nagyon rosszakkal diadalmaskodik. Ilyenkor azt mondják: „ángol ész!”

Csak néhány esetet sorolok fel a tarokkasztal krónikáiból, melyek aranybetűkkel vannak feljegyezve az emlékezet márványtábláira. Lehetetlenséggel határosok!

Hogyan lehetett az, hogy X. kimondja kilenc tarokkal az ultimót: Y. megkontrázza tizenegy tarokkal, és X. megcsinálja a pagátot a végén? (Z.-nek, a harmadiknak a hibájából.)

Hát az hogyan érthető meg, hogy X. pagát ultimót mond tíz tarokkal, Y. tíz tarokkot proklamál, kontra pagát ultimóval, pagát elfogással; erre Z. kikiáltja a tulétroát: ezzel tudatva, hogy a kezében levő két tarokk a két nagy matador. – És X. megnyeri a játékot, s hazaviszi végül a bohócot, és így a tulétroát is meghiúsítja.

No, meg az a nevezetes nagy strágesz, amikor Y. kezében van tíz primőr és két blank király: ezzel a hatalommal kimondja a pagátfogást, három matadort, volátot. S aztán elveszti a játékot, harmincháromban, ötödik vétellel, rekontrával, s minden egyéb kimondottal.

Akik értik e nemes művészetet, azokra bízom e nehéz feladványok megfejtését: melyek valóban megtörténtek a történelmi tarokkasztalnál. Az olyan eseményeket is tartogatja Clio, amikor M. barátunk négy dámával mondta ki a szót – és megcsinálta. Ehhez már szerencse kellett és vakmerőség.

Ennek az asztalnak a szereplőit kívánom bemutatni, ahogy a titulusaik adják.

A Forhand az a „generális”, aki azóta is, hogy magát közlegénynek vallja, megmaradt generálisnak: a középső figura, aki a pagát fiút nagy aggodalmak között fekteti a kihívott színbe: az a „májszter”: nem azért, mintha ő volna a tarokkban a mester; hanem azért, mert a becsületes pesti csizmadiacéh megválasztotta tiszteletbeli mesternek. – Az a fekete sapkás, aki mingyárt elüti az ártatlan pagátot, az a „Gonosz Pista” (dehogy gonosz: hisz ő a honvédek apja), aki ezt a predikátumot csak azáltal érdemelte ki, hogy legjobban tud a többiek közt kártyázni; a negyedik végre, aki háttal van felénk fronttal, az a „főrend”. Az arcát azért fordítja félre, hogy eltitkolja rajta a kárörömét felebarátja veszedelme fölött.

A negyedik hely néha képviselőt változtat. Mikor lutheránus gyűlések vannak, olyankor elfoglalja azt az excellenciás oberlutheráner, aki azért, hogy nekem kedves kortársam és mindenre előfizetóm, a tarokkban nagy drukker: más-más alkalommal pedig a „fejedelem”, aki egy nehezékkal még nagyobb. Néha a miniszterelnök is kiegészíti a partit, s gyakorolja az üdvös korrupciót – a saját tárcájából. Kevesebb jót jegyezhetek fel a hor-

vát miniszterről; mert az mindig megadóztatja a magyarokat. Mikor a generális távol van, olyankor supplálja őt a „dárdás”. – Nagyon rosszul supplálja a közérdek tekintetében.

Akik e tablóban a négy szereplőt körülülük és -állják, élethíven talált arcképekben, azok a „bíbicek”. Vannak szerencsehozó bíbicek, akik, mint a mesebeli lidérc, aranytojást raknak le, amely háznál letelepednek, vannak ellenben „szurokmadarak”, akik után „nem terem fű azon a helyen, ahová ők leülnek”.

S a bíbicek nem elégszenek meg a néma szereppel: azok belebeszélnek a játékba, tanácsokat adnak, biztatnak, heccelnek, beugratnak, válogatnak a talonban: „ezt vedd fel, azt tedd le” nógatnak: „mond ki a szólót, az ultimót!” ha renonszot adtál, oldalba löknek, figyelmeztetnek rá, visszavéttetik a már az ütésbe beletett kártyalapot (ez mind járja ennél az asztalnál), összeszidnak, ha suskust csináltál: kinevetnek, ha a Hinterhandos tizenkét tarokkal megkontrázott, s a játszma végén esküdszékét szólnak fölötted, s kimondják rád a vétkest: s kiszámítják a perköltséget; ellenben annak a diadalhírével, aki az egész társaságot kirabolta, betöltik az egész klubot.

Talán hát valami nagy pénzbe megy a játék, hogy megérdemli a nap hőse a „főrabló” nevet? Dehogyan megy: krajcárókba játszanak. A nyereség-vesztés számla akként jegyeztetik, hogy az ember tart egy „nyerő” zsebet meg egy „vesztő” zsebet. Esztendő végén mind a kettő üres, s arról tudja az ember, hogy a „mérleg” tökéletes.

De hát megvolt érte a gyönyörűség.

Mert hát nagy gyönyörűség az, mikor komoly emberek, akik belefáradtak egész nap az ország gondjaiba, a magas (és nem magas) politikába, a hivatásuk terheibe, estefelé másfél órára összeülnek játékot csinálni, s ezalatt nincs rájuk nézve se keleti kérdés, se Venezuela, se második álomáshajó, se börzepingál, se honvédegyelet, se nógrádi tisztújítás.

De még nagyobb gyönyörűség az, hogy ennél az asztalnál van rendén az igazi „szabad szó”; itt lehet a hatalmasokkal szemben a közlegényeknek, kölcsönösen a jó barátoknak, olyan válogatott erős mondásokat közrebocsátani, aminőkért, ha másutt mondatnának; nyomban magukra vonnák az elnöki rendreutasítást, s küldenék egymásra a szekundánsaikat.

Aki „ezt” nem kóstolta: az nem tudja, hogy mi a tarokkban az haut góut.

Laikusok kedvéért feljegyezzük a neveiket az arcképcsoportot képező alakoknak (keleti nép lévén, jobbról balra olvasván): Mikszáth Kálmán, Pulszky Károly, Podmaniczky Frigyes, Beöthy Algernon, Odescalchy Gyula, Tisza Kálmán, Jókai Mór, Csernátony Lajos, Nedeczky István, Gajári Ödön, Sváb Károly.

Rudolf trónörökös (1886)

Mikor a trónörökös főherceg a keresztségben e nevet kapta, egy öreg magyar tudós ezt az anagrammát csinálta nevéből „Fordul”. És valóban attól fogva nagyot fordult Magyarország sorsa: és még mindig fordul, mindig jobbra fordul. Ha mi nem mondanók el, beszélnének a kövek, a szobrok, a palotaszorok, beszélnének a vasutak, a gépek, a gyárak, beszélne maga a haza földje. A főváros kereskedelmi emporiummá, uralkodói lakhellyé, európai nevezetességgé emelkedett: s vele versenyt haladtak a vidéki székvárosok, művelődött a nép; – tudomány, művészet, irodalom magasra fejlődött; iparunk virágzóvá lett; kereskedelmünk kiterjedt; – hitelünk megerősült, országunk biztosságára honvéd-hadseregünk hatalmasan szervezve lett.

A szabadság minden téren meghonosult és érvényre jutott, alkotmányban, szellemben, vallásban és iparban, s a szabadság szülötte: a belső rend: – és visszfénye a szeretet, mely a trónt körülragyogja.

Mind e tanúbizonyságait Magyarország sorsa boldog fordulatának gazdagon egyesítve látja ország-világ, e napokban feltárva azon országos kiállításban, melynek védnöke Rudolf trónörökös.

Megnyitó szavait, melyekkel a kiállítást felavatá, mint valódi Aranybullát őrizheti a magyar nemzet. Igazságos, becsületünkre való és megérdemelt nyilatkozatok azok.

Ez a kiállítás emel bennünket az európai népek magaslatára. A büszkeség helyét felváltja keblünkben az önérzet, ami amannál több.

Ipartárlatunk magas védnöke, ki egykor a trónon fog ülni, e trónlépcsőit erősíti addig. Kívánjuk, hogy e munkája hosszú időn át tartson. Kívánjuk, hogy dicső atyja sokáig éljen, s trónörökösének sokáig legyen alkalmá e trón támaszait megszilárdítani; s hogy mielőtt homlokát a szent korona övezné, a nép szeretetét fonja halántékai körül.

Valóban nagy megnyugtatás egy országra nézve, ha a távol jövődöbe is tisztán előre láthat; s ugyanazon nagyra törekvő alkotásnak, melyet a jelenben végez, folytatását szemlélheti a következő ivadéokban.

Azért nagy érdekléssel jegyez fel a nemzet minden vonást, mely a jövődök vezérének fejedelmi alakját kidomborítja.

A legelső és alapvonása a trónörökös jellemének a tiszta szabadelvűség, amint mély vallásos buzgóságával ki tud egyeztetni. Írott műveiből, irányadó szavaiból mindenütt kiismerjük ezt az uralkodó vonást. Ilyen volt már a neveltetése is, s magas szülőin kívül ebben minden rendű nevelőinek érdemét el kell ismernünk. De mégis magában a lélekben kell az ahhoz való alapnak meglenni.

Azután jellemzi a főherceget a munkásság ösztöne. Mint hadparancsnok már magában is eléggé el van foglalva hivatalos teendőivel, üres óráit irodalmi munkássággal tölti be. Mindent saját kezűleg ír, készít, gyakorlott irállal, amin nem lehet igazítani semmit; egypár sorban egész képet, egy lapon egy egész panorámát tud visszaadni, hogy azt bármely professzionátus író irigyelhetné tőle. Utazásai a hazában és a külföldön megannyi érdekes tanulmányok; s a természettudományokban való jártasságával zavarba hozza a dilettáns írókat. Még testedző mulatsága, a vadászat is bűvárlásainak szegődött szolgája.

A trónörökös idilli boldogságú családi életet él; s otthonában ugyanaz az élet folyik, ami a régi jó időkben a középosztály egyszerű családjai köré jellemezte. Még a magas szülői iránti kegyeletos viszonya is a mi régi patriarchális szokásainkkal azonos.

A művelt emberek között szokásos udvariasságon kívül semmi udvari etikett nem dívik körülötte. Mikor a magyar vagy osztrák tudósokkal értekezik, azok abban az öltözetben mennek hozzá, amiben az utcán járnak, gála, érdemrendek nélkül; mindenkire nyájas, szíves; de amellet figyelmesen kutató és élesen ítélő.

Az általa kezdeményezett és vezetése alatt szerkesztett nagy népisme mű alkotása is egyike a trónörökös jellemét kiegészítő vonásoknak.

Az is nagyon megszívlelendő körülmény, hogy a trónörökös nem élv-hajhászó, hízelgő udvaroncokkal veszi körül magát – hanem azokkal az egyszerű emberekkel, akiknek életfeladatuk az igazságot kutatni, és hivatásuk azt napfényre hozni, s akiknek adott utasítása az aranymondás: „azt írjuk, ami igaz”. De még jobban ki fogja az idő (nyolcévi tartam alatt) tüntetni, milyen fontos feladat megoldását tűzte ki maga elé a trónörökös e mű létrehozásában, melynek irodalmi és művészeti tanulmányai mellett még az a célja is van, hogy a Monarchia népeit egymással valódi minőségükben, rokonszenves szokásaikban megismertesse, saját magunknak és a külföldnek afelől, hogy mik voltunk és mik vagyunk, felvilágosítást adjon: és végül láthatóvá tegye, hogy a Monarchia egykor leendő uralkodója minden népei iránt való szeretetét mily igazságosan tudja felosztani.

A trónörökös betegsége (Bécsi levél)

...Még egy feladatot nem engedhettem el magamnak. A trónörököst látni, és vele beszélhetni. Tudom jól, hogy a beteget, a lábadozót, minden szokatlan látogatás irritálni szokta; olyankor a fejedelem is csak gyöngé ember. Azért előbb Weilent kértem fel, kinek aznap hivatása volt a főher-

ceghez, tudakolja meg a fenséges úrtól, hogy nem lennék-e terhére? Nincs semmi izgalmas közlenivalóm, csak éppen látni és hódolatosan üdvözölni szeretném.

Már korábban írtam egy levelet Weilennek (amire ő a hírlapokban azt a közzétett választ küldte), ebben elmondtam, hogy milyen aggodalmat költ Magyarországon a trónörökös betegsége. Nagyon óhajtanók, ha jobban vigyázna egészségére, amely két országnak az egészsége. A legirgalmatlanabb hózivatarban vadászott mindenféle sasokra a Wiener Waldban, ott hűtötte keresztül magát. Erre célozva a levelem végén azt írtam: ha II. József császár jelszava volt: „aquila non captat muscas” legyen Rudolf trónörökösé inkább: „delphinus non captat aquilas”. Ezt a leveletem Weilen barátom megmutatta őfenségének, aki azt végig olvasta s kegyesen fogadta. Ezt akartam neki élő szóval is megmondani.

A fenséges úr másnap délután fél háromra engedett megjelennem; megizene, hogy csak üti öltönyömben menjek, miután tudta, hogy a négyőrai vonattal haza akarok utazni.

A fenséges úr már fenn jár, de még mindig botra támaszkodva, s meghalványult arcán meglátszik a kiállt betegség nyoma. A már egyszer látott kockás otthonka volt rajta. A fenséges asszony zongorázó szobájában fogadott; ahol ő maga egy gömbölyű kerevetre ült le, melyhez támaszkodva áll a főhercegnő hárfája. Nekem magával szemben mutatott helyet.

Elmondtam, hogy csak az a vágy hozott ide, hogy őfenségét lássam, és azután, hogy mindazoknak a híveinek az óhajtságát tolmácsoljam, akik szerencsés felgyógyulásáért imádkoznak, de jövőre nézve nagyon megnyugtatónak találnák, ha őfensége oly drága egészségét jobban megőrizné.

– De mikor én soha életemben nem voltam beteg – mondá a trónörökös. – Nem tudtam, mit tesz az, hogy az embernek valamije fájhat. Ez nekem egészen új dolog.

Kérdeztem, hogy hol érezte a fájdalmat a főherceg? – Hát a fejem tetejétől a lábam hegyéig mindenütt.

S aztán elmondá, hogy néhány napig komolyan rosszul volt, hanem aztán látva az arcomon az elképedést, hirtelen mosolyogva mondá:

– De azért nem lesz semmi baj; én megint olyan erős leszek, mint ez előtt voltam.

Adja a jó Isten!

Azután tudatta velem, hogy a március hónapot Lacroma szigetén fogja tölteni, ahol a szabadban sétálhat; ez helyre fogja hozni; áprilisban már közöttünk óhajt lenni Budapesten, amidőn őfelsége, a király egész udvarával együtt lejön, s itt több udvari bált is fog adni.

Ezzel én távozni akartam; de őfensége még a kedvenc eszmetárgyáról, a népismeai munkáról akart tudakozódni, s értesítette magát az eddigi min-

dennemű munkálatok felől. Egnémely hiba is csúszott be az eddig füzetekbe (hiába; emberek vagyunk). Azokat észrevette. Mondám, hogy már második kiadást rendezünk (az első 16 ezer példány már elfogyott), abban ki lesznek igazítva. A második, Magyarországról szóló füzetet már megküldte öfenségének a – német kiadó, a magyart szeretné látni.

De egészen belemelegedett volna a trónörökös ebbe a tárgyba, holott minden szellemi munka orvosi tilalom alá van vetve, s én magam is megfeledkeztem az óvatosságról. E percben azonban megnyílt az oldalajtó, s megjelent a trónörökös nő fenséges, oltárképi alakja, komoly, figyelemteljes tekintettel. Ezúttal a kitiltó arkangyal volt.

Elértettem a figyelmeztetést, siettem bűcsút venni. A trónörökös e szókkal bocsátott el:

– A viszontlátásig, Budapesten. Üdvözölje a munkatársakat otthon.

Andrássy Gyula gróf (1890)

Leomlott a Pharosz! Maga a világítótorony. De az őrfény, melyet magasan hordott, nem hunyt el vele együtt; az ott marad, éjben, viharban jelezni a biztos révpártot.

Egész élete egy hosszú út volt a haza és a szabad eszmék szolgálatában – egyik *veres padtul* a másikig. – S megadatott neki, hogy még életében egy messze pillantást vethessen a halhatatlanságba.

Megadatott neki a ritka kegy az égtől, hogy alkotásait tovább élni, és a jövődőkön uralkodni lássa.

Kétszer koronázott: egyszer a király felkent fejére, másszor a Monarchiára tette fel a koronát.

Kétszer diadalmaskodott – nem harcban, de békében; egyszer a Monarchia, másszor Európa békéjének megalapításakor. S az alap, mit letett, csak szilárdult, nem ingadozott soha.

Mert ez az alap, melyre nagy művét építé, mind benn, mind odakünn a népszabadság életre költése volt.

Bátor kézzel merte komolyvalósággá tenni azt a szent, nagy eszmét, amit mások csak káprázatul használtak addig, s azzal egy új korszakot alkotott meg, mely magát visszatereltetni többé nem engedi.

Van egy régi ázsiai népmonda, mely ezredeken át fenntartá magát: az óriási Góg és Magóg hadairól, kiket hajdan a diadalmas Nagy Sándor, a művelt nemzetek egyesült erejével, hozzájárulhatlan hegy láncok mögé bezárt. És azután, hogy messze időig megvédje tőlük a világot, tizenkét

óriási harsonát állított fel a hegyek ormaira, amikbe, ha belefúj a szél, megszólalnak, s a kitörni készülő óriások hadát visszariasztják. E békeintó kürtök egyike bizonyára Andrássy nevét fogja hangoztatni aeonokig!

Mikor visszavonult is, megmaradt az ország és a király tanácsadójának, kinek szavai a jóslatok és ítéletmondások erejével bírtak; a szó legdicsőbb értelmében „pontifex”, ki fenyegető rianások partjait aranyhíddal tudta át-hidalni.

Megérte azt a győzelmet, hogy amiket megjósolt, az mind beteljesült; amit tervbe vett, az megvalósult; megérte azt, hogy azon ellenesei, kik ugyanazon célt, de más úton akarták elérni, mind megtértek az általa meg-irányzott útra, s nevét, mit egykor behomályosítottak, saját kezeikkel ön-kénynt tisztára mosták; megérte a csak holtak számára adatott nagy kiváltságot, hogy még életében, aki csak szólt felőle: „nil, nisi bene”.

Most már át van adva nagy neve a történelemnek; alkotásai az utókor-nak; hamvai a haza földének.

De egy nemzet hálája nem elég, hogy őt felmagasztalja; nem elég a hármás halom s a négyfolyós veres mező, hogy őt betakarja; nevének ragyogni kell az egész világrész felett, s amíg ebben nemzeti létüket féltve őrző népek laknak, amíg a népszabadság fogja dönteni a harcot, diktálni a békét, addig e nagy szellemnek élni kell az áldó örök emlékezetben!

Kossuth ravatalánál (1894)

Kossuth Lajos ravatala előtt állunk.

Láztól izzó agyam előtt az emlékezet ködfátyolán keresztül végigvonul egész titáni alakja, amilyennek őt ifjú szívvel, férfikora delén, sikerei dics-fényében láttam.

Azon magasztos nagy eszméknek, melyek kortársaimmal együtt engem is örök híveikké avattak fel, ő volt a vezére az ígéret földének, az állami utópiának Mózesé: a szabadság hitvallásának prófétája. Azon közharcosok sorába tartozom, kik nem vakbuzgó, de látnoki odaadással követték vezérüket abba a harcba, mely egy új, egy szent, egy dicső Magyarország kivívásáért küzdött – előbb a szó hatalmával.

És annak a hatalmas szónak is ő volt a fölkentje. Soha olyan szónokot nem fog a föld többé teremni: ki meg tudja gyújtani a jéghegyet, s el tudja oltani a Phlegetont szónoklata bűverejével.

S amit a teremtő erejű szó, amit a világgyújtó eszme létrehozott; az egységes Magyarország, a szabad nép, a jogegyenlőség, a felszabadult

gondolat, az örökké megmarad, s mindezek a kincsei egy újjászületett nemzetnek Kossuth alakjától elválaszthatatlanok.

De a sors magasabb árt követelt tőlünk, mint szavakat és eszméket. Tetteket és áldozatokat. S amilyen nagy volt a sors követelése: olyan nagy volt a nemzet áldozatkészsége.

A történelem ingyen nem adja a diadalokat. A magyar nemzetnek keresztül kellett menni a vér- és tűzkeresztségen, hogy létjogát bebizonyítsa. Azokat a lapjait a történelemnek, amikre e nagy dicsőséges küzdelem van felírva, mindig lelket emelő érzéssel fogja olvashatni az utókor, s megtalálja bennük a vezéralakot.

A harc bizonyított; de nem nyert. Egyet kifeleedtünk ideális számításunkból: azt, hogy Európa közepében lakunk; ránk mindenki nehezedik, mi senkire sem támaszkodunk.

Újból kellett kezdeni a munkát; más alapon építeni fel a rombadőlt ideált. Az egész nemzet hozzájárult e munkához.

Csak ő maga maradt meg a régi alapkő örékek.

És látta hazáját mindig távolabb-távolabb haladni az ő sziklájától, mint egy úszó szigetet. Látta az új pálmaerdőket felvirulni rajta, látta a jóllét palotáit emelkedni rajta, s mentül szebbnek látta a hazát, annál messzebb tűnt az előle.

És maga a haza is csak úgy látta őt már, mint egy Memnon-szobornak ködalakját a láthatáron, ki néha megszólal.

És látni fogja még ezután is. – Kossuth hamvát akármely kő alá temesék, az a monumentális ködalak ott marad a láthatáron.

A nemzet nem adhatott neki életében semmit. Egy elmúlt álmot visszaálmódni lehetetlen. S őneki kevesebb nem kellett. Egy más csillag lakója volt már, aki nem a mi érzéseinkkel érez. Most már nincs előtte se múlt, se jövő, tud mindent; látja tükörből a mi világunkat.

Appellálhatunk az elhunyt nagy szelleméhez.

Kérhetjük, hogy szállja meg az engesztelődés ihletével, fájdalmasan szeretett hazája fiainak lelkületét. Mi emberek vagyunk mind, kicsinyek és nagyok: földi indulatokkal háborgó a vérünk, szenvedélyeink ösztöne téveszti meg akaratumkat; de ő már a menny lakója, ki nem vitt el innen magával egyebet, mint azt a végtelen honszerelmet, mely az idvezülteket visszaköti a földhöz. Emeljen fel bennünket magához ennél az erőnél fogva.

A magyar nemzet okos és nagy. Mutassa meg a magyar nemzet ez alkalommal, mily nagy tud lenni, ha senki nem emeli; milyen okos tud lenni, ha senki nem tanácsolja; milyen helyes úton tud járni, ha senki nem vezeti; saját érző szívében, saját helyes eszén kívül.

Gondolja meg a magyar nemzet, hogy a kerek világon csak egy bizonyos jó barátja van: saját maga; s csak egy félelmes ellensége: saját maga; válasszon benne!

Valamennyi gyászlobogón elöl, melyet a nagy halott ravatala előtt fog vinni a gyászolók tábora, egy fehér zászlót lobogtasson a nemzet; az engesztelődés fehér zászlóját; az alkotmány oszlopai iránti hódolat szeplőtlen fehér zászlóját. In hoc signo vinces.

Áldott legyen a föld, mely e nagy szellem hamvait betakarja, s áldottak lesznek e hamvak!

(1894. március 21-ikén.)

Tisza Kálmán I. (1902)

Mint a villámcsapás derült égből, úgy sújtott le rám Tisza Kálmán halálának híre.

Távol, külföldön időzve, későn kaptam az értesítést. Rögtön a kora reggeli vonattal siettem hazafelé. Oh, mint kívántam szárnyakat a gőzmozdonynak, hogy jókor érkezzem meg! Gondolataimmal, érzelmeimmel együtt szerettem volna repülni Tisza Kálmán ravatalához. Mint óhajtottam volna még egyszer látni jóságos arcát, örök álomra lehunytt szemeit, szótlán ajkait – még egyszer megérinteni azt a kezét, melynek annyi jótettét láttam és éreztem – s aztán egy eltitkolt könnyet letörölni szememből koporsója előtt!

Az idő és a távolság nem engedte, hogy idején megérkezzem. Azt hittem, hogy haladékot fog adni a nemzeti kegyelet megnyilvánulása: összegyűlhet a végtiszteletére az egész honfitábor, mely őt életében követte. Ez mind elmaradt. Tisza Kálmánt nem az ország temette el.

Szerető családja magának foglalta le a nemzet gyászát.

Igaza volt. Én is úgy tettem volna. Az élő Tisza Kálmán az országé, a nemzeté, a nagyvilágé volt: a meghalt Tisza Kálmán csupán csak a családjáé. Az államférfit gyászolhatja ország-világ: az embert, a férjet, az apát megsiratni a szerető szívek joga. Fiak, vő, rokonok emelik koporsóját a kriptafülkéig. Búcsúszava csak hitbéli lelkésznek van fölötte. Ez az igazi rend. Pompa, dicsőség elenyészik a halál felséges orcája előtt.

Eszembe jut, hogy ezt az utat megtettem én már Gesztig egy ízben.

Egy jó barátom ügyében történt, kinek egész létezése függött ezen közbenjárás sikerétől. Teljhatalmú, magas hivatalnok sújtó ítélete ellen kellett folyamodni a még hatalmasabbhoz. „Nekem nincs szívem!” – ezzel

utasította el kérésemet a főúr: tehát el kellett mennem ahhoz, akiről tudtam, hogy van szíve.

Elutaztam Gesztre.

És feltaláltam ott azt, akit kerestem. A szíve szerint ítélő bírót: aki egy szavával megszabadított egy derék, tehetséges embert és annak a családját a megsemmisüléstől.

Most már ez a jó barátom is ott van a túlvilágon, s tanúnak fog állani az Isten előtt, hogy Tisza Kálmán mily emberi szenvedélyeken fölül álló bíró volt itt ezen a földön.

Rám nézve pedig holtomig feledhetetlenek maradnak a geszti otthonban töltött édes napok.

Ott láttam az igaz magyar családi életet, zavartalan boldogságot a maga tökéletességében. Minden családtag úgy szerette egymást és valamennyien az apát és anyát. Soha eszményibb együttélést, együttérzést nem képzelhettem magamnak.

Az idő és távolság nem engedte, hogy újra lássam e családot a szorosan egyesítő nagy szomorúságban. De áldásom odaszállt föléjük: „Adjon az ég fájó szíveiknek vigasztaló balzsamot, adjon a nemzet nagy halottjának, a szeretett családfőnek ideleenn örök nyugodalmat, odafenn megdicsőülést.”

Tisza Kálmán II.

Oh, hogy nekem kell a Te ravatalodra koszorút letennem! Neked nyílt meg előbb az ég, én kereslek hiába a földön.

Még most is álomrémnek tetszik az a hír, mely azt súgja, hogy „nincs többé Tisza Kálmán...”

Hát nincs már szüksége a sorsnak nagy emberekre?

Mekkora űr támad a ledőlt alak helyében, amit nem lehet betölteni! Hányszor fogjuk szellemét látni előttünk, midőn már élő alakja nem jár közöttünk. Hányszor fog méla hangja megcsendülni lelkünkben, midőn már ajkai zárva vannak!

Én tudom, hogy ki volt Tisza Kálmán, a nemzet ébredése óta, végig a nemzet tetszhalálán és újra életre támadásán, a nemzet megerősödéséig; hisz mindenütt hű fegyverhordozója voltam: ő volt a vezér.

Meg vannak örökítve Tisza Kálmán érdemei a história ércabláján; nem szavak hirdetik azokat, hanem tettek. Irigység, rágalom rozsdája azokat onnan le nem törülheti.

Magyarországnak hatalmi állása, jólétének megszilárdulása, állami háztartásának rendezése, nemzeti és kulturális kifejlődése, szabadelvű intézményeinek hódítása: minden, ami egy nemzet életében új és dicső korszakot teremt elő, Tisza Kálmán nevétől elválaszthatatlan.

Mennyi küzdelem volt ez óriási feladat közben! A mitológia minden szörnyeivel szembe kellett szállnia. A legrettenetesebb volt ezek között a népszerűtlenség Medúzája.

S ez a Medúza-fő nem változtatta Tisza Kálmánt kövé, hanem acéllá.

A parlament, a sajtó, az utca ellene zúdult a török–oroszlaborúban, az áramlat ragadta volna magával a magyar nemzetet egy végeláthatatlan laborúba: Tisza Kálmán a mellét szegezte ez áramlat ellen, s megőrizte az üdvös békét. Minő támadásokat kellett kiállnia a boszniai megszállás idején! És minő hatalmas ellenfelektől! Az ő messzelátó lelke felismerte annak üdvös voltát: nem ingadozott, a távol jövőbe látott, mely tetteit fényesen igazolta. Minő meghurcoltatásokat kellett kiállnia a véderő-törvény megalkotásánál, amit ő szükségesnek talált Monarchiánk haderejének tökéletesítésére. (Ahogy a damaszki acél közé aranyat olvasztanak, úgy kellett országunk haderejébe beolvasztani az arany fiatalságot, az értelmiséget.) És mind e küzdelmekben nem használta fel a vas államférfiak eszközeit: a parlament, a népgyűlés, a sajtó megrendszabályozását, pusztá kézzel, tiszta kézzel végezte nehéz munkáját.

És emellett mennyit alkotott, ami a késő kor üdvére szolgál: reformokat a közigazgatásban, a főrendházban, a vallásfelekezetek egyenjogúsítását, a jegybank javítását, a magyar rente érvényesítését, az állami háztartás rendbehozatalát.

És mégis el kellett hagynia vezéri helyét.

Ne szellőztessük a kárpitot, mely ennek titkát takarja.

Mikor egy tetterős férfi kezéből kicsavarják a munka eszközét, a győzelemhez szokott fegyvert: az egy halál.

Nem halál annak az államférfinak, aki vezéri székéből kiszállva, helyet ad az *ellenkező* elvek zászlóvivőjének, s szembe ül vele az ellenzék padjára, s vállalja a küzdelmet. Ez csak egy *új élet*. De aki, mint Tisza Kálmán, mikor titáni helyét elhagyja, abba *nem ellenfeleket*, nem pigmaeokat, hanem vele egy elvérő küzdő, vele tehetségben, honszeretetben, alkotóerőben egyenlő titánokat lát beülni, kik az általa megkezdett feladatot nem hátravetik, de előreviszik, akkor ezeknek a háta mögé állni mint *köztriáriusnak*, pajzzsal, dárdával védeni a vezérutódot: ez már megdicsőülés! Ez a Csaba királyfi regéje, ki szorongatott utódainak megvédelmezésére halottaiból is újra előtámad.

És mikor végre maguk a honfiak el tudják felejteni a nagy államférfi honfiérdemeit, el tudják felejteni a dicsőséget, melyet annyi időn át rájuk különösen, de egész nemzetére árasztott (a háladatosság nem magyar erény), és kiveszik kezéből még azt a tiráriusi pajzsot és dárdát is: hát ez is egy halál.

Bizonyára nekünk, apró embereknek elég lesz egyszer meghalnunk; de a nagy embernek háromszor kell meghalni, hogy átmelessen a halhatatlanságba, hogy meg legyen dicsőítve (még régi ellenfeleitől is), meg legyen siratva.

Ámde maga előtt láthatta feltámadását is: derék fiaiban, akik bizonyára örökölték atyjuk szellemét, s az általa megkezdett munkát folytatni fogják. Ez a feltámadás.

...Örök világosság fényeskedjék fölötte.

Nehéz esztendők (1902)

Midőn én legelőször megismertem, szép, délceg ifjú volt, hosszúkás, ovál arcú, görög metszésű profillal, aminek férfias jellegét emelte a sűrű, fekete szemöldök, szelídítette az ábrándos, mély tűzű kék szem. Akkor is olyan komoly volt, mint mindig. Azt, hogy valakire mosolyogjon, nagyon meg kellett érdemelni.

Már akkor is, az ötvenes évek elején, egyik vezetője volt az ifjú Magyarországnak. Az öregek vagy széttüzlöttek a nagyvilágba, vagy visszahúzódtak falvaik kis világába, vagy ott ültek a legkisebb világban, aminek neve „börtön”. Ez az igazi mikrokozmosz. A fiatal Magyarországé volt a jelen tér: és ez nem volt az „arany fiatalság”, ez az „acél fiatalság” volt, amely feladatául tűzte ki, hogy amit apái elejtettek, Magyarország szabadságát újra felemelje: „vestigia non terrebant.”

Eleinte nem volt más tér a küzdelemre, mint a társadalom. Ennek a gyümölcsei lettek a politikai párbajok osztrák főtisztek és magyar gavallérok között. Egy ilyen hármás párbaj hőseként szerepelt Tisza Kálmán, ki abban nehéz sebet is kapott. (A második volt Szapáry Gyula, a harmadik Beniczky Ferenc, ez halálra sebesíté az ellenfelét.)

Azután következtek azok az évek, amiknek nem írjuk meg a történetét. A magyar nemzet törvényhozása kimondta, hogy „fátyolt vet a múltakra”, az 1850-től 1860-ig terjedő korszaknak nincs historiográfusa.

Csupán egy levélre hivatkozom a magyar emigráció egyik legkitűnőbb vezérének, báró Jósika Miklósnak, ki abban panaszolja, hogy a nemzet azon küzdelmet, amit igazainak fenntartásáért az emigráció folytat, nem

méltányolja, csupán egy ember érti és segíti e nehéz feladatot – Tisza Kálmán.

Legelőször negyvenegynéhány évvel ezelőtt láttuk őt megjelenni a politikai küzdőterén.

Az abszolút kormány minden szabadságot elvett az országtól; még az utolsó volt hátra: a vallásszabadság. Megtámadta hírhedett pátensével a protestáns autonómiát. Ezen tört meg a hatalma. Az egész ország, maga a hatalmas katolikus klérus is a protestáns önkormányzat védelmére egyesült, s a merész ellenállás egyik vezetőjéül láttuk előtámadni az akkor 30 éves Tisza Kálmánt.

Következett rá még ez évben az októberi diploma kibocsátása, mely Magyarországon az idegenek kormányzatát megszüntetése, a sajtó felszabadítása, az országgyűlést egybehívta, de a 48-iki parlamenti kormányzatot nem állítá helyre. A következő évi országgyűlésen már Tisza Kálmán, mint a magyar ellenzék vezére szerepel.

És ez nehéz szerep volt. Kormány nem volt, magyar minisztérium nem lett kinevezve, és így kormánypárt sem lehetett. De volt egy nagy szám, mely kiegyezést kívánt a dinasztia és a nemzet között.

Ezzel szembenállt az ellen egyenlő számarányú tábor, melyben együtt voltak a szabadságharc veteránjai, a kínszenvedett politikai mártírok, a forradalom minden tényezői.

Itt kezdődött el Tisza Kálmánnak az a nehéz feladata, melyet huszonöt éven át híven és következetesen vitt keresztül: megtartani a magyar nemzetet az alkotmányos jogaihoz való szilárd ragaszkodásban, de visszatarítani a szélsőségekbe töréstől.

Mind az egyikre, mind a másikra sokszor kínálkozott az alkalom. Egyfelől az osztrák kormány kiéheztetési politikája, másfelől Ausztria elszigeteltsége, balvégzetes háborúi erősen izgatták a nemzeti közvéleményt: Tisza Kálmán erős keze tartá, hogy se jobbra, se balra ne dőljön. Ekkor alapította több barátjával együtt a magyar ellenzék egyetlen közlönyét, a *Hon* napilapot.

Mikor az alapító kilenc tag névsora megjelent a program alatt, a kormánykörökben azt mondták: Íme, tehát ez a titkos kormány névjegyzéke. És igazuk volt.

Ennek a feladata volt megőrizni a nemzetet a fegyvertelen harc abbahagyásától: akár kapituláció, akár fegyveres harc megkezdése által. A fejével játszott mindenki, és nem vonult félre.

Tetterejét érvényesíté, az alkotmányos térről leszorítva, a társadalmi, irodalmi, főleg a nemzetgazdasági téren: jól tudva azt, hogy „a szabadság legjobb alapja a népműveltség és a közjólét”.

Blaháné (1896)

Nevezték őt csillagnak, csalogánynak, tündérnek, csak egyet nem mondtak el róla, hogy milyen drámai művésznő.

Úgy vagyunk Blahánéval, mint a holddal. Mindenki látja, gyönyörködik benne, lantokban dicséri; – de senki sem ismeri; a valódi szférája el van előlünk takarva; pedig ott lehet, ott van élet, növényzet, melegség – és talán boldogság is. Ezt a képet a földlakók sohasem látják.

Nőm, ki ugyanegy színpadon működött Blahánéval, azt mondta róla, hogy ő a legkitűnőbb drámai művésznők egyike. Nekem is megadatott, hogy őt egy igen tragikus drámai szerepben láthassam. A tragikai műzsáknak minden ajándéka egyesítve volt nála: mély érzés, s annak minden változatait kifejezni tudó hang, megkapó indulatkitörések, beszélő arckifejezés, eredetiség a felfogásban, plasztikai mozdulatok és előkelő egyszerűség.

Mindenki azt mondta róla ez alkalommal, amit Jókainé: „ez egy elsőrangú drámai művésznő”.

Bizony, a tragikai műzsa volt Blahánének az édesanyja.

Hanem hát az előkelő anya még azután sem adoptálta legkedvesebb leányát, amikor véletlenül felismerte. Pedig az szerette őt; Blaháné szerette a drámai művészetet.

Még akkor egy házban lakott a dráma és a népszínmű. Át-átlátogattak egymáshoz. Sőt, még az opera is ott volt osztályos rokonnak. Az volt a kegyenc. A magasabb drámának a napja volt a péntek, a népszínműé a vasárnap.

Lehetett összehasonlításokat tenni. A pénteki színház üres padsoraival, ásító páholyaival, kopott díszleteivel; az a lágymeleg hangulat, mely, mint a malária, magának a művésznak a lelkét is ellankasztja... És aztán a vasárnapi színház zsúfolt karzataival, lelkesedni, mulatni, örülni kész közönségével; nyüzsgő színpad, daltól visszhangzó kulisszák, tapsvihár, hulló koszorúk!...

És aztán?... ahogy a nagy római mondta: „Inkább leszek első ember egy faluban, mint második Rómában.” Mikor a népszínművet a Nemzeti Színház átadta a Népszínháznak (amit én ma is nagy hibának tartok), Blaháné elhagyta a magas sarkú műzsaanya házát, s vitte magával a pillangós cipőit a dajkája házához, aki eddig fölnevelte. Inkább rózsakirályné a parasztszalmás kunyhóban, mint hamupipőke a méltóságos palotában! S a siker, a diadal igazat adott a választásának. Mint népszínművek királynéja, egész világot teremtett maga körül. Saját színműirodalmat fejlesztett ki. Jobbágyává tette a magyar Tháliának az idegen népet.

És azután láttuk és bámultuk és szerettük őt az általa elővarázsolt világban, mint naiv parasztleányt, mint kackiás menyecskét, mint dalos rózsakirálynét, mint operetténekesnőt, mint fiúszerepek kedves személyesítőjét...

Nem! Nem akarok pamlagpört támasztani a művészetek istennői között. Dráma, opera, népszínmű, operette, vaudeville, bohózat: kézcsókoló tisztelője vagyok valamennyinek, s nem keresem közöttük a rangkülönbséget. Blahánénak pedig különösen hálás elismeréssel tartozom azért, hogy előkelő drámai tehetségével a népszínművet megnemesítette, s az operette-nek tisztességet szerzett. A mély érzés, a nemes szív aureolát sugárzott e műfajokra.

Aztán Blaháné mindig a *mienk* volt!

Talán ez a szó: „volt” – nem is historicum még? Talán az újhold sarlója ismét föl fog tűnni előttünk?

A közönség mindig maga előtt fogja őt látni, s mindig vissza fogja őt kívánni oda, diadalai paradicsomába: a népszínműbe.

Csak én, akinek megadatott egyszer láthatnom a hold túlsó oldalát is, ahol eleven élet van, és virányok és emberalakok – csak én nem tudok kibékülni azzal a gondolattal, hogy Blaháné, művészi ereje teljes birtokában, végképp letűnjön a láthatáron, s csak úgy magamban mondogatom, hogy ha már elvesztette Blahánét a Népszínház, hogy nem nyitotta meg előtte a főbejáratát a Nemzeti Színház?

A kedves László (1895)

Ez a fájdalom, amelynek számára nincsen vigasztaló szó. Fájdalom, mely annál nagyobb lesz, mentül többfelé osztják, annál nehezebb, mentül többen viselik. A részvét sokszorozza a veszteség érzését.

– Veletek sírok – mondja a király a szenvedő apának.

– Veletek sírunk – mondja a nemzet mind a kettőnek.

Hát mindenkinek meg kell-e halni, aki a magyart szereti? A lomha békeidő rabolja-e el a jövőnk legjobb hőseit?

Nincs már szükség vezérfényekre, kik elől világítsanak a hazaszeretet útján?

Ki pöröl Istennel? Ki áll vitába a végzettel szemben? Porok vagyunk, meg kell hajolnunk az égiek előtt.

És van hitünk, amely az Éghez csatol.

Vigasztalásunk, hogy a kedves gyermek, aki áldozatul esett, a nemzeti szentek sorában foglal helyet. Úgy halt meg, hogy nem hagyott maga után mást, mint érényeinek emlékét.

De mikor ez az emlék az, ami legjobban sajnó!

Aki tudja azt, mennyire egymáshoz volt forrva az egész József főhercegi család a kölcsönös szeretetben; milyen örök és változatlan volt a szülők és gyermekek és a testvérek közötti rajongó együttérzés, mindenkinek egész szív jutott mindenkitől: az lesz képes felfogni azt az úrt, amelyet e kedves, e bálványozott gyermek eltűnése támaszt.

De hiszen nem tűnt ő el: itt van ő. Szétosztva többi testvérei között: ott is marad; ott feltalálható.

Évek előtt, midőn József főherceg vendégszerető házában voltam, a két, még akkor fiatal gyermekfőherceg ottjártam emlékéül egy ajándékkal lepott meg. Ez egy saját kezűk faragta sétabot volt; markolatul derék bunnóval ellátva. „Ez nagyon jó lesz nekem mankónak, mondám, átvéve a kedves emléket.” „Minek magának a mankó?” mondá a kis László, „mikor magának szárnyas lova van.” Most már neki van szárnyas lova: nekem maradt a mankó.

Az ég halmozza mindazokat a jókat, amikkel a sors adósa maradt a kioltott fiatal léleknek, azokra, akik lelkét bizony örökölték.

Erzsébet emlékezete (1899)

Van egy vallás, melyben minden felekezet, minden kultusz igaz hívei egyesülnek, melynek oltárát mindenki magával hordja, templomát soha el nem hagyja. E vallás parancsait is Istenkéz írta; de nem kőtáblára, hanem az emberi szívekbe. Ez az emberszeretet és a honszeretet vallása.

Harangszó, zsolozsma, imádság mind Istent dicsérik, de legjobban dicsérik az urat az emberi jótettek.

Aki egy elárvult családot jobb sorsra felemel, aki a kétségbeesetteknek életkedvét visszaadja, aki elkeseredett ellenfeleket egymással kibékít, az bizonyára mind híve e vallásnak.

Hát az, aki egy egész országot emelt fel jobb sorsra, aki egy kétségbeesett nemzetnek életkedvét visszaadta, aki trón és ország közötti viszályt kiegyenlíteni segített, ne mondjuk-e azt e vallás szentjének? Az emberszeretet és honszeretem vallása szentjének!

Az volt a megboldogult királynénk, Erzsébet. Mindenütt így látom őt magam előtt. Elkezdve azon a hófehér ruhás szeráfi alakon, mely őt mint menyasszonyt tünteti fel: dicsőn uralkodó királyunk legbelső szobájának egyedüli dísze, végig azokon a tüneményes képeken, amikben mint áldó nemtőnk, mint őriző angyalunk közöttünk járt, egész addig a gyászruhás Mater dolorosa alakig, mindenütt a szentek glóriáját látom körüle sugárzani.

Fényes és utolérhetetlen mintaképe volt ő egy királynénak, de fényes és követésre méltó mintaképe a gyermekeit szerető anyának, a hazáját szerető honleánynak, az emberszerető védasszonynak.

Amit hatalom, férfierő, bölcs ész nem bírt megoldani, azt a szerető női szív megoldotta, összeköté.

Erzsébet királyné nevét emlékszobrok, mauzóleumok fogják megörökíteni, de minden ércnél, márványnál tartósabban fogják ezt fenntartani azok az intézmények, melyek az ő áldott védnöksége alatt a szenvedő emberiség s az előre törekvő nemzeti művelődés javára keletkeztek. – Ott, ahol a szenvedés örök, ott hangzik valóban az örök ima: s ahogy a szenvedést felváltja az enyhülés, úgy következik az imára a beteljesülés, mindennap, amíg csak szenvedők lesznek a világon, akik az égre emelik kezüket, s onnan várják megszabadításukat.

A szenvedők, a hazájuk sorsán töprengők, a jövődők felett kétségbeesők mind-mind őt keresik ott az égben: eltűnt védangyalukat, Erzsébet királynét. És bizonyára ott találják.

Nem hagyhatott ő el bennünket: annyi millió szív szeretetének sugarai visszavonzzák őt a hazához, s ki életében áldó nemtője volt nemzetünknek, égbeszálltával védszentjéül fog megdicsőülni.

Életében két koronát viselt: egyik a királyi aranykorona, másik a mártírok töviskoszorúja. Mi hisszük és valljuk, hogy most már a harmadik korona is dicsőíti fennkölt homlokát: a megdicsőültek csillagokból font aureolája.

A legmagasabb helyről ezt a szót hallottuk a legnagyobb fájdalom kitörésében: „Ha tudnák a magyarok, miket tett őérettük a megdicsőült királyné!”

...Tudják.

Nincs honleány, nincs hazafi, akinek a krédójából ez a tudás hiányoznék.

S amíg a magyar szívekben forró vég fog bugyogni, addig bizonyára mindig ünnepnap lesz e hazában Erzsébet királyné nevének, születésének és halálának napja. Ma is összejöttünk a Te emlékedet megünnepelni, óh, megdicsőült királynénk, nem hogy mi imádkozzunk teérted, hisz Te az örök üdvösséget megérdemelted egész életed minden cselekedetével,

hiszen Te viselted szívedben az Istenanya töreit, hisz Te csak az erényeket ismerted, a bűnöknek még a fogalmát sem, a Te lelked fehér köntösére egy foltja nem vetődött a földi homálynak. Te már ott ülsz a szenteknek sorában, s látod színről színre az Istent; de mi kérünk Téged esedezve, hogy te imádkozzál miérettünk a népek Atyjához, a királyok királyához, hogy áldja meg, védje meg a mi jó hazánkat, adjon népeinknek békességet, egyetértést, hűséget és kölcsönös szeretetet, s áldja meg hosszú élettel, dicsőséges uralkodással a mi szeretett királyunkat, akit a Te angyali szellemed ihlessen az égből, amint egykor a földön, hogy népeinek boldogságában találja örömét, dicsőségét. Amen.

Munkácsy (1900)

Nem akar a toll fogni a kezemben.

Milyen reszketősen jönnek elő a betűk – kényszerítve.

Hát neked kellett előre menned?

Aki annyival erősebb, fiatalabb, életteljesebb voltál nálamnál, aki előtt még egy nagy útja állt a dicsőségnek, akire még oly nagy munkája várt az alkotásnak.

Mennyi kedves emlék fűződik a te édes alakodhoz!

Mikor legelőször láttalak, egy fiatal művészt jöttél meglátogatni hozzám, Feszty Árpádot, a vőmet. Egyedül voltam otthon. Én mutogattam meg a nagy mesternek a fiatal művész kartonjait, melyek után az igazságügyi palota esküdtszéki terme számára festette meg a temperaképeket. A mester el volt ragadtatva a fiatal művész alkotása által: azt mondta, hogy ez a helyes történelmi festészet, s nagy jövődöt jósolt azok alkotójának.

Mennyi kedélyes találkozásunk volt azután is! A munkácsi diadal után az írók és művészek lakomáján, de a legkedvesebb az én csendes kis hajlékomban, családi és baráti körben, vígan adomázva s poharazva. Mind olyan emberek, akik azt hisszük magunkról, hogy „sohasem halunk meg”. Valami megmarad utánunk. Azután daloltunk együtt magyar népdalokat. Munkácsynak mély bariton hangja volt, nekem tenor. Most is a lelkebben cseng még az a nóta, amit együtt énekeltünk: „Édes anyám, kérem, – Ne rontsa meg vérem! – Hiszen én ígérem, – Hogy az én rózsámmal – Holtomig beérem” Ilyen duettet sem hall Európa többet!

Fütyülése pedig versenyzett a pacsirta dalával.

Munkácsynak a haja csak akkor kezdett még szürkülni. Gyönyörű, tömött, göndör fürtjei voltak. „Festeni nem fogom a hajamat – mondá –, de a bajuszomat védelmezni fogom.”

Az „Ecce homo” korszakában már nem védelmezte, egészen fehér volt: üstök, bajusz és szakáll, ő maga összetört alak.

Most már halott.

Hát mi az, ami bennünket megemészt?

A lélek. Megöl az mindenkit, aki az idegeivel dolgozik: festőt, költőt, szobrászt, művészt: ez a mi Malach Hamoveth angyalunk. Ez a szent láz, mely felemészt; ez az édes pokol, melyben megégni gyönyörűség.

S még ha megégünk, ha hamuvá leszünk, hála érte.

De élve maradni az ész elégése után, nyomorult izom- és csonttömegeknek! Ez rettentő végzet.

S ez elé rohan mindenki, akire a sors azt a hivatást mérte, hogy lelkével alkosson.

Mindannyiunk között legjobban ki van téve e végzetnek a festő: akinek az alkotása egyszerre és közvetlenül jelenik meg, s annak addig, míg műve megalakul, a tudáson s a teremtő erőn kívül még végtelen tanulmányokat kell összegyűjteni, azoknak az alkalmazását kitalálni, belőlük egy egészet megteremteni. Aki ezt kezdetétől befejezéséig fejlődni látta, az, ha van szívében szeretet a festő iránt, minden este imádkozhatik érte, hogy őrizze meg az ép lelkét az Isten!

Mit tudnak a lélek elégése ellen a doktorok?

Azt, hogy ha olyan emésztő a munka, hát hagyjunk fel vele.

Oh, be rosszul ismerik a test és lélek közötti kölcsönös viszonyt!

Hisz a kifáradt léleknek csak egy gyógymódja van: az új munka. Legegyen az könnyű munka, játsszi munka, vagy merész, lehetetlen munka, de csak ne szűnjön meg soha.

Munkácsyn akkor tört ki a dühös őrjöngés, amikor az orvosai és a szolgálója az ecsetjeit elvették tőle. Ez természetes. Hiszen ebben az ecset-csomagban volt az ő lelke!

Én csak jámbor ember vagyok, egy gyermek parancsolhat velem, de ha valaki az írotollamtól meg akarna fosztani, én azt megölném, ha Sámson volna is. Pedig az író még dolgozhatik a fejében is; de a festő ecset nélkül nem élő ember.

Azt kellett volna mondaniok a beteg művészeknek: „El ne hagyj a rajzónodat, eredj ki a mezőre, fess virágokat, fatörzseket, vagy fess akár őrült fantazmagóriákat, fess torzképeket, s ha egyebet nem tudsz, kolorálj fotográfiákat, csak abba ne hagyj a munkát, mert abban van a lelked, abban az idegeid gyógyszere.”

Most már „elvégeztetett” Levehetjük a művészt a keresztfáról. Csinálunk neki pompás temetést. Hát a nagy mesterművekből mi lesz? A magyarok honfoglalásából? Azt is eltemetjük?

„Ma velem leszesz a Paradicsomban.”

Azon a nagy (halhatatlanságnak szánt) történelmi képen Munkácsy saját arcképét és az enyémet is megörökítette (???). Vigasztalásomra szolgál, hogy együtt dobnak ki bennünket, s szállunk alá a poklokra.

Munkácsy özvegyénél (1900)

Négy év múlva az utolsó találkozás után, mint gyászvigasztaló látogattam hozzá.

Egyedül volt, kísérő unokaöccsével.

– Minő végzet! Mennyi vidám napot töltöttünk együtt övele, a felejthetetlen! Egy megkezdett levélre találtam, melyet önhöz írt, de nem tudott befejezni: tele van eszmékkel. Ez a levél is ott van az eltévedt bőröndben, mely a bécsi állomáson elmaradt.

Utánam érkezett Benczur Gyula mester a nejével Munkácsynéhoz.

A gyászoló özvegy elmondta előttünk a megboldogult utolsó napjainak történetét.

A szanatórium orvosa múlt hétfőn tudatta Munkácsynéval, hogy férjének betegsége a legváltóságosabb állapotba jutott: ételiszony (sitophobia) vett rajta erőt. Ápolói kénytelenek lesznek mesterséges úton ételt vezetni a gyomrába.

Munkácsyné rögtön sietett az intézetbe a beteg látogatására.

A mesteren egész új divatos öltözet volt, szürke kabát kék nyakravalóval. Nagyon örült, mikor a nejét meglátta, s e hatás alatt saját kezüleg feltört egy narancsot, s azt elfogyasztotta.

Később egy nőrokona is odaérkezett látogatására.

A beteg szobája falát két gyermekarckép díszítette. Munkácsy nagy élénkséggel magyarázta látogatójának, hogy ezekhez a képekhez az ő kis leánya volt a minta. Csak kézmozdulatokkal magyarázta, mert ami hangokat száján kiejtett, az nem volt emberi beszéd, csak érthetetlen makogás.

Az orvos javulást jelzett.

Pár nap múlva azonban ismét a baj rosszabbra fordultáról értesíté Munkácsynét, ki rögtön sietett férjéhez.

Fenn találta; fekete frakkba volt öltözve, mintha látogatásokra várna. Arca elárulta, hogy haldoklik.

Émelygős hányás bántotta.

Neje megtörülte az arcát, s kebléhez szorítá fejét. Egy hangot nem tudott már adni.

– Meghal a férjem! – rebegé Munkácsyné az orvoshoz.

– Igen – volt a válasz.

Azzal lefektették a haldoklót az ágyba. Ott a fal felé fordult, s öt perc múlva kilehelte dicső lelkét. Elaludt csendesen, mint gyermek az anyja ölében.

Madártávlatból (1892. jún. 8.)

Elöttem a pompás főváros, mától fogva büszke nevű: „rezidencia.” A Svábhegy keleti lankájáról nézek le rá. Estenden máskor is elragadó tü-nemény roppant háztömegeivel, karcsú tornyaival, a bazilika magasra kiemelkedő jelképével, elszórt csillagokkal megrakva, melyek a Városliget zöld lombszőnyegéből csoportosan ragyognak elő; aztán a Duna-part lámpasorai, visszaverve a kék Duna tükkrétől; a két álló híd, mint két bogláros öv: a Lánchidat eltakarja előlem a Várhegy; de annak is ott van a mentekőtője panyókára vetett lámpasorbul. Innen szoktam én az én „kedvesemmel” kacérkodni, a bájos Budapesttel, a csodás tündérhölgygel, aki mentül vénebb lesz, annál fiatalabb. Nemhiába nevezte a török is „szívgyönyör”-nek: „*Dsigerdilen.*”

Ámde a mai estén különös ünnepi díszet öltött az én imádoztam: felrakta valamennyi gyémántjait, rendjeleit. Tűzbálványok emelkedtek elő, fénykarikák, kettős napok a város minden részéből, a Városligetből, a Gellérthegy ormáról. Ezeknek sugárküllői egyre vándoroltak a háztömegek fölött, végigzománcozták a Dunát, egy-egy templom, mint egy álomkép tűnt elő egyszerre a sötétből; aztán egymásnak köszöntgettek, innen oda, onnan ide, mint két üstökös fark, mely egymást keresztezi, s mikor egyikük egyenesen odatűzött a szemembe, az olyan volt, mint egy kis nap, épp olyan vakító, ezer szivárványos sugárt szóró nap: vagy mint egy megkötött meteor! Ezt az összjátékát a fénypompának csak innen a távolból lehetett elnézni.

A hold maga is hódolt ma. Nem akarta kisebbiteni égi fényével a földnek fénypompáját. Az egész ég tiszta volt, csak a telehold vont fényes arca elé egy fekete felhőkárpitot, mely ott maradt, és vele együtt emelkedett följebb. Hagyott bennünket magunktól ragyogni.

Ragyogtunk is! Amint az esetharangok bimbamja megszólalt, amelynek harmóniás csodazenéjét is csak innen a hegyről lehet élvezni; a város-lakónak sejtelve sincs arról, hogy minő instrumentációja van a tornyok szextettjének, csengő, kongó, zúgó, bömbölő mély hangok fölséges egybevegyülése; hát akkor egyszerre egy veres tűzvonal támadt a Dunaparton: az Eskü tértől a Petőfi térig, s az a tűzvonal kigyózott, hullámozott, ezer meg ezer fákla szakadatlan lobogványa volt az. Mikor a tűzkigyónak

a farka a pesti oldalon elenyészett, már akkor a feje ott világított a budai várfokon. Az a két fényező gömb ott a királyi vár előtt olyan volt, mint egy túlvilági óriásnak a két szeme.

S ez az óriás egyre nőtt, tömörült, megdagadt; amint a fáklyaözön belefolyt a lángtóba. Az olyan fényt árasztott maga körül, hogy körülöttem árnyékot vetettek a fák a falra. Az egész királyi palota izzani látszott, mintha olvadt aranyból volna. A delejes napok odavetítették sugárkévéiket a várra; de azok elvesztek a fáklyák tűzfényében.

De ami az optikai pompánál is meglepőbb, az volt az akusztikai rendkívüliség: amihez hasonlót csak egyszer hallottam életemben.

Az a hegyoldali lanka, ahol én álltam, öt kilométernyi távolban esik a budai királyi váraktól. Egyes emberi hangnak onnan idáig elhangzani nem lehet. Hanem mikor az a tízezer ajk egyszerre rázendíté az éljen kiáltást ott a várudvaron és a téren, az olyan volt, mint a vihar kitörése. Ily óriási tömegben az emberi hang mérföldnyire elhangzik, s ki lehet venni az „éljen” szót belőle. És újból meg újból ismétlődött az a viharszerű zengés. Ez egy olyan hang volt, aminek fel kellett törni az egekig. Rémséges, megrendítő, lélekidéző szózat!

Körülöttem méla csend; mindenki a városban van most. Mellettem a közeli bokorban megszólalt a fülemile. Én hallgattam, és csak magamban gondoltam valamit.

...Talán az is felhallatszott az égig!

„Csináljunk magunknak egy jó napot” (1892)

„A pokolban is esik egyszer vásár!” azt mondják a magyarok. „Este virágzik a tök.” Azt is mondják. „Mach mer unz án gúden Tág!” Ezt meg a németek mondják. Hát miért ne csinálnék egyszer én is magamnak egy jó napot?

Az én jó napom azzal kezdődött, hogy reggel öt órakor felkeltem regényt írni. Ti. hogy a „Fráter György”-nek legközelebbi fejezetét elvesztették a szerkesztőségben. Úgy eltűnt, hogy nem akadt gazdája. Este tudatták velem. Egész éjjel erről álmodtam. Ezt újra meg kell írni. Minden poéta-mesterember tudja, hogy nincs annál pokolra valóbb mulatság, mint egy elvesztett munkát újra visszagondolni, vagy mint Tinódi Sebestyén kifejezi: „Hátra tanulni!”, vagy mint Sárosy Gyula mondja: „újra szülni.”

Dél felé készültem el vele. Írtam is hozzá a tisztelt szerkesztőségnek egy olyan comitívát, hogy tudom, nem teszi el az autogramgyűjteményébe.

Akkor felmentem az országházba. Horánszky Nándor barátom beszélt. Ő tudja, miről! – Én valami megjegyzést találtam rá tenni gróf Pongrácz Károly barátomhoz fordulva, azt Horánszky meghallotta; belém kötött, én visszakötöttem; nagy hajcihő lett belőle, úgy, hogy utoljára gróf Károlyi Gábor felkelt a helyéről, azt mondja: „Ezt a skandalumot nem lehet kiállani”, s kiment. Nekem pedig megvolt az a jó napom, hogy egyszer valahára én is közbeszónokolhattam. Egészen újjászülettem tőle! Mintha csak 1867-ben élnénk.

Ebédre Fenyvesy Feri barátomhoz voltam híva a Hungáriába. Színházi nyugdíj-ebéd volt a titulus bibendi. Az üléstől az ebédig még egy óra volt agyonvernivaló. „Mit csináljunk addig, Károly barátom?” mondtam Vadnaynak, aki szintén oda volt meghíva. „Sétálunk, és nézegetjük a szép hölgyeket az utcán.” „Nagyon jól van, úgymint régen sétáltam már, s régen kacsintgattam szép hölgyek szeme közé, és így nagy élvezettel töltöttük el az interkaláris egy órát, kölcsönösen emlegetve egymásnak, hogy „Hej, pajtás, mikor mi ennek a szép hölgynek a mamájával jártuk a csárdást!” (Nagymamáját is mondhatnám, de nem akarom Károly barátomat kompromittálni.)

A nyugdíj-lakomán aztán felségesen mulattunk. Tizenhat tósztot végigittunk; a tizenhatodiknál Hegedüs Sándor fiúilag megintett, hogy elég lesz a jóból; még egy fővárosi képviselő-testületi ülés van hátra, ahol nagy feladatok várnak reánk. Publica privatis praecaedunt!, azt mondják a magyarok. Otthagytuk a vidám társaságot, s osontunk kifelé. Az előszobában a pincérek rámadták a felöltőt, fejembe nyomták a fekete selyembélésű cilindremet, s rövid időn ott találtam magamat az új városház képviselői termében, mely már akkor zsúfolva volt lelkesült hazafiakkal. Valaki szónokolt a bal oldalon. A mellettem levő urak kiabáltak: „Eláll! Eláll!” Én együtt kiabáltam velük: „Eláll!” És csakugyan elállt. Akkor a jobb oldalon állt fel egy másik szónok, annak még jobban kiabáltuk: „Eláll!”, s az is elállt. Akkor az elnök kísérté meg a kérdés feltevését: annak meg addig kiabáltuk a „halljuk”-ot, hogy semmit sem hallottunk belőle. Akkor aztán következett a szavazás felugrással vagy guggonulással, én is a felugrók között voltam. Hogy miről volt szó? Azt bizonyosan úgy tudta mindenki, mint én magam.

Denique a magisztrátusnak minden propozícióját leszavaztuk. Ez már csak jó nap volt. Nem adunk pénzt semmire! A citadellát bevesszük ostrommal, nem fizetünk érte!

Onnan pedig, nagy diadallal, egy kedves barátomhoz mentünk el es-télyre, ahol bájos és szellemdús úrhölgyek társaságában töltöttük el a na-pot az utolsó óráig, amikor is én a széles Andrassy úton nagy büszkén vándoroltam hazáig, magamban dúdolván a „Jaj de hangos a becsali csár-da!” melódiáját.

Hazaérve aztán fogtam a cilinderemet, hogy – rendes ember létemre – majd elteszem a kalapskatulyába. Hát már akkor ott volt az én fekete bé-léses cilinderem a kalapskatulyában! Hát ez már micsoda? Hogy jött haza ez a cilinder-kalap nálam nélkül? Hogy lett nekem egy cilinder-kalap he-lyett két cilinder-kalapom? Nem vagyok én még kétféjű sas!

Ha jól sejtem, én valakinek elhoztam a cilinder-kalapját. De ki az a va-laki?

Most már ezt az útját választom a kurrentálásnak, hogy felhívom a nyugdíj-lakoma részeseit, hogy aki elveszett a kalapjából, jelentse magát nálam, ahol egy elszomorodott cilinder-kalap kész megbocsátani a tőle megszökött viselőjének, s őt a múltak iránti szemrehányás nélkül ismét keblére fogadja.

Megesik ám az ilyen tévedés okos embereken is.

Tisza Kálmántól hallottam, az esetet elmondva, azt a sokkal jobb ado-mát, hogy egyszer ő a hatvanas években egy vidám társaságban mulatva, midőn Beniczky Ferivel mint két legutolsó résztvevő haza menni készült, már akkor az előszobában nemhogy az ő kalapjaik lettek volna készlet-ben, de kettejük számára csupán „egy” cilinder volt hátrahagyva. Ekkor aztán, nehogy egyikül hajadonfőtt legyen kénytelen hazamenni, azt tették, hogy közepett kettészelték a cilindert: egyikük feltette a karimáját, a másik a kupáját, s úgy mentek haza az összes milimárik nagy gaudiumára.

Végül pedig a maga moráljával azt vágta a fejemhez a generális, hogy „Te ugyan drága legény vagy! A regényhősödet jámbor, józan életre kény-szerítetted, hanem helyette magad lumpolsz!”

Ami igaz is. De hát „pokolban is esik egyszer vásár.”

A győri ütközet emléke (1897)

Emléket emeltek a magyarok, azt leplezik le mai nap. Kinek? Az utolsó nemesi inszurrekciónak.

Nem a legnépszerűbb, hanem a legjobban elrágalmazott alakoknak a magyar történelemben.

A mai nemzedék egyszerűen nem tud róluk semmit. Vagy elfelejtette, vagy nem hallott róluk. De mi, a század első évtizedeiben serdültek, még

emlékezünk azokra a gúnydalokra, amikkel a népajk derék vitézeink vérdózatát megjutalmazta: „Retirálj! Retirálj! Komáromig meg se állj!” S sokáig fenntartotta magát az a röpke szó, hogy „Kend az az Alvinczy?” (Mintha Alvinczy lett volna a nemesi inszurrekciónak a győri ütközetben a vezére.) Ma már csak tarokkozás közben mondják az osztónak, ha rossz blattokat vág fel a talonból, hogy „Kend az Alvinczy?”, hozzágondolva a többit.

A saját honfitársaik még jobban elócsárolták az emlékezetüket, mint az ellenségeik.

Nem a franciák, akikkel verekedtek, azok derék ellenségek voltak, azok felmagasztalták a magyar nemesi felkelő sereget: más, alattomos, hátból támadó, holtakon vitézkedő ellenségek voltak azok.

S a magyarban nagyon ki van fejlődve a csúfólódási ösztön. Ha mások a nemzete tipikus alakjait kifigurázzák, ő még tódít rajta. S ilyenek voltak az inszurgensek. Aki az volt, nem dicsekedett vele. Az apám is hadnagy volt az inszurrekcióban, a győri ütközetben is részt vett (mint vőlegény), sohasem beszélt róla. Dehogymondta volna el, hogy az a nagy csorba a fringijája élén hogyan támadt. A jó barátai mondogatták el csipkelődve, hogy a csizmaszárába dugott frizőr-fésű mentette meg, amiről a francia golyója visszapattant. Hanem a kapitánya mellette esett el.

Nohát, ezen volt mit tréfálkozni ezelőtt hatvan esztendővel. Pedig hát az 1809-i győri ütközet nem volt szégyenletes futás, hanem naphosszat tartó derék küzdelme egy harcban nem gyakorlott, rendes katonaságtól nem támogatott, csupa nemesekből álló felkelő seregnek egy diadalhoz szokott, a világ legelső katonáiból álló francia ármádia ellenében: tele hőstettek, csoda-vitézségek epizódjaival, a nemesek dicső vezérjének, a nemesi inszurrekció megalkotójának, József nádornak személyes vezénylete mellett. A magyar sereget nem verték meg, egy ágyút, egy foglyot nem veszített, az ütközet sorsa eldöntetlen maradt; amit bizonyított maga a csatatér, ahol kilencszáznyolcvanöt magyar nemes maradt halottan, sokkal több franciával együtt, s hogy a franciák nem voltak urai a csatamezőnek, azt ezek a halottak bizonyítják, akik harmincöt napon át ott heverték a szentkirályi halmokon, az ég alatt, temetetlenül: midőn harmincöt nap múlva József nádor negyvennégy eskadron nemesi inszurgens lovasság élén ugyanazon a csatatéren megjelent, ő temetteté el az otthagyt halottakat. Harmincöt napig vártak a hősök a nyugodalmas sírra, nyolcvannyolc esztendeig a sírkoszorúikra.

S még a győri ütközet után is a hadviselésben ritka diadalmas hadikalandokat végeztek a magyar iszurgensek, aminő volt Meskó alvezér dandárának keresztültörése az egész francia hadseregen, s egész ezredekben harcoltak vitézül a wagrami ütközetben.

De minderről nem tudott meg semmit se az ország, se a világ. Hírlapjaink még gyéren voltak akkor, nem is olvastattak. De nem is írtak erről.

Volt azonban egy történetírója a magyar inszurrekciónak, aki azt ragyogó tollával megírta, Kisfaludy Sándor, a fővezér, József nádor hadsegéde a háború alatt. Aki azokat a szép „Regéket” írta, melyeket úgy szeretett mindenki. De az igaz történetei, melyeket e műben összegyűjtött, még szebbek. Sohasem jelentek meg nyomtatásban.

Miért nem? Azért, mert volt egy nagyhatalom, mely erősebb a királyoknál, a pápánál: a cenzúra. A veres írón hatalmasabb a villámnál; a mennykő csak azt mondhatja: „meghalsz”; de a veres plajbász azt súgja: „nem születesz.”

Hatvan évig ott hevert Kisfaludy Sándornak ez a kézírata József nádor fenséges családjának levéltárában, ereklje gyanánt őrizve.

Ekkor írtam én egy regényt, mely a magyar inszurrekció történetével végződik, amihez én kútforrásul Kisfaludy kéziratát használhattam, fenséges tulajdonosa kegyeiből. Ugyanazt egyidejűleg egy bécsi német lap is közölte. De mikor végre a magyar inszurrekcióra került a sor, akkor az én bécsi szerkesztőm megkötötte magát: „ez nekünk nem kell”; das schmeckt uns, wie abgestandenenes Zuckerwasser!”

Ha még paprikát mondott volna! De „áporodott cukros vizet.”

No, hát ez az állott cukros víz most egyszerre átalakult habzó pezsgővé.

Azoknak a sokáig temetetlen, még sokábbig koszorúzatlan hagyott nemes hősök ezerének sírja fölött emléket emelt a nemzeti kegyelet, s ez emlékre az első koszorút ugyanazon uralkodócsaládnak a trónhoz legközelebb álló tagja teszi le, amely uralkodócsaládnak egy dicső emlékü tagja, a király testvére ugyanazon helyen megvívta hősi csatáját.

Az a kegyelet, melynek szálló magvait a daliás ifjú főherceg e véráztatva földön elhinté, e hősök porából új babérok sarját fogja kihajtani az ő homlokára.

A győri ütközet hőseinek emlékoszlopánál megjelenő királyi családtagok nemcsak a múltak iránti tiszteletnek, de a jelenkor iránti szeretetnek is magas tanúbizonyságai. Jutalmuk legyen a jövő!

Most már alhattok nyugodtan, ti félreismert hősök!

A régi boldog újságírók

Úgy elmosolygok magamban rajtatok, ifjú pajtások!

Hogy töritek magatokat a közönség szolgálatában! Hogy verácsoltok a gáz mellett egész éjszakán át, lesitek a táviratot, füleltek a távordítóba, nyírjátok a könyomatút, nyaljátok a „logikai összefüggés”-t (műkifejezés amaz ostya számára, mellyel a cikkfoltokat egymáshoz ragasztják), reggel felé elpilledve rohantok a kávéházba, éhséget, szomjúságot és didergő undorgást elverni!

Szegény éjjel éhező fiúk!

Bezzeg mi, hajdani hírlaposok, este nyolc órakor már a vacsorálóasztalnál ültünk; egyetlenegy munkatárs maradt ez órán túl a szerkesztőségben, a külföldi szemlést, az bújta még a bécsi lapokat, no meg aztán a korrektor: pont kilenckor az elébbi is az asztal lábához verte a tollat (mert kopasz volt, a korrektor ellenben a hajához törülte, mert volt neki sok), a metrompás ott állt már a háta mögött, s húzta a könyöke alól a papírszeletet. Amint az óra a kilencet ütötte, az irodaszolga lecsavarta a gázt, sötét lett; nem írt többet senki fia egy betűt sem. A mi kilenc órán túl történt a világban, az nem történt meg a mai nap számára, várhatott másnapra.

S miért voltunk mi ilyen lusta pernahajderek?

Azért, mert „muszáj” volt! Így rendelték a felsőbb hatalmasságok. De kezdjük hátulról, hogy megfogható legyen a láncolat.

A legelső hatalom volt a vasút. Ez követelte, hogy a posta reggel hat órakor már ott legyen az udvarán, ha el akar menni a reggeli vonattal; ezzel összefüggésben megint a második nagyhatalom, a posta regulázta meg a hírlapokat azzal a rendelettel, hogy reggel öt órakor oda legyenek állítva a kapu alá (a Marczibányi-házba), csomagolva, marschroutánként szortírozva. Egy kollégánk az (Idők Tanúja) úgy segített magán, hogy a délutáni vonattal, a Bummelzuggal küldte szét a reggeli lapjait; mi azonban (Pesti Napló és A Hon) nagyobb teketóriát csináltunk vele: nekünk fél négyre ki legyen nyomva, összehajtva, címszalagozva, becsomagolva, targoncára téve. Valahány szám elkésik, a nyomdász annyi ezer forintot fizet a laptulajdonosnak. (Ez volt a harmadik hatalmasság.) Ezzel szemben aztán, hogy a saját hátát védje, a nyomdász (a negyedik hatalmaság) peremptorius dekrétummal kötelezé a szerkesztőséget, hogy az összes kéziratokat a mai számra esti kilenc óráig beszoigáltassa: hogy azt kiszedhessék, s a kefelevonattal pontban tíz órakor ott kopogtathassanak a rendőri palota II. emeletén, a 36., 37. és 38. számú hivatalszobák ajtaján.

Ott éjszakázott Pultz úr, Bányász úr és a Csehall úr. Minos, Aeacus és Rhadamanthus: a háromfejű sárkány. Ez volt azután az igazi hatalmaság: a cenzúra. Ezek rögtön munkába vették a kefelevonatot; veres plaj-

básszal jelezték meg, ami nem tetszett nekik benne, kék plajbásszal, ami nagyon nem tetszett.

Erre ti azt mondjátok, hogy micsoda erőltetett hülyeség ez már?

Dehogyan is hülyeség!

A kék plajbászos olyan cikket jelez, aminek nem szabad napvilágot látni, maszlag, amit még bimbójában le kell forrázni; a veres plajbászos olyan dudva, aminek meg lehet engedni, hogy csak hadd menjen magba; s aztán utólag katonai törvényszék elé állítani az elkövetőjét. – Az elsőbb esetben a lapot lefoglalják, a másodiknál hagyják veszedelmébe rohanni: a plajbászolás hivatalos titok.

A nyomdának várni kellett éjféli tizenkét óráig, hogy nem foglalják-e le a lapot? Ha tizenkét órakor nem toppan be a rendőrbiztos, egyenes kard az oldalán, fekete-sárga szalag a derekán, csókaorrú kalap a fején, akkor elkezdi dolgozni a gőzgép.

Megtörtént azonban, hogy a krízis órái alatt megjelent a cenzor uniformis nélkül – csak úgy civilben, s jóakaratólag figyelmeztette az „illetőt”, hogy komolyabb baj van a kefelevonatban: jó lesz ezt a kék plajbászos dolgot kivenni a lapból. – Ez az „illető” pedig nem a szerkesztő volt (mi a Svábhegyen laktunk meg a Margitszigeten), hanem a derék Urschitz, a faktor: egy jámbor, becsületes német ember, egy szót sem tudott magyarul. Ennek a feladata volt reperálni a főbenjáró bünt. – Ennek is igen szépen ki volt találva a módja. A szedőszekrényben állandóan voltak kész szedések, apróbbak, nagyobbak, rövidárúk, válogatás szerint: buenos aires-i és cernagorai cikkek. Ezek közül egyet kimértek collstokkal, amelyik a diffikultált cikk helyét egy kis „spekk” hozzájárulásával kitöltötte, azt beillesztették a formába, s az új kefelevonatot a cenzor zsebébe dugták. A derék, jó ember elfogadta a reperatúrát, s ment vele haza.

Másnap aztán a szerkesztő maga is kíváncsi volt rá, hogy miféle változáson ment keresztül a vezércikke? Van-e vezércikk?

Semmi baj! Csak Budapest helyett Buenos Aires. De nem mindig ütött ki ilyen simán az anyagcsere.

Mivelhogy a cenzori hatalmasságon fölül volt még egy legfelsőbb hatalmasság a világon: maga a kormányzó úr.

A cenzoroknak még éjfél előtt föl kellett küldeni Budára az általuk átvizsgált lapokat. A kegyelmes úr addig le nem feküdt, míg azokat hegyéről tövére át nem nézte. – S ha még csak maga nézte volna át, de tartott maga mellett tapasztalt vén magyar írókat, akik tudnak a fehér sorokban olvasni, akik kitalálják a titkos intenciókat, a rejtett szójátékokat, a humorba burkolt ellenzéki szándékot, akik már ismerik az irodalmi tolvajnyelvet, s odatartják a kormányzó orra elé a fölfedezett merényletet; olyankor aztán a kegyelmes úr kegyetlen méregbe jön, kapja a nádpálcáját, vágat alá

Budáról a rendőrségbe, szétcsap a cenzorok között, lepocskondiázza őket, s kerget minden embert lapot lefoglalni. Ez esetben aztán még Urschitz úr sem tud a dolgon segíteni. A szerkesztőt fölráncigálják álmából: megérti a dolgot. Azzal fal felé fordul, és tovább aluszik. A lap fél oldalon jelenik meg.

Látjátok, kedves ifjú pajtásaim, ilyen kedélyes állapot volt az én időmben a hírlapírás. Élni akkor is keserves volt; de legalább nem volt muszáj éjjel is élni.

Akkor is sok szénát-szalmát össze kellett ennünk, de legalább a kérést végezték a méltóságos és kegyelmes urak.

Mivel töltötték az időt a hajdani diákok? (Korrajz) (1902)

Két esztendő volt szabva a jogászi pályára. Ezt én a kecskeméti kollégiumban jártam végig. Elég volt ez idő az akkori magyar törvény egész kódexének a megismerésére.

Mikor a tanévet megnyitó „Veni Sancte” után a kollégium nagytermében összegyűltünk, valamennyi magasabb klassziszbeli tanulók, teológusok, jogászok, filozófusok, fizikusok; a professzoraink eltávozása után a legvénebb diák, Munkácsy, felállt a pódiumra, és megtette az indítványt:

– Urak! Nekünk régi szokás szerint az iskolaév elején fel kell osztanunk a teendőinket. Sok olyan tudnivaló van a világban, amit a katedráról nem tanítanak, de az élet megkövetel. Ilyenek a francia nyelv, az ének, a zene, a tánc, a vívás, a szavalás, a rajzolás. Ezt az elődeink is így tették; aki legjobban értett valamihez, azt kiáltották ki mesternek, az tanította ki a többit. Most is ezt a rendszert kövessük.

Egyhangú mormogással lett elfogadva az indítvány.

– Tehát legelső a francia mester. Ki vállalkozik rá? Egy szőke szakállas, széles vállú legény állt fel, megmondva a nevét: *Szalay Sándor*. Elfogadtatott.

– Énektanítónak proponálom Sente Péter urat, a kántus-prézeset. – Helyes! Következik a zenéhez értő!

– Gyenes Bandi! Gyenes Bandi! – hangzott minden oldalról. Ezt már mindenki ismerte: gordonkajátszó volt, a bátyja meg jeles hegedűs. Molnár Adi a fuvolához értett; készen volt a konzervatórium.

– Következik a tánc! – Erre már több vállalkozó volt. Szavazásra került a sor: a többség Hartmann Józsit fogadta el.

– Áttérünk a vívásra!

Egyhangúlag Muraközy Jancsi lett kikiáltva, a kollégium atlétája, aki jól tudta forgatni a kardot és vívótört, a birkózást pedig *à la Rappo* gyakorolta.

A szavalás tanítása nem talált pártolásra. Hisz ahhoz minden magyar ért, vagy legalábbis ért annyit, mint az a másik, aki tanítani akarja. Majd jönnek színészek, tanulunk azoktól.

Végre jött a rajzmesterség. Erre nem akadt vállalkozó.

Én aztán nagy szégyenlősen előálltam. Új ember voltam itt, senki sem ismert; megneveztem magamat; tudok rajzolni annyira, hogy mást is taníthatok. Megerősítettek.

Erre még valahonnan, a hátulsó padból, felemelkedett egy sovány, bajusztalan fiú, Szabó Józsi, ezzel az indítvánnyal: „Én pedig megtanítom az urakat gyümölcsfát ójtani!” Ez is örömmel fogadtatt.

Ekkor aztán csak a napokat és órákat kellett felosztani, hogy egyik szaktudomány a másiknak ne előgessen; az egész hetirend megállapított, a diktandó mindenki által lekörmöltetett, az eredeti helybenhagyás végett a professzorátusnak benyújtott.

És így képezték ki magukat és egymást a kecskeméti diákok a franciában, az énekben, zenében (a zenekaruk olyan híres volt, mint egy cigánybanda; még „Beatrice di Cenci”-t is eljátszotta), a táncban, ami akkor nagy mesterség volt: kvadrill, mazurka; a vívásban, tornázásban mindenki vetekezett egymással. (Párbajaink nem voltak, hanem azért szabdaltunk a karddal a meztelen testre olyanokat, hogy manapság jegyzőkönyvet vennének fel róla.) Szavalásunk művészi fokáról tanúskodik a kollégiumi olvasókönyvtár, melynek költségeit mi, diákok, műkedvelőztük össze; a közönség meg volt velünk elégedve, mi is a közönséggel.

Hogy a rajziskolámból valami híres mesterek kerültek volna elő, azt nem állítom, de hogy a tanóráimról soha senki el nem maradt, azt is tudom. Aki későn jött, azt megdöngönyöztem.

És így két év alatt az egykorú diákság mint kész arslán (akkor ez volt az elnevezés) került ki az iskolából, az életrealitás mindenféle attribútumaival ellátva.

És mindez az ifjak szüleinek egy garasába sem került. Kapták ingyen, barátságból. És maguk is jól töltötték az idejüket mellette.

Így volt ez ebben az időben, amikor még nem volt se politika, se zengeráj.

– Jól van, jól – mondja nekem erre az én ifjú diák barátom. – Ti, bátyám, minderre ráértetek, mert a töménytudományotok egy tizedrésze volt a mostaninak, de mi, akiknek tízszer annyit kell most megtanulnunk, nem érünk rá ezekre.

...Hát hiszen nem is tinektek mondtam én ezt el, akik nem értek rá, hanem azoknak, akik ráérnek.

Az el nem mondott válasz (1897)

A török–orosz háború folyt javában.

Az egész világ érdeklődött a kimenetele iránt. De senki sem annyira, mint a magyarok. Mi még talán jobban fel voltunk buzdulva a török fegyverek győzelméért, mint maguk a törökök.

Plevna ostromának vitéz visszaverését Budapest általános kivilágítással ünnepelte meg.

Ugron Gábor betörést szervezett a Székelyföldről az orosz hadsereg hátába.

Eötvös Károly, Herman Ottó, Verhovay Gyula és többen rémnépgyűlést (monstre-meeting) rendeztek a törököknek nyújtandó fegyveres segély sürgetésére, s tömegestül hatoltak a miniszterelnöki palota elé, a nemzet akaratát a kormányelnök fülébe mennydörögni.

A pénzügyminiszter, Széll Kálmán népszerűsége tetőpontjára hágott, amidőn tudatta velünk, hogy sikerült Csefket basának a dicsőségteljes Plevnát újból ellátni élelemmel és lőszerrel.

Hanem hát egy *kérdés* volt, ami a magyar közóhajtás előtt bereteszelve tartotta az ajtót. (A Jánus templomáét.)

Az a kérdés, hogy miért van a bálnának (Phiseter) két szíve? A bálna a tengeri halak legvitézebbike, aki széttépi a cethalat, partra kergeti a cápát. Nagy természeti talány, hogyan igazítja el a dolgát ez a tengeri óriás a maga két szívével, mikor tettelegességre akar vetemedni! Hátha az egyik szíve akarja, a másik meg nem akarja? Hátha az egyik szíve azt mondja; „Minek nekem az a verekedés? Én nyugodni akarok! Én félek, hogy miniket vernek meg.” Mi lesz akkor, ha a bálnának az egyik szíve azt akarja, hogy a fejével menjen előre, a másik meg a farkával?

No, hát ezt el tudja igazítani a tengeri bálna a maga nagy fejével.

Sokkal nagyobb fejtörésébe kerül az ilyen kérdés megoldása annak a szárazföldi bálnának, akinek „Osztrák–Magyar Monarchia” a neve. Ennek is két szíve van: az egyik Budapesten, a másik Bécsben.

Az a kérdés, hogy vajon együtt ver-e ez a két szív, mikor valami közös cselekményre kell előtámadni?

A bécsi Ballplatz palotájában fényes estélyt tartott a plevnai napok alatt a közös külügyminiszter, gróf Andrassy Gyula.

Mínthogy akkor nem volt delegáció, teljesen hiányzottak a vendégtársaság pompájából a magyar díszöltönyök, amik bogláraikkal, menteláncaikkal minden érdemrenden túlragyognak, ellenben nagy illetményt szolgáltatott a fekete frakk, a legtöbb minden díszítmény nélkül: ez jelezte az osztrák birodalmi tanács tagjait. Érdemrendet nem viselni – ilyen társaságban – ez is kitüntetés. Amit az ember nem talál a gomblyukban, keresi mélyebben, talán ott van: a szívben.

Egy ilyen egyszerű fekete frakkos vendéget tüntetett ki a háziúr, a külügyminiszter legnyájasabb barátkozásával. Mindenki előtt ismeretes alak volt, szürke fejével, kurtára nyírt szakállával: Herbst úr, a hatalmat kezelő, kormányfenntartó (és elejtő) német párt feje, vajdája, prófétája.

Andrassy diplomatai nyájassággal becsalogatta a nevezetes vezérférfiút a magán dolgozószobájába, ahol rajtuk kívül senki sem volt. S ott azt a kérdést intézte hozzá: „az Osztrák–Magyar Monarchiát a politikai helyzet odakényszerítené, hogy a mostani háborúba fegyverhatalommal beavatkozzék, lehet-e számítani a kormánynak Herbst úr s az irányadó német osztrák párt támogatására?”

Erre a kérdésre Herbst úr megfordult a sarkán, s indult az ajtó felé.

De Andrassy fogta a karját, s vele ment, unszolva, hogy feleljen hát, vagy igent, vagy nemet.

A pártvezér siketnek tette magát, s végigtörtetve a tánctermen, az étkezőn, kivonult a ruhatárba. Andrassy oda is elkísérte. Még a felöltőjét is segítette neki felvenni, s újból ismételte a kérdést: „Hát feleljen, doktor: igen vagy nem?”

Herbst úr kiugratta a csappantyús kalapját, felcsapta a fejére, s úgy elment, hogy azt sem mondta: „Volt szerencsém!”

Ezt a jelenetet maga Andrassy Gyula mondta el nekem, mikor évek múltán együtt utaztunk Bécs felé.

A magyar inszurrekció emlékszobra (1897)

Ez a mai szent nap egy eltemetett óriásnak: a magyar nemességnek megdicsőítő napja!

Erre az egy napra visszaveszem a nevem mellé az ipszilont, melyet az új korszak kezdőnapján, beállva a közmunkások, a polgártársak sorába, nevemből elhagytam, s felemelt fővel mondom ki, hogy őseim mind magyar nemesek voltak, s apám is ott harcolt a győri csatateren, mint tisztje a fölkelő seregnek.

Nyolcvannyal esztendeig nem volt jobban kigúnyolt név széles e hazában a magyar inszurgensnél, szégyenletesebb folt a magyar történelemben a győri ütközetnél. Soha holt hőseket jobban el nem gyaláztak, mint azt a kilencszáznyolcvanöt vitézt, aki a szentkirályi halmokon halva maradt, vérét hazája és királya védelmében oltva.

Az egész győri ütközetről azt híresztelték, hogy az egy szégyenletes megfutamodás volt, szétmállása a magyar inszurgens seregnek az ellenség első ágyúlövésére.

Pedig maga a Győr melletti ütközet két napig tartott, s az iszurgens sereg küzdelme a hazánkba betörő ellenség derékhadával nem kezdődött Győrnél, nem is végződött ott, hanem megelőzte azt öt nappal, minden napot egy csatátérrel jelezve, s eltartott Wagramig: egész a hadjárat befejezéséig.

A nemesi inszurgens seregnek alig volt egy hónapnyi ideje a megalakulásra, ócska fegyverekkel, tökéletlen felszereléssel kellett rögtön szembeállni a diadalhoz szokott francia hadsereggel.

János főherceg vonult a seregével Olaszországból a Duna felé, sarkában a francia ármádiával. Az ő védelmére kellett kiállni Andrásy tábornoknak, a pesti és veszprémi lovas és gyalog iszurgensezredekkel. Két dicsőséges nap jött: a karakói és pápai, közben Rádócz, Szombathely, Takácsi. Amit e napokról a hiteles hadibülettinek följegyeznek, az mind mesének, hőskölteménynek látszik: az elszámolt nemesek neveiből egy polgári lexikon, egy Pantheon telne ki, veres betűkkel a hős halállal elesetek, arany betűkkel az ország nagyjai, a csapatvezérek; a két Zichy, Ferenc és Károly, az Eszterházyak, Andrásy, Erdődy Károly, Teleky Ádám, Festetich, Barkóczy, Dessewfy, Szapáry Vince, Keglevich, Széchenyi Pál; hát még a birtokos köznemesség: Kisfaludy Sándor, József nádor hadsegéde, Gosztonyi, Salamon, Hegedűs, Földváry, Boronkay, Olgay, Jeszenszky, Vojnics, Ghilányi, Szeless, Ihász, Hunkár, Luzsénszky, Kandó, Pászthory, Horváth, Radó, Tisza Péter, kik mind csapatjaik élén harcoltak; hát még a közvitézek kifogyhatlan névsora, akiknek neve után csodái a vitéz tetteknek vannak felsorolva. Egy zászlót, egy ágyút el nem vett tőlük az ellenség: egy sebesült tisztet nem hagytak foglyul elmaradni. Az egész inszurgens tábor csupa jó pajtások tábora volt, s középen az egész nemzet jó barátja, József nádor, ki az egész győri ütközetet végignézte (csak „nézhette”, vezéri rangját le kellett tennie). Kíséretéből két hadsegédét

elsodorták az ágyúgolyók, a harmadiknak, Kisfaludy Sándornak a csákóját csapta le egy golyó a fejéről. A nádor ottmaradt az ütközet végéig. Akkor aztán ő vezetett. S az elvonulás volt valóban a napnak a dicsősége.

A francia részen Caffarelli hadügyminiszter nézte végig az ütközetet, s nem fojthatá vissza magába ezt a szót a magyar inszurgensekről: „ils sont braves, mais ils ne sont pas encore dressés”.

Honnan támadt tehát ez a „gyászvitézek” híre a győri ütközetben részt vett inszurgensekre?

Onnan támadt, hogy részeg duhaj csapat, mely közel sem járt a csata-térhez, megpillantotta az útban a sebesülteket szállító szekereket, s arra agyonrémülve megfutamodott, végigordítva a világot Esztergomtól Budáig, hogy vége van mindennek, levágta a francia az egész magyar nemességet! Ezt a rémördítő csürhét tartóztatta fel Alvinczy tábornok a budai hajóhídnál, nehogy ijedt bömbölésével a Tisza felől jövő inszurgens ezredeket is szétriassza. Itt mondhatta neki valami gyáva pimasz azt a röpke szót, mely aztán megmaradt az inszurrekció emlékmondatának. S a mi népünk ezt hitte el.

S ha még csak a magunk népe hitte volna el.

De nemzetünk rosszakarói siettek ezt a szószátyár torokból okádott gyalázatot azonnal király őfelségével tudatni. S a király nagy felháborodásában erősen dorgáló levelet küldött József nádorhoz az inszurgensek ellen.

Ez volt a legfájóbb seb.

A magyar inszurgensek erre azzal feleltek, hogy harmadnapra megtámadták az ellenséget a főhadiszálláson, s egy vezértábornokát levágva, állásából diadalmasan kiverték.

És rövid idő múlva az inszurgens lovasság negyvennégy eskadronja állt összpontosítva a Csallóközben, az ellenséget fölkeresni készen.

József nádor rangja teljes pompájában jelent meg a dandárja előtt, s azt mondá vitézeinek:

„Ma visszanyerjük zászlóink csorbított jó hírét”.

Azok vivátot kiáltottak rá: azt hitték, az ellenségre fognak indulni.

De nem úgy jött.

Hanem elévonult a faluból egy fényes lovagcsoport. A csoport élén egy délceg férfi, melle rendcsillagokkal rakva. A király. A tábornok élén.

A meglepett inszurgens lovasság harsogó viváttal fogadta az uralkodót. S arra a vezénylő nádor tömeges hadmozdulatokra vezette a lovas tömegeket a tábornok előtt.

Az a nádori levéltárban ereklye gyanánt őrzött kézirat (Kisfaludy Sándor műve) ezeket a szavait őrizte meg a királynak:

„A császár és király a felvonulás gyorsaságán, a tömegek alakulásán, a fennálló renden elbámult, s benső meglepődését nyilvánítja.”

Még több sor is van odáírva, amiket a cenzúra keresztülhúzott! De amiket el lehet olvasni ma is:

„S azt mondá, hogy a nemesi felkelő sereget egészen másformának találta, mint amilyennek az előtte lefestették, s most már megtudta azt is, hogy Győr alatt a fiak atyáik példája szerint harcoltak.”

Ezeket a szavakat a cenzúra porba temette. E mai napon e királyi szavak kitörnek a porból.

A trónhoz legközelebb álló főhercegek hozzák a babérkoszorút a dicsően elvérzett vitézek számára, a nemzeti kegyelet által emelt emlékszóborhoz.

Ez az igazság diadala itt a földön!

Ennek a babérnak az ága gyökeret fog verni e drága porokban, s új babérokat fog a koszorút hozók számára hajtani. Adja Ég!